

2

КИЇВ-1988

У КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Актуальні проблеми історико-партійної науки: перебудова, пошуки
- Створення Робітничо-Селянської Червоної Армії
- Участь воєнних спеціалістів в організації Червоної Армії та їх роль у захисті революційних завоювань (жовтень 1917 р.— травень 1918 р.)
- Меморіальні медалі, присвячені Збройним Силам

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ю. Ю. Кондуфор (головний редактор), П. Л. Варгатюк, В. К. Василенко, О. Ю. Гаврилюк (заст. головного редактора), А. Ф. Кізченко, М. В. Коваль (заст. головного редактора), М. Ф. Котляр, В. В. Кузьменко, І. Ф. Курас, Ю. О. Курносів, М. Н. Лещенко, І. М. Мельникова, Л. П. Нагорна, А. В. Санцевич, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун

Відповідальний секретар редакції М. Б. Озерова

Адреса редакції
252001 Київ 1, вул. Кірова, 4
Телефони 229 14 66 228 52 34

1 з 2

Головний редактор

доктор іст. наук М. В. Коваль,
канд. іст. наук О. Ю. Гаврилюк

Художній редактор Н. М. Абрамова

Технічний редактор Н. Є. Любич

Коректор Л. О. Плишкова

Здано до набору 14.12.87. Підп. до друку 22.01.88. БФ 37524. Формат 70×108/16. Папір друк. № 1.
Вис. друк. Ум. друк. арк. 14,0. Ум. фарбо.-відб. 14,5. Обл. вид. арк. 16,03. Тираж 2315 пр. Зам. 0-177.
Ціна 90 к.

Журнальне виробництво РВО «Поліграфкнига», 252030 Київ 30, вул. Леніна, 19.

УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ, № 2 (323), февраль, 1988. Институт истории Академии наук Украинской ССР, Институт истории партии при ЦК Компартии Украины — филиал Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Научный журнал. Основан в 1957 г. Выходит ежемесячно (на украинском языке). Главный редактор Ю. Ю. Кондуфор, Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001 Киев 1, ул. Кирова, 4. Журнальное производство РПО «Поліграфкнига», 252030 Киев 30, ул. Леніна, 19.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 2 (323)

ЛЮТИЙ

1988

КИЇВ

НАУКОВА ДУМКА

З М І С Т

СТАТТІ

XXVII з'їзд КПРС.

Актуальні проблеми вдосконалення соціалізму

Актуальні проблеми історико-партійної науки: перебудова, пошуки 5

70-річчя Радянських Збройних Сил

Щусь О. И. Створення Робітничо-Селянської Червоної Армії 64
Бойко О. Д., Буравченков А. О. Участь військових спеціалістів в організації Червоної Армії та їх роль у захисті революційних завоювань (жовтень 1917 р.—травень 1918 р.) 77
Барштейн Ю. А. Меморіальні медалі, присвячені Збройним Силам 86

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Боярська З. І. Висвітлення проблем соціалістичного способу життя в журналі «Вопросы истории КПСС» (середина 70-х—80-ті роки) 98
Прядко А. П. Література з історії промисловості та робітничого класу СРСР у роки Великої Вітчизняної війни 107
Смольников О. С. (Москва). Радянська історіографія державної і партійної діяльності Г. І. Петровського (До 110-річчя з дня народження) 118

ПОВІДОМЛЕННЯ

Луханіна Т. П. Розвиток вищої школи в НРБ 126
Потехін О. В. Американська дипломатія і контрреволюційний заколот у Чехословаччині в лютому 1948 р. 133

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- Юрас І. І. (*Полтава*). Естетичний фактор у формуванні світогляду старшокласників на уроках історії 144

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- Стоян П. К., Панченко П. П. Колективні органи управління колгоспами в реалізації Продовольчої програми 150
Максимук П. П. (*Львів*), Сливка Г. Ю. (*Львів*). Дослідження про боротьбу за возз'єднання 151
Кульчицький С. В., Маковійчук І. М. Нова книга з історії селянства Радянської Білорусії 153
Хміль І. В. На шляху ліквідації експлуаторських класів 154

* * *

- Революційна перебудова і оновлення соціалістичного суспільства — продовження традицій Великого Жовтня. Бібліографічний покажчик (Закінчення) . . . 155

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- Бузало В. П. IV наукова сесія, присвячена історичним зв'язкам і дружбі українського і вірменського народів 159

СОДЕРЖАНИЕ

XXVII съезд КПСС. Актуальные проблемы совершенствования социализма

Актуальные проблемы историко-партийной науки: перестройка, поиски 5

70-летие Советских Вооруженных Сил

Щусь О. И. Создание Рабоче-Крестьянской Красной Армии 64

Бойко Е. Д., Буравченков А. А. Участие военных специалистов в организации Красной Армии и их роль в защите революционных завоеваний (октябрь 1917 г.—май 1918 г.) 77

Барштейн Ю. А. Мемориальные медали, посвященные Вооруженным Силам 86

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Боярская З. И. Освещение проблем социалистического образа жизни в журнале «Вопросы истории КПСС» (середина 70-х—80-е годы) 98

Прядко А. П. Литература по истории промышленности и рабочего класса СССР в годы Великой Отечественной войны 107

Смольников А. С. (Москва). Советская историография государственной и партийной деятельности Г. И. Петровского (К 110-летию со дня рождения) 118

СООБЩЕНИЯ

Луханина Т. П. Развитие высшей школы в НРБ 126

Потехин А. В. Американская дипломатия и контрреволюционный мятеж в Чехословакии в феврале 1948 г. 133

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

Юрас И. И. (Полтава). Эстетический фактор в формировании мировоззрения старшеклассников на уроках истории 144

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Стоян П. К., Панченко П. П. Коллективные органы управления колхозами в реализации Продовольственной программы 150

Максимук П. П. (Львов), Сливка Г. Ю. (Львов). Исследование о борьбе за воссоединение 151

Кульчицкий С. В., Маковийчук И. М. Новая книга по истории крестьянства Советской Белоруссии	153
Хмель И. В. На пути ликвидации эксплуататорских классов	154

* * *

Революционная перестройка и обновление социалистического общества — продолжение традиций Великого Октября. Библиографический указатель (Окончание)	155
--	-----

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Бузало В. И. IV научная сессия, посвященная историческим связям и дружбе украинского и армянского народов	159
---	-----

СТАТТІ

XXVII з'їзд КПРС. Актуальні проблеми вдосконалення соціалізму

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРИКО-ПАРТІЙНОЇ НАУКИ: ПЕРЕБУДОВА, ПОШУКИ

Інститут історії партії при ЦК Компартії України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Вища партійна школа при ЦК Компартії України, Інститут підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському держуніверситеті ім. Т. Г. Шевченка разом з редакцією «Українського історичного журналу» провели 12 листопада 1987 р. засідання «круглого столу», де були розглянуті «Актуальні проблеми історико-партійної науки: перебудова, пошуки». Після вступного слова директора Інституту історії партії при ЦК Компартії України, члена-кореспондента АН УРСР В. І. Юрчука в обговоренні проблем взяли участь В. Ю. Мельниченко (заст. директора Інституту історії партії при ЦК Компартії України, канд. істор. наук), В. М. Орлов (зав. кафедрою партбудівництва Вищої партійної школи при ЦК Компартії України, д-р істор. наук, проф.), О. А. Спірін (зав. сектором Інституту історії партії при ЦК Компартії України, канд. істор. наук, доц.), Н. М. Якупов (зав. кафедрою історії КПРС Одеського держуніверситету, д-р істор. наук, проф.), П. М. Шморгун (зав. кафедрою історії КПРС Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському держуніверситеті, д-р істор. наук, проф.), П. Л. Варгатюк (ст. наук. співроб. Інституту історії партії при ЦК Компартії України, д-р істор. наук, проф.), І. Ф. Курас (заст. директора Інституту історії партії при ЦК Компартії України, д-р істор. наук, проф.), А. М. Черненко (зав. кафедрою історії КПРС Дніпропетровського держуніверситету, д-р істор. наук, проф.), Б. І. Корольов (директор Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському держуніверситеті, д-р істор. наук, проф.), Л. П. Нагорна (зав. сектором Інституту історії партії при ЦК Компартії України, д-р істор. наук), Я. С. Калакура (проректор Київського держуніверситету, д-р істор. наук, проф.), Л. Ю. Беренштейн (зав. кафедрою історії КПРС Української сільгоспакадемії, д-р істор. наук, проф.), В. І. Танцюра (зав. кафедрою історії КПРС Харківського держуніверситету, канд. істор. наук), В. Ф. Солдатенко (зав. кафедрою історичного досвіду КПРС Вищої партійної школи при ЦК Компартії України, д-р істор. наук, проф.), М. Я. Варшавчик (проф. Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському держуніверситеті, д-р істор. наук).

У засіданні «круглого столу» також взяли участь В. Я. Білоцерківський (проф. кафедри історії КПРС Харківського інституту механізації і електрифікації сільського господарства, канд. істор. наук), С. І. Поляков (доц. кафедри історії КПРС Дніпропетровського держуніверситету, канд. істор. наук), Л. Я. Лук'яничук (ст. викл. кафедри історії КПРС Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському держуніверситеті, канд. істор. наук), В. Я. Хоменко (проф. кафедри історії КПРС Української сільгоспакадемії, д-р істор. наук), В. П. Крижанівський (заст. зав. кафедрою історичного досвіду КПРС Вищої партійної школи при ЦК Компартії України, канд. істор. наук, доц.), Б. П. Ковальський (зав. кафедрою історії КПРС Київського політехнічного інституту, канд. істор. наук, доц.).

В. І. Юрчук. Вступне слово. Всі ми перебуваємо під глибоким враженням святкування 70-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції і доповіді М. С. Горбачова «Жовтень і перебудова: революція продовжується», яка має особливе політичне і теоретичне значення. В ній містяться положення, оцінки і аналіз найширшого кола питань, марксистсько-ленінська методологія цього аналізу. «Все це, в сукупності,— відзначив член Політбюро, секретар ЦК КПРС О. М. Яковлев,— дає могутній імпульс розвитку суспільної свідомості, наукової думки, буде предметом серйозних роздумів кожної людини»¹.

Надзвичайно велике, багатопланове значення має доповідь М. С. Горбачова для історико-партійної науки, зокрема для істориків партії республіки. В ній історична, історико-партійна тема прозвучала, як відомо, вагомо, по всіх методологічних параметрах, з цілковито творчими, новаторськими підходами і висновками. З незвичними для нас оцінками і характеристиками розгорнуто з діалектико-матеріалістичних позицій всю панораму революційно-перетворюючої діяльності пролетарської партії нового типу з часів її створення В. І. Леніним і до наших днів. По суті, з найвищою мірою партійності, історизму, наступності і новаторства, з революційною пристрасністю, відповідно до вимог нашого часу, викладено трактування основних етапів і періодів діяльності партії. Об'єктивно і відповідально проаналізовано джерела, причини і наслідки найважливіших історичних подій на крутих зламах історії.

Неминуца цінність доповіді полягає і в тому, що в ній найповніше розкрито історичне місце, суть, завдання і мету нинішньої перебудови, шляхи і засоби її ефективного здійснення. Перебудова вступила тепер у новий етап, «коли вся наша політика, всі наші рішення трансформуються в конкретні діла, втілюються у життя. Це потребує величезних зусиль всього народу — робітничого класу, селянства, інтелігенції, всіх наших кадрів. Тепер уже саме життя перевірятиме наші ідеї, плани, підходи і методи роботи»².

З цих позицій підвищеної вимогливості, ми, історики партії республіки, повинні безкомпромісно-критично підійти до виконаної роботи, підсумувати все позитивне, що зроблено після квітня 1985 р., особливо у зв'язку з підготовкою до 70-річчя Жовтня, виявити слабкі, застійні моменти, відверто і чесно сказати, в чому і конкретно хто з нас недопрацює, що необхідно зробити для поліпшення якості роботи.

Після квітня 1985 р. минуло вже 2,5 роки. Наукові співробітники Інституту історії партії при ЦК Компартії України, Вищої партійної школи при ЦК Компартії України, вузівських кафедр зробили спроби активізувати науково-дослідну роботу в окремих питаннях. Це виявилося, зокрема, у ході підготовки до 70-річчя Великого Жовтня.

До цієї знаменної дати вийшли у світ: енциклопедичний довідник «Великий Жовтень і громадянська війна на Україні» (відповідальний редактор І. Ф. Курас); «В огне трех революций. Из истории борьбы большевиков Украины за осуществление ленинской стратегии и тактики в трех российских революциях» (Авторський колектив — П. Л. Варгатюк, В. Ф. Солдатенко, П. М. Шморгул); «Осуществление ленинской национальной политики в СССР» (Авторський колектив — В. О. Замлинський, І. Ф. Курас, Л. П. Нагорна); В. Ю. Мельниченко. «Интернациональное сплочение трудящихся: страницы исторического опыта. Коммунистическая партия — вдохновитель и организатор интернационального сплочения трудящихся в 1919—1920 гг. (На материалах Украины)»; В. М. Орлов. «Возрастание руководящей роли КПСС и

¹ Правда.— 1987.— 4 листоп.

² Горбачов М. С. Жовтень і перебудова: революція продовжується : Доп. на урочистому засіданні, присвяченому 70-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції, 2 листоп. 1987 р.— К., 1987.— С. 38.

всестороннее совершенствование социалистического общества»; збірник спогадів «У дні Жовтня. Спогади учасників боротьби за владу Рад на Україні» (Упорядник — Т. М. Колішер). Завершено видання серії брошур «По пути мира и созидания», присвяченої пропаганді рішень XXVII з'їзду КПРС. Вчені інституту, ВПШ, ряду вузівських кафедр беруть участь у реалізації Республіканської комплексної програми наукових досліджень з актуальних питань комуністичного виховання. Готуються до видання збірник матеріалів «Ленинської партії отряд. К 70-летию первого съезда Компартии Украины», протоколи I з'їзду Компартії України.

Частина істориків партії республіки бере участь у дискусії на сторінках республіканської і всесоюзної преси, що розгорнулася з питань висвітлення нашого історичного минулого (М. Я. Варшавчик, О. В. Лихолат та ін.).

Зрозуміло, що не все в опублікованих останнім часом працях викладено так, як диктують нам вимоги перебудови, і все-таки ці праці по ряду параметрів виконані в руслі нинішніх змін.

Особливого значення набувають у республіці узагальнюючі праці, серед них — «Нариси історії Компартії України». У них мають втілитися найновіші досягнення історико-партійної науки в республіці, всього суспільствознавства.

Однією з найскладніших проблем у висвітленні історичного досвіду КПРС, у тому числі досвіду Компартії України, є його оцінка з позицій історичної правди. Взяти, наприклад, 20—30 роки після Леніна. В останніх ленінських працях, особливо тих, що опубліковані у 1921—1923 р., склалася ленінська концепція побудови соціалізму в нашій країні. Вона становить величезне багатство партії, і нам належить показати, як вона відбивалася крізь призму діяльності республіканської партійної організації з урахуванням конкретно-історичних умов того періоду. Ми, зокрема, думаємо над тим, як правдиво, з позицій ленінських принципів партійності, історизму, висвітлити у рамках того ж проміжку часу два діаметрально протилежні явища — з одного боку той ентузіазм, який вразив світ і з яким у надзвичайно важких умовах, без необхідної механізації, на напівголодному пайку, не з-під палки, а за внутрішнім спонуканням, радянські люди творили чудеса, а з другого боку — створення в країні, у тому числі в нашій республіці, атмосфери нетерпимості, ворожнечі, підозріливості, відсутності належної демократизації радянського суспільства, наявності культу особи, порушення законності у 30-х роках, свавілля, репресії.

Важливо глибоко розібратися в усій складності і суперечливості здійснення на практиці ленінських ідей про кооперацію, відшукати нові підходи у розкритті процесу колективізації, ліквідації куркульства як класу, показати на конкретних прикладах і в правильно зважених пропорціях відступи від ленінської політики щодо селянства.

Все це ускладнює підготовку узагальнюючих праць, насамперед «Нарисів». Труднощі виникли і з розробкою періодизації історії КПРС, зокрема Компартії України у повоєнний період.

Потребує старанного методологічного опрацювання проблема відображення діяльності історичних осіб, партійних і радянських працівників, передових людей виробництва. На ній тривалий час лежала печатка шаблону, трафарету, невиправданої обережності та упередженості.

Таким чином, все зроблене істориками партії республіки після квітня 1985 р. є лише першими, боязкими кроками у напрямі перебудови. Основна, найважливіша і найкардинальніша робота в цьому розумінні ще попереду.

Оцінку нашої роботи над підготовкою і опублікуванням історико-партійних праць цілком можна співвіднести з тією строгою, але спра-

ведливою оцінкою, яку нещодавно дав ЦК Компартії України діяльності Політвидаву України: видана у 1986—1987 рр. суспільно-політична література переважно ще не відповідає духові змін, що відбуваються в партії і країні, вимогам XXVII з'їзду КПРС, наступних Пленумів ЦК КПРС.

Дуже мало поки що праць, де узагальнюється досвід перебудови, і які допомагають найширшим читацьким колам у виробленні нового політичного мислення, зрозуміти творчий характер сучасної політики КПРС. Ця оцінка стосується і всієї суспільно-політичної і, зокрема, історико-партійної літератури, що видається у республіці. Це і ознака повільності нашої перебудови. Виконана істориками партії робота ще не відповідає тому великому кадровому потенціалу, що є в Українській РСР, де працюють понад 1,6 тис. істориків партії. Безперечно, ще далеко не використані можливості Республіканської координаційної Ради у галузі історії КПРС і партійного будівництва, особливо роботи усіх 9 її секцій, яким належить активізувати роботу, відновити постійні огляди опублікованої літератури з тієї чи іншої проблеми, чи періоду, практикувати висвітлення їх в «Українському історичному журналі».

Великі невикористані резерви криються і в роботі історико-партійної частини «Українського історичного журналу». Тематика, змістовна сторона і форма викладу історико-партійної проблематики потребують істотного поліпшення.

Головна причина повільності перебудови історико-партійної науки в республіці — у схильності кожного з нас до віджилих прийомів, шаблонів і схем у дослідницькому процесі, до стереотипів; у зневажливому ставленні багатьох досвідчених і молодих дослідників до історіографії і джерелознавства; у низькому теоретичному і професійному рівні підготовки аспірантів з історії КПРС. Досить познайомитися лише із змістом авторефератів, і можна переконатися, що більшість з них не відповідає методологічним вимогам післяквітневого періоду. Це позначається і на підході до тематики досліджень, і на структурі монографій і дисертацій, і на нешанобливому ставленні до теоретичних аспектів проблеми, узагальнень і висновків, і на невмінні враховувати повчальні уроки з минулого, з аналізу досліджуваної теми. На не належному рівні ведеться обговорення рукописів дисертацій і монографій, примітивізм і бібліографічний підхід міцно тримаються і за рецензії на опубліковані праці.

Які шляхи докорінного поліпшення справи підготовки і видання історико-партійних досліджень, нашої перебудови, досягнення нами якісно нового рівня роботи?

Очевидно, головний шлях — це оволодіння істориками партії ленінською концепцією історико-партійного аналізу, творчо розвинутого у нових, післяквітневих документах КПРС. Мається на увазі вироблення смаку в науковців до теорії досліджуваної проблеми, до ленінського методу аналізу історичного процесу, до застосування ленінських принципів партійності, історизму, наступності, новаторства; оволодіння мистецтвом логічного зв'язку часу шляхом докладнішого висвітлення у дослідженнях тих сторін і тих компонентів досліджуваної проблеми, які можуть найбільше перегукуватися з нинішніми процесами перебудови. Це — підвищення професійної майстерності, набуття навиків аргументації, доказів історичної правоти ленінізму, висновків із стрижньових питань аналізу. Це — немовби нове читання архівів, опублікованої літератури з певної теми, підняття нових архівних шарів під кутом бачення історико-партійних явищ і фактів з позицій нових документів партії. Необхідні також найтісніший зв'язок, постійне творче співробітництво істориків партії з істориками СРСР, представниками інших суспільних наук. До елементів перебудови належить і оволодіння яскравою, привабливою формою

викладу наших героїчних звершень, а також гіркоти помилок, драматичних, а часом і трагічних сторінок.

Особливо важливим є залучення свіжих, молодих сил до розробки найскладніших проблем; навчання і переучування нинішніх кадрів у дусі сьогодишніх, набагато зрослих критеріїв; підвищення відповідальності, взаємної вимогливості; критична настроєність; розвиток конструктивної, шанобливої, але сміливої і принципової критики в наших рядах. Це — зв'язок з практикою партійної, радянської, комсомольської роботи; знання інтересів і запитів читача партійних публікацій; вироблення старанно продуманих рекомендацій для науки і практики.

Одним із завдань, поставлених при підготовці сьогодишнього засідання його організаторами, є привернення уваги істориків партії республіки до актуальних пошукових проблем, сприяння активізації історико-партійної частини «УІЖ». Ми сподіваємося, що це засідання, поряд з іншими заходами, допоможе нам з'ясувати і деякі питання підготовки «Нарисів», інших узагальнюючих праць, визначити основні напрямки творчої співпраці з вченими, які працюють в галузі вітчизняної історії, інших галузях суспільствознавства.

В. Ю. Мельниченко. Історико-партійна наука на новому рубежі: деякі проблеми перебудови. Дозвольте проакцентувати тільки деякі з багатьох проблем перебудови історико-партійної науки.

Перша — це вибір пріоритетів для дослідження.

В ході дискусій і обговорень, що відбуваються зараз, названо ряд періодів історії, котрі в першу чергу потребують нового, свіжого погляду. Не заперечуючи важливості глибокої наукової розробки кожного з них, кожного прожитого країною і партією року, висловимо деякі власні міркування.

Перш за все, на наш погляд, сьгодні особливої уваги заслуговує той, започаткований Великим Жовтнем період радянської історії, який можна назвати часом Леніна.

Роботи, які вже вийшли, — це скоріше великі мозаїчні частини, ніж цільне панно, що охоплювало б багатомірну діяльність В. І. Леніна. Ми вважаємо дуже потрібною узагальнюючу капітальну працю з проблеми «Ленін і його час». Без сумніву, створити таку працю можна тільки спільними зусиллями представників усіх суспільних наук.

Невідкладним є переосмислення гострої внутріпартійної боротьби 20—30-х років з найважливіших проблем соціалістичного будівництва. Не треба переконувати присутніх в тому, що ці роки мають немало «білих плям» ідейно-політичного характеру також і в історії Компартії України.

Очевидно, ми маємо показати, як складалась концепція індустріалізації і колективізації країни, як вона втілювалась практично, зокрема, на Україні. Від істориків чекають дослідження, в якому розкривалися б труднощі та кризові явища в сільському господарстві республіки, причини голоду 1933 року.

Особливе значення має аналіз застійних явищ на рубежі 70—80-х років, осмислення та об'єктивна оцінка діяльності М. С. Хрущова, Л. І. Брежнева. Прийшла пора зняти «шапки-невидимки» з перших секретарів ЦК Компартії України післявоєнного періоду. Очевидно, що перебудова вимагає глибокого проникнення не тільки в історію будівництва нового суспільства в нашій країні, але і в історію соціалізму, що розвивається.

Друга проблема — це публікація документів КПРС, передусім протоколів, стенографічних звітів усіх партійних з'їздів і конференцій.

Нагадаймо такий історичний факт. Протоколи VII Екстреного з'їзду РКП(б) за своїм характером не могли бути опубліковані одразу після з'їзду і були видані в 1923 році. Передмова до цього видання

починалася такими словами: «Протоколи 7-го з'їзду нашої партії виходять в світ із запізненням більш як на 5 років»³. Неважко відчутти, що відносно невелике і цілком виправдане запізнення складачі розцінювали як явище вкрай небажане. Повчальний приклад підходу до таких публікацій.

Як відомо, у нас донині не видані стенографічні звіти XVIII конференції ВКП(б), що відбулася 45 років тому, і XIX з'їзду КПРС (1952 рік).

Крім того, стенографічні звіти, протоколи та бюлетені ряду партійних конференцій (X—XV і XVII) видавалися востаннє в 20—30-х роках і переважно невеликими тиражами.

В пресі було повідомлення про те, що Інститут марксизму-ленізму при ЦК КПРС веде підготовку нового видання стенографічного звіту XIV з'їзду ВКП(б), інших партійних з'їздів і конференцій.

Час не жде. Тим більше, що є блискучий досвід. Після XX з'їзду КПРС дуже оперативно — з 1958 по 1963 роки були перевидані протоколи і стенографічні звіти I—XI, XIII і XV з'їздів, VII—IX та XVI конференцій партії. Документи сімнадцяти партійних форумів опубліковані протягом 5 років — це був справді науково-політичний подвиг.

Вражаючий факт: цей публікаторський вибух зовсім не торкнувся України. Досить сказати, що досі не випущені стенографічні звіти або протоколи чотирьох з'їздів КП(б)У — III (березень 1919 р.), XIII (травень — червень 1937 р.), XIV (червень 1938 р.), XV (травень 1940 р.) та IV конференції КП(б)У (березень 1920 р.), що пройшла на правах з'їзду. Стенографічні звіти, протоколи і бюлетені I—II, IX—XII з'їздів, V—VIII конференцій КП(б)У (на правах з'їзду) та I—III Всеукраїнських конференцій КП(б)У видавалися востаннє в 20—30-х роках переважно невеликими тиражами.

Отже, стенографічні звіти більш як половини з'їздів і конференцій республіканської партійної організації або знаходяться в архіві, або стали раритетами.

Якщо ці застійні явища не усунути, і стан справ не поліпшиться, перебудова в історико-партійній науці буде неповноцінною.

Починати треба, гадаємо, з протоколів I з'їзду КП(б)У, які видавалися останній раз майже 65 років тому, і не повністю. Доцільно було б ці протоколи випустити в 1988 році, до 70-річчя утворення Компартії України.

На порядку денному — складна, тривала робота по підготовці спеціальної серії публікацій протоколів і стенографічних звітів з'їздів і конференцій Компартії України.

Ще одна проблема перебудови історико-партійної науки — це громадянська реабілітація багатьох діячів партії, які були неправомірно названі ворогами народу. В тому числі й тих, котрі в той чи інший час виступали проти В. І. Леніна, але були крупними партійними і державними діячами. Питання архіскладне, але не можна його уникати, не можна обмежитись палліативом, якщо ми відмовились від сталінських підходів до історичної правди.

Зараз ми прагнемо проникнути в джерела безмежної і страшної влади Й. В. Сталіна над радянськими людьми 30—40-х років. Однак інколи не помічаємо ще не зжитої поки влади над розумом і почуттями наших сучасників, в тому числі і вчених. Чи не дивилися ми до останнього часу на того ж М. І. Бухаріна очима Сталіна: «застрільник і отаман правих капітулянтів, недолюдок з банди ворогів народу, покидьок людського роду». Гіпнотична сила подібних оцінок «Короткого курсу історії ВКП(б)» долається повільно.

³ Седьмой съезд Российской Коммунистической партии: Стеногр. отчет, 6 — 8 марта 1918 г. — М.: Петроград, 1923. — С. 1.

Зразок по-ленінськи діалектичного підходу до оцінки одіозних діячів дає ювілейна доповідь М. С. Горбачова, в якій міститься, зокрема, наукова та морально-етична оцінка діяльності М. І. Бухаріна.

Мабуть, можна сказати, що ця доповідь вивела історичну науку на новий рубіж в осмисленні персоналій. Вона спонукає не до вже звичного коментування, а до творчого розвитку розроблених в ній теоретичних проблем і питань практичного порядку.

І все ж такий собі «дослідницький острах», цей своєрідний умовний рефлекс застою в історичній науці буде ще даватися знаки. Останнім часом той острах знаходить собі тисячі виправдань. Скажімо, акцентується увага на тому, що історичне дослідження вимагає тривалого часу, що не всі документи доступні, не всі факти відомі, і т. д. Це правда. Але не вся.

Так само очевидно, що історики мають бути менш консервативними, більш мобільними, що далеко не всі факти знаходяться за «сімома замками».

Досить взяти, наприклад, стенографічний звіт XIV конференції РКП(б), щоб почала прояснюватись концепція М. І. Бухаріна: «Колгосп — це могутня річ, але це не стовпова дорога до соціалізму»⁴. Науковий аналіз цієї бухарінської позиції не тільки дозволить багато в чому прояснити його справжній політичний обрис, його, за словами М. С. Горбачова, догматичність мислення, але й допоможе всебічно висвітлити складну проблему вибору шляху подальшого розвитку соціалізму в кінці 20-х років.

Інакше кажучи, назвати імена діячів, котрі вчора замовчувались, — цього вже замало. Зверхзавдання в тому, щоб на дослідницькому рівні проаналізувати їхні політичні концепції.

Можна заперечити, що М. І. Бухарін — це фігура загальнопартійного масштабу. Гаразд, чому ж тоді ми досі не розберемося з такими значними, особливо в масштабах України, діячами як Х. Г. Раковський і Г. Л. Пятаков?

Чому ми сором'язливо закриваємо очі на те, що Х. Г. Раковський прибув на Україну з відома В. І. Леніна і очолював Раднарком України з січня 1919 р. до літа 1923 р.? При цьому Раковський виходив з того, що, як він говорив, «без торжества Радянської Росії не було б і Радянської влади на Україні..., вороги Радянської Росії є й наші вороги, так само як наші вороги є вороги Радянської Росії»⁵. В ті роки, як, втім, і завжди, — такий підхід мав найважливіше значення.

Ми вперто «не помічаємо», що в Біографічній хроніці В. І. Леніна ім'я Х. Г. Раковського, від часу його призначення головою Раднаркому України, до грудня 1922 р., згадується більш як 120 разів. В цей час В. І. Ленін близько 50 разів давав Х. Г. Раковському доручення, вказівки, направляв йому телеграми, понад 40 разів він знайомився з інформаціями, повідомленнями, доповідями Х. Г. Раковського.

Стосовно Г. Л. Пятакова, зрозуміло, не може бути й думки про те, щоб виправдати його антиленінські погляди, викреслити з історії шкоду, заподіяну ним. Однак політичний портрет Пятакова був би значно повнішим, якщо виповнити конкретним матеріалом ось цю ленінську оцінку: «...Пятаков — людина, безсумнівно, видатної волі і видатних здібностей, але він надто захоплюється адміністраторством і адміністраторською стороною справи, щоб на нього можна було покласти у серйозному політичному питанні»⁶.

Українським дослідникам, зокрема, ще належить уважніше і глибше подивитися, наскільки цей, відмічений В. І. Леніном, нахил Пятакова до адміністрування дався знаки на тому, що він, двічі

⁴ Четырнадцатая конференция Российской Коммунистической партии (больше-виков): Стеногр. отчет.— М.; Л., 1925.— С. 188.

⁵ III Всеукраїнський з'їзд Рад: Стеногр. звіт.— Х., 1932.— С. 76.

⁶ Ленін В. І. Лист до з'їзду // Повне збір. творів — Т. 45.— С. 329.

обраний секретарем ЦК КП(б)У, і, будучи в листопаді 1918 р. призначеним головою уряду Радянської України, залишався на цих посадах лише по кілька тижнів.

Нарешті, на наш погляд, «вузьке місце» перебудови знаходиться на стику історико-партійної науки з художньою літературою.

Справа в тому, що протягом останнього часу ясно позначилося відставання вчених від письменників в осмисленні і трактовці цілого ряду «заборонених зон» нашої історії*.

Звичайно, той факт, що «заборонені зони» останнім часом озаряються світлом частіше літературних, аніж наукових праць, має свої об'єктивні причини. Мова про інше.

Річ у тім, що перебудова вимагає серйозного врахування цього своєрідного феномену літературного випередження. Притому, слід мати на увазі, що художні твори, на відміну від наукових праць, читають не сотні, тисячі, а багато мільйонів людей, кращі з художніх творів по суті стають фактором суспільної свідомості.

Як, наприклад, «Реквієм» Анни Ахматової.

Можна знову написати десятки безликих, напівправдивих, як це було раніше, книг про 30-ті роки, а їх положення і докази в одну мить розсипляться, як карткова хатка, від кількох ахматовських рядків.

«Реквієм» можна приймати чи ні. Можна сперечатися чи згоджуватись, пояснювати чи мовчати, обурюватись чи захоплюватись.

Але не можна не знати. Не можна робити вигляд, що цих віршів немає, як їх «не було» протягом останнього півстоліття.

Ми ж, поклавши руку на серце, будемо змушені визнати, що багато хто з істориків їх не читали. Ті ж з істориків, хто знає ці вірші, далеко не завжди вважають за потрібне всерйоз враховувати їх наявність в дослідницькій або викладацькій роботі. Доки буде так, наші праці люди сприйматимуть з недовірою.

Або візьмемо «Котлован» А. Платонова. Єдина в своєму жанрі повість, написана в період з грудня 1929 до квітня 1930 років, в розпал перегинів і помилок у здійсненні колективізації, відобразила їх з небувалою художньою силою. Вийшло так, що «заборонена зона» цього відрізка історії була багато в чому відкрита мільйонам наших сучасників не істориками, а талановитим письменником — очевидцем подій.

Тут випередження в часі складає майже 60 років.

«Котлован» не безспірний, він не увібрав у себе всю правду про складний і багатоликий час. Але він міцно ввійшов сьогодні у свідомість людей, особливо молодих.

Вважаємо, що без врахування цього факту наші вузівські лекції, наші наукові та публіцистичні роботи будуть виглядати збідненими і недостатньо переконливими. На наш погляд, цей факт як раз не врахований в цікавій публікації В. Данилова «У колхозного начала» («Советская Россия», 1987, 11 жовтня) та в добротній статті В. Селунської в дев'ятому номері журналу «Вопросы истории КПСС» про боротьбу Комуністичної партії за колективізацію сільського господарства в СРСР.

Розмірковуючи над досвідом нашої партії, В. І. Ленін говорив, що в цей досвід «треба вдуматись, чому ж вийшло так, як вийшло, і що це значить, і які ми з цього повинні здобути уроки...»⁷.

* До речі, самий цей, сьогодні побутуючий термін, ми зустрічаємо вперше у письменника, а саме: у Михайла Булгакова. В березні 1930 р. він, ніби зі сторони дивлячись на себе, написав таку гірку фразу: «М. Булгаков став сатириком саме в той час, коли ніяка справжня (така, що проникає в заборонені зони) сатира в СРСР абсолютно немислима» (Новий мир. 1987, № 8. С. 196).

⁷ Ленін В. І. Доповідь на I Всеросійському з'їзді трудових козаків 1 березня 1920 р. // Повне збір. творів.— Т. 40.— С. 162.

Це, якщо хочете, і є триєдине завдання перебудови історико-партійної науки на першому її етапі: 1. Вдуматись, чому так вийшло; 2. Визначитись із тим, що це означає; 3. Здобути уроки для нових рішень і підходів.

Орлов В. М. Перебудова партії в умовах прискорення соціально-економічного розвитку країни: питання теорії і практики. Наш час — час революційного, якісного оновлення усіх сфер життя радянського суспільства. Перебудова, що розгорнулася під керівництвом партії після квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС, XXVII з'їзду партії, вступила у новий, другий свій етап, стрижнем якого є вирішення двох взаємозв'язаних завдань — дальшої демократизації радянського суспільства і здійснення радикальної економічної реформи. За цих умов першочергового значення набуває підвищення авангардної ролі Комуністичної партії, максимальне використання її можливостей як керівної сили суспільства. А це, у свою чергу, у великій мірі залежить від того, наскільки глибоко і всебічно кожна партійна організація і всі комуністи у цілому зрозуміють суть перебудови та її завдання і, зокрема, що конкретно слід розуміти під перебудовою партії. Допомогти у цьому покликана історико-партійна наука. Більше того, думається, що темпи і ґрунтовність перебудови в партії і країні набагато у чому залежать від підвищення ролі історико-партійної науки, поглиблення її досліджень, розробки актуальних проблем життя і діяльності КПРС, виявлення та пропаганда кращих зразків роботи партійних організацій.

Забезпечити такий стан справ можливо лише спільними зусиллями фахівців історії КПРС і партійного будівництва. Нам потрібні глибокі дослідження як з сучасних питань життя та діяльності партії, так і проблем її історичного досвіду. Святкування 70-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції з новою силою висвітило роль революції у долі нашої країни та усього людства, величезне значення історичного досвіду нашої партії і народу, показало настійну необхідність та плідність його творчого використання в сучасних умовах для вирішення завдань перебудови. Адже до минулого сходять як усе краще, що ми маємо, так і те, що треба перебудувати, від чого слід рішуче відмовитися. Як відзначав М. С. Горбачов, ми шукаємо і знаходимо у Жовтневих днях, у ленінській спадщині і міцну духовну опору і повчальні уроки⁸.

Як відомо, «Історична» тема знайшла широке відображення у доповіді М. С. Горбачова «Жовтень і перебудова: революція продовжується». Її положення та висновки, аналіз широкого кола питань, а також марксистсько-ленінська методологія дають потужний імпульс розвитку суспільної свідомості, сприяють посиленню формування в усьому суспільстві історичної свідомості, що ґрунтується на міцній науковій базі, об'єктивності та правди про минуле. Отже, посилення історичного аспекту у дослідженні сучасних проблем має першочергове значення. При цьому йдеться не про «екскурси у історію» чи «історичні довідки» з переліком фактів та подій, що часто-густо характерне для наших праць, а про розкриття генезису тих та інших явищ, процесів, форм або методів роботи, висвітлення висновків та уроків, що випливають з подій та явищ минулого. Завдання революційного оновлення усіх сфер нашого життя неможливо вирішити без критичного осмислення минулого, виявлення та певної оцінки його негативних сторін. Конструктивна критика помилок та хиб — невід'ємний елемент творчої роботи. Разом з тим частина публікацій історичної тематики «Московських новостей», «Огонька», деяких газет, літературно-публі-

⁸ Див.: Горбачов М. С. Жовтень і перебудова: революція продовжується.— С. 5.

цистичних журналів роблять акцент на подіях 30—50-х років, але при цьому їм не вистачає справді історичного, діалектичного підходу, розгляду у взаємозв'язку прорахунків минулого і досягнень. Це не може не надавати їм однобічності. За таких умов створюється викривлена картина нашого минулого і справедлива критика недоліків та перекручень часто-густо призводить до помилкових узагальнень. Щоб мати цілісну, об'єктивну картину минулого, не можна ігнорувати те, що соціалістичному будівництву в нашій країні при наявності загальних закономірностей властиві чимало специфічних особливостей. До таких можна віднести порівняну соціально-економічну відсталість країни; тривалу самотність нашої держави; наявність капіталістичного оточення; надзвичайну гостроту класових та внутріпартійних суперечностей; відсутність досвіду будівництва нового суспільства. Виняткову роль для справи соціалізму мав фактор часу. Нам необхідно було в найкоротші історичні строки, ціною величезних зусиль та самообмеження вирішити завдання, на які у інших народів в більш сприятливих умовах пішло набагато більше часу.

Безумовно, дослідження подій 30-х років важливе й для нещодавнього минулого: адже багато недоліків сьогодення мають коріння у помилках та перекрученнях 30-х років. Проте не можна визнати виправдану позицію тих дослідників, які не помічають того, що було у 60—70-х роках, хоч очищення від недоліків саме тих часів не менш важливе, ніж викриття помилок більш далекого минулого.

Разом з тим слід наголосити на важливості для істориків КПРС і фахівців з партійного будівництва — глибокого та постійного вивчення реальної дійсності, що нас оточує. Між тим серед дослідників ще й досі поширене уявлення, нібито наукова праця має базуватися лише на архівних джерелах. Я ні в якому разі не прагну якимось принизити значення цих джерел. Більше того: мова може йти лише про ширше їх використання. Проте поряд з цим слід посилювати вивчення сучасної періодики, преси, різних поточних документів і реальної повсякденної діяльності партійних організацій. Уявляється, що успіх цих зусиль набагато залежатиме від спільності дій істориків та партбудівників. Треба поширювати видання спільних праць з сучасних проблем. Це дозволить доповнювати і вести дослідження сучасних проблем з урахуванням досвіду минулого, а історію висвітлювати з урахуванням наслідків тих або інших подій.

XXVII з'їзд КПРС, ознаменувавши новий етап у розвитку партії і країни, висунув принципово нові вимоги й перед суспільними науками. За час, що минув після з'їзду, досягнуто істотних наукових зрушень в обстановці пошуку, що виникла у країні, формування нової моральної атмосфери. Однак суспільствознавцям ще явно не вистачає діалектичного мислення. Процеси, події, явища суспільного та партійного життя, вчинки людей ми здебільшого розглядаємо за схемою «або — або», «погано — добре» і не виявляємо їх внутрішньої суперечливості, рушійних сил, тенденцій розвитку. Часто-густо у наших працях зображення дається за абстрактними схемами, а реальне життя висвітлюється, як обов'язкове підтвердження правильності тих або інших партійних документів і подається у вигляді більшої або меншої суми певних прикладів. Ясна річ, такий підхід прирікає суспільствознавців на роль досить поверхових спостерігачів. Щоб остаточно подолати ці негативи, бажано, як здається, зробити міцним надбанням нашої свідомості ряд найважливіших методологічних висновків, зроблених XXVII з'їздом КПРС, збагачених у ряді наступних партійних документів. З'їзд підкреслив, що партія може успішно вирішувати нові завдання, якщо сама знаходиться у безперервному розвитку. Перебуваючи з великою силою підтвердила життєвість цього висновку. Життя свідчить, що зростання ролі партії можливе лише тоді, коли уся її діяльність відповідає масштабності завдань. Отже, постійний розви-

ток партії, збагачення її внутрішнього життя та керівної діяльності — запорука успіхів партії і, навпаки, догматизація організаційних форм, стилю, методів та форм роботи неминує веде до послаблення впливу партії на хід подій. На жаль, в історико-партійній літературі цей принциповий аспект життя та керівної діяльності КПРС до останнього часу не знаходив належного врахування.

Принципово важливим для правильного розуміння ролі і місця КПРС в житті радянського суспільства, ефективності її діяльності, а також для усєї дослідницької роботи у галузі суспільствознавства є висунуте ХХVII з'їздом КПРС положення про те, що марксистсько-ленінська партія має бути позбавленою від комплексу «непогрішності» і критично оцінювати досягнуті нею результати. Воно спрямоване проти стереотипу, нібито рішення та акції партії мають чи не апріорну правильність. Такий підхід набував майже фаталістичного звинувачення, прикрашував діяльність КПРС, призводив до ігнорування реальностей життя, робив демобілізуючий вплив на кадри і всіх комуністів, не націлював їх у належній мірі на постійний активний творчий пошук і напружену діяльність по використанню можливостей для науково обгрунтованої діяльності, закладених у природі марксистсько-ленінської партії.

Виняткове значення має відродження стосовно до сучасного етапу розвитку соціалістичного суспільства ленінських ідей про революційний характер нашої партії. Революційним духом своїх ідей та рішень ХХVII з'їзд КПРС відкинув як таке, що не відповідає реальному життю та історичному призначенню марксистсько-ленінської партії минулих років, уявлення, нібито революційність була властива та необхідна КПРС лише у минулому, у роки революційної боротьби та побудови соціалізму, а після цього уся діяльність КПРС набула характеру лише вдосконалення та поліпшення досягнутого. Між тим життя неодноразово доводило, що сила нашої партії — в її вірності революційним ленінським ідеям, у непереборному прагненні до нових рубежів прогресу, у безкомпромісній боротьбі з будь-яким застоєм та консерватизмом. Революційність, новаторство — глибинний вираз характеру КПРС, її суті та призначення. Нині вона є визначальною рисою КПРС і питання про революційний характер діяльності партії набуло особливої актуальності.

Нарешті, слід нагадати й про такий найважливіший висновок ХХVII з'їзду партії як положення про діалектичний характер розвитку КПРС, про те, що «суперечності властиві всякому розвиткові»⁹. Це питання розроблене в радянській історіографії лише в одному плані — стосовно до боротьби партії проти антипартійних течій та угруповувань, тобто охоплює час до побудови соціалізму в нашій країні. Отже, тут величезне поле для наукових досліджень.

Посилення уваги дослідників вимагає питання про політичний характер партійного керівництва. В сучасних умовах, коли партія повела рішучу боротьбу за подолання підміни партійними комітетами діяльності державних та господарських органів та викорінення адміністративних методів роботи, поглиблена наукова розробка цих проблем набуває винятково важливого значення. Заслуговує на увагу розкриття тих зрушень, що відбуваються у запровадженні принципів партійного керівництва у сфері економіки, керівництві державними та громадськими організаціями тощо.

Досліджуючи питання про Комуністичну партію, науковці, як правило, зосереджують усю свою увагу на розкритті її керівного впливу на суспільство. Але вплив суспільства на партію як на свою складову та невід'ємну частину майже не досліджується. При цьому не

⁹ Матеріали ХХVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 63.

показується вплив на партію тих негативів, що склалися у країні у 60—70-х роках.

Сьогодні особливої уваги заслуговує, зрозуміло, розкриття докорінної перебудови життя та діяльності КПРС. Вона носить всеохоплюючий характер, торкаючись як керівної діяльності, так і внутріпартійного життя, усіх органів партії, усіх комуністів. Процес перебудови партії здійснюється одночасно і зверху, і знизу. Відбувається активна зміна, збагачення діяльності партії, перегрупування партійних сил, зосередження їх, насамперед, на пріоритетних напрямках та ділянках, вдосконалення і підвищення ефективності форм і методів партійної роботи. Головним об'єктом цієї перебудови є людина, основна її ланка — первинна партійна організація, провідне питання — кадрове.

Перебудова партії робить визначальний вплив на життя усієї країни, є прикладом для державних і громадських організацій. Як складова частина перебудови усього суспільства, перебудова партії є її центральною ланкою.

У дослідженні внутріпартійного життя та керівної діяльності КПРС надзвичайно важливо висвітлювати їх під кутом зору дальшого розвитку та поглиблення демократії, що набуває все більшого динамізму та розмаху.

Великої уваги потребують питання кадрової політики партії, практика її реалізації в сучасних умовах. Йдеться про поглиблений аналіз причин перекручень кадрової політики, та уроків, що випливають з них. Про це, як відомо, докладно йшла мова на січевому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС. Однак чимало питань залишається для поглибленого дослідження. Наука повинна дати докладну і обгрунтовану відповідь на питання про конкретні обставини виникнення командно-адміністративного стилю роботи партійних комітетів, які конкретні шляхи та засоби демократизації роботи з кадрами і як партійні організації запроваджують їх у своїй практичній діяльності тощо. Дослідження цих питань важливо як мінімум з двох обставин: «щоб зробити належні висновки і не допустити повторення хиб та перекручень минулого, а також для того, щоб ґрунтовніше, більш впевнено й обачливо проводити у життя лінію партії на демократизацію. Як відомо, XIX Всесоюзна партійна конференція спеціально розглядатиме ці питання.

Отже, перед нами — велике поле діяльності, масштабні завдання і треба бути на рівні вимог часу.

О. А. Спирін. Деякі питання сучасної кадрової політики КПРС: проблеми, рішення. Успіх перебудови, оновлення всіх сфер суспільного життя партія поставила в пряму залежність від розуміння кадрами необхідності революційних перемін у нашому суспільстві, від того, наскільки рішуче, енергійно і компетентно вони будуть діяти. Це вимагає підвищення уваги до розробки актуальних теоретичних і методологічних аспектів кадрової політики партії, вироблення практичних рекомендацій, які б сприяли дальшому вдосконаленню справи добору, розстановки і виховання кадрів.

Досвід минулого і сучасна практика переконують, що кадрова політика партії не є чимось застиглим, раз і назавжди встановленим. Її характер, зміст, мета і завдання визначаються передусім політичним курсом самої партії, корінними інтересами всіх трудящих. Тому на кожному етапі поступального розвитку радянського суспільства кадрова політика партії вдосконалюється, наповнюється новим змістом. Особливо це характерно для переломних періодів розвитку, зокрема і для нинішнього, коли життя вимагає нестандартних підходів до вирішення назрілих проблем суспільного розвитку, а вимоги до кадрів перш за все керівних, істотно підвищуються.

На основі програмних положень, рішень XXVII з'їзду КПРС цілісну, науково-обґрунтовану концепцію сучасної кадрової політики виробив січневий (1987 р.) Пленум Центрального Комітету партії. Вона враховує уроки і помилки минулого, нерозривно пов'язана з боротьбою за здійснення стратегічного курсу партії і вимагає від кадрів високого рівня інтелекту, ерудиції, компетентності, партійної відданості справі.

Здійснення сучасної кадрової політики пов'язано з рішучою ломкою застарілих стереотипів у свідомості і практичній діяльності працівників, відмови від застарілих поглядів і звичок. Це вимагає від науковців по-новому підійти до розкриття цієї політики, узагальнення практики діяльності партійних організацій, що стосується добору, розстановки й виховання кадрів. Наші дослідження і публікації перш за все покликані сприяти утвердженню ленінських вимог і ленінських принципів роботи з кадрами.

Теоретична спадщина В. І. Леніна по кадровій проблематиці — загальновідома. За підрахунками радянських істориків різні аспекти роботи з кадрами отримали розробку в більш ніж 500 творах, листах, помітках В. І. Леніна¹⁰. Кадрові питання постійно розглядалися ЦК КПРС. За два десятиріччя (1966—1985 рр.) було прийнято близько 40 постанов, що стосуються різних аспектів кадрової роботи. Однак на практиці відбувся, як відомо, розрив між вимогами партійних документів і реальною дійсністю, між словом і ділом.

Викривши помилки і викривлення в кадровій політиці і кадровій роботі, причини цих недоліків, січневий (1987 р.) Пленум ЦК партії поставив вимогу відродити в сучасних умовах і відродити якомога повніше дух ленінізму, утвердити в нашому житті ленінські вимоги і ленінські принципи роботи з кадрами. У зв'язку з цим доцільно відзначити, що в сучасній літературі по кадровій проблематиці немає єдиного підходу до трактування ленінських принципів добору, розстановки і виховання кадрів. В одних публікаціях вони називаються «принципи добору і розстановки кадрів», в других — «критерії відбору», в третіх — «принципи оцінки кадрів» і т. п.

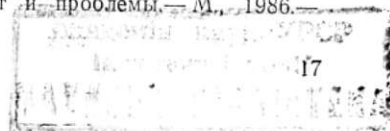
Багато авторів розповсюджують принципи лише на добір і розстановку кадрів, не торкаючись питань виховання. З більш як 20 згаданих у публікаціях принципів, лише чотири виділяються більшістю авторів, лише один (добір і розстановка кадрів за політичними, діловими і моральними якостями) — називається практично всіма.

В окремих працях зустрічаються спроби при класифікації принципів кадрової політики, звести їх до двох груп — загальних і специфічних. На нашу думку, найбільш кваліфікованою і переконливою є така систематизація принципів добору, розстановки і виховання кадрів, яка передбачає три групи принципів: основні (загальні) і дві специфічні, пов'язані з а) добором і розстановкою кадрів, б) їх вихованням¹¹.

Важливе місце в дослідженні кадрових проблем мають займати питання політичної і теоретичної підготовки кадрів, їх ідейно-морального загартування, оскільки в роки застою увага до цих питань була послаблена. При вирішенні кадрових питань увага перш за все зверталась на ділові якості працівника, його знання специфіки тієї чи іншої галузі виробництва, а інколи уміння виконувати план за всяку ціну. До чого це привело — загальновідомо: до серйозних збоїв у діяльності партійних комітетів як органів політичного керівництва, до утверджен-

¹⁰ Бардаш І. Г. Основное звено партийной работы. (Из опыта работы Компартии Молдавии с кадрами в период между XXI и XXV съездами КПСС). — Кишинев, 1981. — С. 5.

¹¹ Яковлев В. А. Кадровая политика КПСС: опыт и проблемы. — М., 1986. — С. 30.

ня технократичного, адміністративно-нажимного, командного стилю роботи.

Вихованню у кадрів інтересу до теорії заважає і абстрактне просвітительство, елементи школярства, які здебільшого були характерні для організації марксистсько-ленінського навчання. Виховання словом не завжди пов'язувалось з вихованням ділом, ідейно-політичним досвідом мас. В результаті нерідко зустрічались такі факти, коли керівні працівники роками не звертались до творів класиків марксизму-ленізму. Тому цілком закономірним є те, що сьогодні партійні комітети ставлять підвищені вимоги до політичних і ділових якостей кадрів і перш за все до перших керівників. У цьому нас переконало соціологічне дослідження політичних, ділових і моральних якостей перших секретарів райкомів партії Івано-Франківської області, яке було проведено спільно з працівниками ІМЛ при ЦК КПРС в липні ц. р.

Оцінку кожному з секретарів давали три групи опитуваних: працівники обкому партії; працівники апарату і члени відповідного райкому партії; секретарі первинних парторганізацій даного району. Всього було опитано понад 400 чол. Оцінивши досить високо політичні і ділові якості перших секретарів райкомів партії, вони відзначили, що секретарі не завжди проявляють політичний підхід до вирішення питань, ще слабо використовують можливості людського фактору, не проявляють належної активності в запровадженні досягнень науково-технічного прогресу у виробництво тощо.

Результати революційних перемін в нашому суспільстві партія, як відомо, поставила в пряму залежність від розвитку демократії. В цьому зв'язку принципово важливого значення набуває питання про виборність керівників всіх рівней, демократизації кадрової політики. Все це має отримати широке висвітлення в наукових публікаціях і дослідженнях. Адже недооцінка демократичних засад у роботі з кадрами, відсутність широкого гласності, необхідного контролю були і залишаються головними причинами багатьох упущень у цій справі.

Сьогодні вибори партійних, радянських, господарських керівників по-новому стають нормою життя. Тільки з початку 1986 р. в республіці обрано 1898 директорів підприємств і близько 68 тис. керівників середньої ланки¹². В 1987 р. таємним голосуванням із двох-трьох кандидатів обрані 23 секретарі міськомів і райкомів партії, 14 голів міськ- і райвиконкомів¹³. Переважна більшість керівників, яким віддано перевагу при виборах, як показує практика, оправдовують оказане довір'я.

Разом з тим, подекуди демократизація в кадровій роботі здійснюється з великими труднощами, а інколи за показною новизною форми скриваються все ті ж застарілі підходи.

В дослідженнях на цю тему важливо відповідну увагу звернути на висвітлення ролі і місця первинних парторганізацій, а також трудових колективів у вирішенні кадрових питань. Внаслідок слабкого знання громадської думки і конкретної ситуації, партійні комітети часом пропонують кандидатури для обрання, які не знаходять підтримки в трудових колективах. Так в цілому в республіці в 1986—1987 рр. було відхилено біля 3 тис. кандидатур різних рангів¹⁴.

За нашими підрахунками, тільки за період з 1966 по 1985 рр. в республіці було опубліковано біля 40 монографій, збірників брошур і понад 200 журнальних статей з різних аспектів добору, розстановки і виховання кадрів. В них міститься значний фактичний матеріал, який дає змогу аналізувати зміни в кількісному і якісному складі кадрів, досліджувати масштаби роботи по їх підготовці і перепідго-

¹² Рад. Україна.— 1987.— 3 листоп.

¹³ Титаренко А. Повышать ответственность партийных организаций за ход перестройки // Партийная жизнь.— 1987.— № 19.— С. 53.

¹⁴ Там же.

товці. Проте, загальна кількість виданих за вказані роки публікацій по кадровій проблематиці зовсім не адекватна їх практичній значимості. До них повністю відносяться відмічені XXVII з'їздом КПРС, наступними Пленумами ЦК серйозні недоліки в розробці актуальних проблем марксистсько-ленінської теорії і їх вплив на вирішення практичних завдань.

Розглядаючи сучасні проблеми кадрової політики партії дослідники рідко звертаються до історичного досвіду КПРС, спадкоємності її кадрової політики. В публікаціях автори практично не торкаються таких принципів кадрової політики партії, як її інтернаціоналізм і демократизм. В них по суті немає конкретних рекомендацій, які можна було б сьогодні використати в кадровій роботі.

Слід відзначити, що в працях по кадровій проблематиці в останній час спостерігається дві крайності. Якщо до квітня 1985 р. майже не показувались недоліки у висвітленні питань добору, розстановки і виховання кадрів, то пізніше ці питання стали розкриватися, як правило, з негативної сторони. Зрозуміло, що й в висвітленні кадрових проблем необхідно займати реалістичну позицію.

Н. М. Якупов. Концепція політичної армії революції: розробка і проблеми. Важливе місце в революційному досвіді ленінської партії, який високо оцінюють люди доброї волі в усьому світі, займає проблема створення політичної армії соціалістичної революції в Росії у 1917 р. Це пояснюється тим, що, як підкреслюється у новій редакції Програми КПРС, «Велика Жовтнева соціалістична революція стала переломною подією всесвітньої історії, визначила генеральний напрям і основні тенденції світового розвитку, поклала початок нездоланному процесові — заміні капіталізму новою, комуністичною суспільно-економічною формацією»¹⁵.

Історичний досвід нашої партії по створенню політичної армії переможної соціалістичної революції має не лише науково-пізнавальне значення. В умовах розширення світового революційного процесу він становить великий інтерес для комуністичних і робітничих партій несоціалістичного світу. Наукове висвітлення боротьби більшовиків за створення політичної армії соціалістичної революції має важливе значення й для викриття фальсифікаторів історії, які твердять про нібито «випадковий», «антинародний» характер Жовтня, намагаються спотворити і перевернути досвід партії Леніна, довести його непридатність для нашого часу.

В. І. Ленін науково обґрунтував необхідність політичної армії для перемоги соціалістичної революції. Хоч перехід від капіталізму до соціалізму і є об'єктивним процесом, учив він, однак для того, щоб революція була успішною, недостатньо наявності самих лише об'єктивних факторів. Потрібні й фактори суб'єктивні, а саме: «...здатність революційного класу на революційні масові дії, досить сильні, щоб зломити (або надломити) старий уряд, який ніколи, навіть і в епоху криз, не «впаде», якщо його не «скинуть»¹⁶. Головне питання будь-якої революції — питання про владу вирішується, як правило, із застосуванням сили. Для повалення панування експлуататорських класів «...є тільки один засіб: знайти в самому оточуючому нас суспільстві, просвітити і організувати для боротьби такі сили, які можуть — і за своїм суспільним становищем повинні — скласти силу, здатну змести старе і створити нове»¹⁷. Такою силою є політична армія революції. В. І. Ленін обґрунтував положення про гегемонію в революції пролетаріату, який один лише «...спроможний підняти всіх тих, хто стоїть

¹⁵ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 148.

¹⁶ Ленін В. І. Крах II Інтернаціоналу // Повне зібр. творів.— Т. 26.— С. 206.

¹⁷ Ленін В. І. Три джерела і три складові частини марксизму // Там же.— Т. 23.— С. 46.

нижче за нього..., показати їм шлях до визволення від усякої експлуатації»¹⁸.

Володимир Ілліч визначив класовий склад революційної армії. Вона складається «...1) з озброєного пролетаріату і селянства, 2) з організованих передових загонів з представників цих класів, 3) з готових перейти на бік народу частин війська. Узятє все разом, це й становить *революційну армію*»¹⁹. Особливу увагу партії В. І. Ленін звертав на необхідність зміцнення в революційній армії збройних сил пролетаріату, навколо яких потрібно було згуртувати селянські маси, що піднімалися на боротьбу, та військові частини, які переходили на бік революції.

Величезною заслугою В. І. Леніна стало висунення таких політичних лозунгів, що виражали найзаповітніші сподівання, корінні інтереси більшості народу. Як наголошувалося в тезах ЦК КППС «До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна», «ясність програмних настанов і послідовність у їх проведенні дали змогу більшовикам ...привернути на свій бік більшість трудящих, сформувати *політичну армію соціалістичної революції*»²⁰ (підкреслення наше.— Н. Я.).

Термін «політична армія» революції давно утвердився в партійних документах, широко вживається у працях відомих радянських учених Б. М. Пономарьова, П. М. Федосєєва, І. Ф. Петрова, Ю. А. Красіна та ін. У зарубіжній марксистській літературі використовуються рівнозначні терміни, наприклад, «політична сила революції» та ін.

Водночас слід зазначити, що серед численних праць з історії Великого Жовтня можна назвати лише кілька монографій, у яких спеціально розглядаються концепція політичної армії революції та діяльність партії більшовиків по її створенню. Даній темі присвячені колективна монографія «Борьба большевистской партии за создание политической армии социалистической революции» (відповідальний редактор А. Г. Єгоров.— М., 1967), дослідження В. А. Куталія «В. И. Ленин о политической армии социалистической революции» (Л., 1978), колективна праця «Борьба партии большевиков за создание политической армии демократической и социалистической революции (1905—1917 гг.)» (Київ; Одеса, 1983), а також кілька статей.

Недостатню вивченість ленінської концепції «політичної армії» революції деякі вчені пояснюють відсутністю у творах В. І. Леніна такого терміна. Для визначення політично активної частини класів, які брали участь у революції, Володимир Ілліч вживав терміни «революційна армія» або «народна революційна армія»²¹, «армія соціалістичного пролетаріату»²². Якщо розглядати їх у контексті ленінських праць, то можна твердити, що Володимир Ілліч розумів під ними саме «політичну армію революції».

Деякі дослідники своє негативне ставлення до цього терміна («політична армія революції») пояснюють тим, що його вживав Й. В. Сталін. Справді, в працях «Про основи ленінізму», «Жовтнева революція і тактика російських комуністів», «Про лозунг диктатури пролетаріату» він широко користувався цим терміном. Введення останнього в ужиток лише після Жовтневої революції пояснюється тим, що

¹⁸ Ленін В. І. Між двома битвами // Там же.— Т. 12.— С. 51—52.

¹⁹ Ленін В. І. Останнє слово «іскрівської» тактики або потішні вибори, як нові спонукальні мотиви до повстання // Там же.— Т. 11.— С. 347.

²⁰ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1981.— Т. 10.— С. 145—146.

²¹ Див.: Ленін В. І. Доповідь про участь соціал-демократії в тимчасовому революційному уряді, 18 квітня (1 травня): III з'їзд РСДРП, 12—27 квіт. (25 квіт.— 10 трав.) 1905 р. // Повне зібр. творів.— Т. 10.— С. 131; Ленін В. І. Революційна армія і революційний уряд // Там же.— С. 322; Ленін В. І. Від оборони до нападу // Там же.— Т. 11.— С. 255; Ленін В. І. Плани статей «Криваві дні в Москві» та «Політичний страйк і вулична боротьба в Москві» // Там же.— С. 398.

²² Див.: Ленін В. І. Уроки кризи // Там же.— Т. 5.— С. 80.

поняття, терміни, які передають суть історичних явищ, нерідко виробляються пізніше від подій, для яких вони були характерними.

В. І. Ленін всебічно розробив положення про політичну армію революції. Його висновки та ідеї з цього питання, що базувалися на глибокому аналізі подій 1905—1907 рр., дістали підтвердження в ході Лютневої і, особливо, в період соціалістичної революції у 1917 р.

Після виконання першого стратегічного завдання — повалення царизму — партія готувалася до здійснення другого: ліквідації капіталізму і встановлення диктатури пролетаріату. Для цього необхідно було створити *політичну армію соціалістичної революції*. З березня по жовтень 1917 р. В. І. Ленін, більшовицька партія провели гігантську роботу по її створенню. Першорядне значення для розв'язання цього завдання мала діяльність В. І. Леніна по зміцненню та згуртуванню самої партії, розробка її стратегії і тактики на новому етапі революції.

Ядром політичної армії соціалістичної революції став російський пролетаріат. Всупереч твердженням сучасних антикомуністів він не був відсталим класом. В умовах, коли через зрадництво вождів II Інтернаціоналу пролетаріат Заходу втратив революційну енергію, російський робітничий клас відзначався організованістю і бойовістю, став авангардом міжнародного пролетаріату. Ця тема висвітлена в дослідженнях радянських істориків. Вони показали, що однією з характерних рис російського пролетаріату був його глибокий інтернаціоналізм. Робітничий клас Росії виступив найрішучішим борцем проти імперіалістичної війни та її першопричини — капіталізму. В дослідженнях показано також, що одним з найважливіших завдань, розв'язаних партією в процесі формування політичної армії соціалістичної революції, було залучення на бік пролетаріату союзників, насамперед біднішого селянства.

Вирішення питання про союзників робітничого класу, про формування політичної армії соціалістичної революції нерозривно пов'язано з революціонізуванням солдатських мас. Партія проводила велику роботу по завоюванню армії на бік пролетаріату і нагромадила багатий досвід революційної діяльності в середовищі солдатських і матроських мас. Він дістав широке висвітлення у дослідженнях радянських істориків (Голуб П. А. Большевики и армия в трех революциях.— М., 1977; Якупов Н. М. Борьба за армию в 1917 году.— М., 1975 та ін.).

Успіх більшовиків у боротьбі за створення переможної політичної армії соціалістичної революції великою мірою був забезпечений завдяки послідовному здійсненню ними лозунга про справедливий і демократичний мир. Ця тема також в основному розкрита (Майоров С. М. Борьба Советской России за выход из империалистической войны.— М., 1959; Якупов Н. М. Революция и мир.— М., 1980 та ін.).

Досягнення партією більшовиків поставленої мети було б неможливим без наполегливої і послідовної боротьби за інтернаціональну єдність трудящих. Цій темі присвячені, зокрема, дослідження І. Ф. Кураса та ін.

Важливими умовами успіху в створенні політичної армії соціалістичної революції були також науково обгрунтовані стратегія і тактика партії в революції, її політичні лозунги, правильно визначені час і момент виступу. Так, передчасним і тому неправильним був у квітні 1917 р. лівацький лозунг «Геть Тимчасовий уряд!». А «3—4 липня, — вказував В. І. Ленін, — повстання було б помилкою: ми не вдержали б влади ні фізично, ні політично»²³. Тому безпідставними є твердження троцькістів про те, що в розпорядженні більшовиків, мовляв, уже в

²³ Ленін В. І. Марксизм і повстання : Лист Центральному Комітетові РСДРП(б) // Там же.— Т. 34.— С. 230.

березні 1917 р. була політична армія, але вони її не пускали в хід, а займалися лише розвідкою. Троцький цим самим виправдовував свою горезвісну теорію перманентної революції і намагався применшити величезну організаторську й політичну роботу партії більшовиків з березня по жовтень 1917 р., спрямовану саме на створення політичної армії революції. Наявність цієї масової армії та загальнонаціональної кризи восени 1917 р. дали підставу В. І. Леніну поставити питання про збройний виступ.

Велике значення для переможного результату збройного повстання мало забезпечення вирішальної переваги «...сил у вирішальний момент у вирішальних пунктах...»²⁴. Завоювавши на свій бік більшість народу, створивши масову політичну армію революції, партія Леніна повела її у жовтні 1917 р. на штурм капіталу і здобула перемогу.

Радянські історики створили праці, у яких висвітлено питання про підготовку і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції, її закономірності, рушійні сили, характер та всесвітньо-історичне значення.

Водночас, на наш погляд, слід більше уваги приділити вивченню ленінської теоретичної спадщини з різних аспектів політичної армії революції, створити спеціальні дослідження, у яких би комплексно були розглянуті питання про діяльність партії по її формуванню. Не тільки науковий інтерес становить висвітлення досвіду партії більшовиків у революціях 1905—1907 рр. і 1917 р. по здійсненню ленінської тактики «лівого блоку». Заслугує на серйозну увагу істориків вивчення тієї великої роботи, що її проводили більшовики у середовищі середніх верств населення, інтелігенції, офіцерства.

Більше уваги потрібно приділити спростуванню спроб буржуазних фальсифікаторів «відлучити» нашу партію від Лютневої революції. Взагалі, про цю подію створено ще мало праць, які б відповідали сучасному рівню історичної науки. Тим часом Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов у доповіді «Жовтень і перебудова: революція продовжується» підкреслював, що «перемога Великого Жовтня виростала і з завоювань Лютневої революції 1917 року...»²⁵. В умовах, коли Росія вперше стала демократичною країною, більшовики набули величезного досвіду політичного виховання мас. Цей досвід, безумовно, повинен зацікавити дисертантів, авторів майбутніх монографій.

Те ж саме можна сказати й про роль більшовицьких організацій України у створенні єдиного революційно-демократичного фронту в період боротьби з корніловщиною. Питання тактики та організаторської роботи більшовиків у той час належать до важливих аспектів створення політичної армії соціалістичної революції. До маловивчених проблем належать і тактика більшовиків щодо дрібнобуржуазних партій, зокрема їх співробітництво в 1917 р. з лівим крилом останніх (меншовіками-інтернаціоналістами, лівими есерами, анархістами-комуністами та ін.), а також різні аспекти технічної підготовки революції, роботи більшовиків по створенню матеріальної основи політичної армії соціалістичної революції.

Важливим, на наш погляд, є створення великих досліджень, у яких висвітлювалася б у комплексі всебічна організаторська, ідеологічна й технічна робота більшовиків, їх стратегія і тактика у створенні політичної армії революції, ґрунтовно розкривалася б з використанням нових матеріалів роль партії, історичних осіб у цій справі, аналізувалися успіхи й невдачі. Редколегія енциклопедії «Великая Октябрьская социалистическая революция» (М., 1987), на жаль, не знайшла за потрібне навіть вмістити в цьому виданні статтю про по-

²⁴ Ленін В. І. Вибори до Установчих зборів і диктатура пролетаріату // Там же.— Т. 40.— С. 10.

²⁵ Горбачов М. С. Жовтень і перебудова: революція продовжується.— С. 6.

літичну армію революції. Немає визначення цього терміна в суспільно-політичних словниках. Тому й автори, які звертаються до цієї проблематики, тлумачать його по-різному.

П. М. Шморгун. Актуальні питання вивчення історії діяльності більшовицьких організацій України на етапі буржуазно-демократичної революції. В ході дискусії, яка зараз розгорнулася на сторінках союзної і республіканської преси з приводу висвітлення окремих проблем історії КПРС за дожовтневий період, не прозвучало жодних серйозних критичних зауважень щодо білих плям, замовчувань чи неправильних концепцій «Короткого курсу історії ВКП(б)». Але це не означає, що їх немає. Хоч в цілому історія більшовицької партії і її місцевих організацій на Україні дожовтневого періоду висвітлена досить детально і більш-менш достовірно. Цьому у значній мірі сприяла і наявність широкої лєнінської теоретичної спадщини, і документальних публікацій, і відносна доступність архівних матеріалів. На жаль, тут бракує історіографічних досліджень. У республіці досі не підготовлено жодної історіографічної дисертації на місцеву тему, та й серед затверджених координаційною радою нових досліджень їх нема.

З досягнень слід передусім вказати на вивчення зв'язків В. І. Лєніна з більшовицькими організаціями України в дожовтневий період. Варто згадати монографію О. Т. Юрченка «В. І. Лєнін і більшовицькі організації України», праці П. Л. Варгатюка, М. Р. Донія і М. І. Горбунової, М. І. Куличенка, С. К. Мельника, Й. Д. Ремезовського та ін. Видано покажчик архівних документів про розповсюдження лєнінських творів на Україні з 1894 до лютого 1917 р., листування В. І. Лєніна з партійними організаціями України за 1901—1905 рр. Однак ця складна і багатогранна наукова проблема потребує дальшого вивчення, залучення нових документів. Адже тільки за останні роки виявлені нові факти про перевидання лєнінської листівки «Три конституції або три порядки державного устрою» Путивльською групою РСДРП у 1905 р., про передрук статті В. І. Лєніна «Чашки терезів коливаються» в одеській газеті «Коммерческая Россия» в 1905 р., про більш ніж 70 випадків вилучення поліцією лєнінських творів під час арештів і обшуків у 1903—1907 рр.

Необхідно спеціально вивчити полтавську легальну соціал-демократичну газету «Колокол» за 1906 р., в редакції якої тон задавали меншовики, але іноді, щоб показати свою «об'єктивність», вони публікували документи більшовиків, зокрема в період підготовки до IV (Об'єднавчого) з'їзду РСДРП видрукували написані В. І. Лєніним проекти резолюцій до з'їзду: «Ставлення до буржуазних партій» (2 рази), «Ради робітничих депутатів», «Ставлення до національних соціал-демократичних партій», «Професійні спілки» і «Основи організації партії». До речі, про цю газету жодного слова нема в нарисах історії Полтавської обласної партійної організації.

Назріла потреба доповнити і перевидати покажчики і про видання, і розповсюдження творів В. І. Лєніна на Україні, що виходили у 1971 і 1977 рр. Слід також згадати в них тих рядових і керівних працівників більшовицького підпілля, які поширювали лєнінські ідеї в масах. У покажчику архівних документів названо лише кілька десятків імен, у кого поліція вилучала твори В. І. Лєніна, а переважну більшість випадків описано без згадки прізвищ. Раніше основна увага в наукових дослідженнях приділялася висвітленню діяльності більшовицьких організацій основних промислових центрів України, а невеликі партійні групи тільки згадувались чи попадали в число «інших». Звичайно, це має виправдання. Але ж потрібно знати і всі ці «інші» організації і групи, їх склад, активних членів, які ж видавали листівки, як і коли виникли і коли припинили свою діяльність. Особливо багато таких невеликих, часто навіть неоформлених організацій, груп

і осередків було у важкі роки столипінської реакції і першої світової імперіалістичної війни²⁶. Слід було дати хоча б зведену таблицю з основними даними про кожну з них.

Крім 1905 р., коли у 6 великих містах України існували самостійні більшовицькі організації, в усі інші роки соціал-демократичні організації і групи були на Україні об'єднаними, де разом з більшовиками працювали і меншовики. В одних організаціях провідною силою були більшовики, в інших — меншовики. Дуже важливо встановити, де переважаючим впливом користувалися більшовики, а де — меншовики. Тут має значення особовий склад організації, характер її листівок чи газет, і з якими сусідніми комітетами підтримувались зв'язки, і в який центральний орган надсилались кореспонденції — в нову «Искру» чи більшовицький «Вперед». Тільки комплексне вивчення всіх джерел дасть змогу визначити політичне обличчя організації. Особливої уваги потребує вивчення листівок дрібних організацій, бо в архівосховищах ще є тисячі недосліджених листівок. Чимало з них, невиразних за змістом, опубліковано в збірниках документів, які видавалися без участі ІМЛ при ЦК КПРС і його українського філіалу. Отже, тут ще багато роботи для дослідників історії місцевих партійних організацій. І цьому сприяв би показчик всіх неопублікованих листівок за дожовтневий період, в якому є велика потреба.

Після VI (Празької) Всеросійської конференції 1912 р., коли меншовики-ліквідатори, одзовісти, троцькісти та інші опортуністи були виключені з РСДРП, в соціал-демократичних організаціях поряд з більшовиками залишались ще і меншовики-партійці, про що, на жаль, ніхто з дослідників не пише, видаючи ці організації за чисто більшовицькі. Тепер, очевидно, необхідно показувати, як після Празької конференції з кожним роком посилювалась більшовизація організацій РСДРП, відбувався перехід частини меншовиків-партійців на більшовицькі позиції. Однак цей процес у дожовтневий період до кінця не завершився і тому-то після Лютневої революції переважна більшість організацій вийшла з підпілля як чисто більшовицькі, але значна частина була ще об'єднаними. Поява об'єднаних організацій у 1917 р. пояснюється різними причинами, але ніхто не робив спробу пошукати одну з причин саме у складі соціал-демократичних організацій протягом 1912—1917 рр., зокрема, безпосередньо напередодні Лютневої революції.

Давно назріла потреба визначити і чисельний склад більшовицьких організацій України на різних етапах розвитку буржуазно-демократичної революції. Досі в літературі були відомі три цифри про їх кількість — не менше 2 тис. влітку 1905 р., понад 2 тис. у 1914 р. і стільки ж після виходу з підпілля у 1917 р. Тим часом існують загальні підрахунки чисельності партії ще на час IV (Об'єднавчого) і V (Лондонського) з'їздів РСДРП, які нещодавно були уточнені²⁷. Відоме і представництво на цих з'їздах від соціал-демократичних організацій України, однак досі воно замовчувалось, бо «невигідне», оскільки засвідчує засилля меншовиків. Дійсно, як показала передз'їздивська кампанія, весною 1907 р. на Україні більшовиків було 4,5 тис., тоді як меншовиків — близько 10 тис., а крім того ще майже 6 тис. членів «Спілки» і 5,5 тис. членів Бунду, які також стояли на меншовицьких позиціях. Таке співвідношення більшовиків і меншовиків в соціал-демократичних організаціях України було не випадковим. Воно мало об'єктивні соціально-економічні передумови, і науковцям потрібно показувати всю складність обстановки в діяльності більшовиків на етапі буржуазно-демократичної революції.

²⁶ Шморгун П. М. Більшовики України в період реакції (1907—1910 рр.).— К., 1978.— С. 100.

²⁷ Уткин А. И. О росте рядов большевистской партии в 1905—1907 годах // Вопр. истории КПСС.— 1986.— № 9.— С. 72—83.

Не слід обходити, замовчувати і помилки в роботі більшовицьких організацій України, зокрема пора вже сказати вголос про значення використання української мови в агітаційно-пропагандистській роботі серед місцевого населення. Адже в дожовтневий період не виходило жодної більшовицької газети українською мовою, а листівок вийшло не більше десятка і всі у 1905—1907 рр. Загальновідомі виступи В. І. Леніна з критикою націоналістичних концепцій Д. Донцова, Л. Юркевича та інших лідерів УСДРП, але немає жодного такого виступу, жодної листівки чи газетної статті місцевих більшовиків, якщо не рахувати підготовленого самим В. І. Леніним і опублікованого в «Правде» 1914 р. «Звернення до українських робітників» за підписом українського соціал-демократа Оксена Лоли, що в роки нового революційного піднесення тимчасово примикав до більшовиків, і двох рукописних статей, спрямованих проти українських націоналістів, які збереглися у фондах редакції «Правды» за підписом П. Гришенка, про якого досі не вдалося виявити ніяких даних.

Важливою особливістю становлення і розвитку більшовицьких організацій України був їх тісний зв'язок з партійними організаціями Петербурга, Москви та інших міст центральної Росії. Цьому в невеликій мірі сприяло те, що Україна була однією з окраїн царської Росії, куди висилали в адміністративному порядку учасників революційних подій у центрі Росії. З літератури загальновідомі факти про роль І. В. Бабушкіна та інших таких засланих у зміцненні партійних організацій. Проте немає ще узагальнюючих праць про діяльність політичних засланих на Україні, загальну кількість висланих революціонерів за окремі періоди чи в цілому на етапі буржуазно-демократичної революції. «Український історичний журнал» не порушує цих проблем, а науковці не проявляють ініціативи. Скажімо, газета «Правда» 26 березня 1981 р. опублікувала замітку про висилку члена петербурзького «Союзу боротьби» М. К. Названова на Україну, його перебування в 1905 р. у Сумах, де він працював в редакції газети «Сумської голос» і за одну з опублікованих статей притягнувся до судової відповідальності. На жаль, не дали результатів мої намагання запобігти від сумських істориків якимсь дослідженням про Названова.

Дуже важливо з ленінськими критеріями й оцінками підходити до висвітлення внутріпартійної боротьби у дожовтневий період, коли ця боротьба носила не менш гострий і принциповий характер, ніж у 20-ті роки. Тим часом член-кор. АН СРСР Ю. Поляков безпідставно намагається протиставити ці періоди, голословно заявляючи в одному з численних інтерв'ю про те, що в 20-ті роки стало нормою порушувати принцип історизму, що «людей, які виступали в 20-ті роки проти «генеральної лінії партії» стали звинувачувати у підіривних діях стосовно до історії революції 1905—1907 рр., до часу Жовтня, громадянської війни»²⁸. Але автор ігнорує документи дожовтневого періоду, бо ті люди, які виступали в 20-ті роки як опортуністи, припускалися серйозних помилок і в період революції 1905—1907 рр., і в наступні роки. Тут ніяких натяжок немає, коли йдеться не тільки про Л. Д. Троцького, а й про Г. Є. Зінов'єва, Л. Б. Каменєва, О. І. Рикова, М. І. Бухаріна, Г. Л. Пятакова та інших лідерів опозиційних груп 20-х років. Коли, наприклад, проходила підготовка до III з'їзду РСДРП, відверто примирненські позиції займали в 1905 р. член ЦК РСДРП О. І. Риков і член Бюро комітетів більшості Л. Б. Каменєв. Побувавши в Катеринославі, вони демонстративно вели переговори тільки з меншовицьким комітетом і ігнорували паралельно створений Катеринославський комітет більшості РСДРП як незаконний, якого треба розпустити. Але більшовицький комітет не піддався тоді шантажу цих партійних діячів і прийняв резолюцію протесту, надіславши її БКБ і редакції газети

²⁸ Лит. газета.— 1987.— 29 люля.

«Вперед»²⁹. Вперше ця резолюція була опублікована у 1962 р., проте ми нею не скористувалися ні в нарисах історії Дніпропетровської, ні республіканської партійних організацій. Тим часом В. І. Ленін повністю підтримав позицію більшовиків Катеринослава і в листі до них запропонував негайно виділити свого делегата на з'їзд³⁰, що й було зроблено.

Загальновідомі документи про примиренські настрої членів редакції «Пролетарія» Зінов'єва і Каменева в роки реакції, про делегування Каменева представником ЦК в редакцію троцькістської газетки «Правда», про примиренську лінію Пятакова в Київському комітеті РСДРП 1912 р., про критику В. І. Леніним помилок Бухаріна і Пятакова в національному питанні в роки першої світової війни і т. д. Отже, ні про яке порушення принципу історизму не може бути й мови, коли доводиться говорити про помилки тих, хто виступав проти генеральної лінії партії в 20-ті роки. Але, звичайно, потрібно в кожному випадку дотримуватися документів, ленінської оцінки. А саме такої помилки припустився нещодавно проф. В. М. Іванов (Москва), коли стосовно оцінки примиренців типу Каменева, Зінов'єва, Рикова зіслався на В. І. Леніна, який нібито назвав їх непослідовними троцькістами³¹. Коли ж звернутися до першоджерела, на яке посилається В. М. Іванов, то там В. І. Ленін дає оцінку не Каменеву, Зінов'єву і Рикову, а «Информационному бюллетеню» Закордонної технічної комісії і листку за підписом «Групи більшовиків-партійців», що виступали проти «офіційного більшовизму», або «більшовиків-ленінців»³².

Цілком очевидно, що проблема висвітлення внутріпартійної боротьби залишається і надалі одним з наших першочергових завдань, зокрема дослідження діяльності соціал-демократичних організацій України, коли більшовикам доводилося долати ще більший опір і з боку меншовиків, і одзовістів та примиренців. Не треба забувати, що з Троцьким блокувалась частина діячів «Спілки», і разом з ним видавали спочатку у Львові, а потім у Відні центристську газетку «Правда», на сторінках якої протягом 1908—1912 рр. було видруковано немало кореспонденцій з різних міст і районів України. Однак ще й досі ніхто не вивчав цих публікацій, ми просто ігноруємо їх, обмежуючись заявами про відсутність будь-яких зв'язків троцькістської «Правди» з соціал-демократичними організаціями України.

Потребують вивчення і взаємозв'язки більшовицьких організацій зі «Спілкою». У значній мірі вони вже висвітлювались у монографії І. Ф. Кураса «Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине», де відзначалась і участь більшовиків В. С. Бовгалевського, В. М. Залежського і О. Ф. Розмирович в діяльності «Спілки», і успішна робота багатьох більшовиків у місцевих соціал-демократичних організаціях Київської, Полтавської, Чернігівської, Волинської і Полтавської губерній, які об'єдналися з «Спілкою» після IV (Об'єднавчого) з'їзду РСДРП³³. Однак ця діяльність не розкрита, а в нарисах історії обласних партійних організацій навіть не згадується.

Слабо висвітлюється у нас здійснення більшовиками лівоблокістської тактики, яка була обов'язковою, за оцінкою В. І. Леніна, «для кожної робітничої партії в усякому буржуазно-демократичному

²⁹ Каплун С. С. Из истории Екатеринославской большевистской организации накануне III съезда РСДРП // Ист. архив.— 1962.— № 6.— С. 187—189.

³⁰ Див.: Ленін В. І. І. І. Шварцу // Повне збір. творів.— Т. 47.— С. 25.

³¹ Іванов В. М. О некоторых дискуссионных проблемах историко-партійної науки // Баскакова В. А. Деловитость и ответственность в деятельности партийных организаций.— М., 1987.— С. 61.

³² Див.: Ленін В. І. Про нову фракцію примиренців або добродесних // Повне збір. творів.— Т. 20.— С. 315—322.

³³ Курас І. Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине.— К., 1978.— С. 88—89.

русі»³⁴. В ході першої російської революції ми ще згадуємо про неї, й то не завжди, а в останньому, 4-му виданні «Нарисів історії Комуністичної партії України» навіть опустили згадку про участь представника РУП у міжпартійній конференції соціал-демократичних організацій Росії, яка проходила 7—9 вересня 1905 р. у Ризі за ініціативою ЦК РСДРП для вироблення спільної тактики щодо булігінської Думи, хоч в попередньому виданні РУП називалась. Особливо слід подбати про виявлення всіх фактів спільних виступів більшовиків з есерами та іншими революційними організаціями в наступні роки боротьби за перемогу другої буржуазно-демократичної революції в Росії. Нещодавно українське телебачення передавало документальний телефільм про Ю. М. Коцюбинського і там Р. С. Землячка критикує його за те, що більшовики Чернігова спільно з есерами видавали агітаційні листівки в роки першої світової війни. Але чи була це помилка?

Отже, історія партії і її місцевих організацій на Україні в період буржуазно-демократичної революції також потребує нових пошуків і розвідок, а для цього слід активніше залучати молодих науковців до розробки жовтневої проблематики, підготовки дисертаційних досліджень. А редакції «УІЖ» необхідно частіше виступати з історіографічними оглядовими статтями, щоб будити думку, ставити питання для подальшого поглибленого вивчення боротьби більшовицьких організацій України проти царизму, соціального, національного і духовного гноблення.

П. Л. Варгатюк. Проблеми висвітлення історії більшовицьких організацій України в Жовтневій революції. Вирішальне значення в забезпеченні перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції належить керівній ролі ленінської партії. Тому перебудова історико-партійної науки поряд з іншими важливими завданнями, про які М. С. Горбачов говорив у своїй доповіді «Жовтень і перебудова: революція продовжується», вимагає вдосконалення висвітлення всього спектру діяльності більшовицької партії, її місцевих організацій у цей переломний період історії нашої країни.

У дослідженні історії більшовицьких організацій України в період Жовтневої революції, на перший погляд, історики партії досягли значних успіхів, особливо в останні роки. Появилось немало монографій, автори яких (Б. І. Корольов, І. Ф. Курас, В. В. Мусієнко, В. Ф. Солдатенко, П. М. Шморгун, О. Т. Юрченко, Н. М. Якупов, П. Л. Варгатюк, Ю. В. Шиловцев та ін.) досить ґрунтовно висвітлили цю проблему в основних її аспектах. Разом з тим не можна не бачити, що якість її дослідження навіть у кращих працях ще не зовсім відповідає правді історії, вимогам перебудови історико-партійної науки. Необхідно подолати стереотипи історичного мислення, усунути замовчування одних і прикрашування інших подій, фактів і діячів, розкрити т. з. «білі плями», виправити допущені помилки, ширше залучити до дослідження нові документальні джерела, не допускаючи при цьому ніякого спрощення або очорнителства.

Підходячи до проблеми з таких позицій, торкнемося ряду її конкретних питань. Перше з них — зростання рядів більшовиків України та його об'єктивні наслідки. Відомо, що цей процес відбувався досить бурхливо. З кінця лютого по жовтень 1917 р. чисельність більшовиків України збільшилася з 2 тис. до 60 тис., тобто в 30 разів³⁵. Зусиллями ряду істориків (Ю. В. Шиловцева, І. В. Хмеля, Л. Є. Дещинського

³⁴ Ленін В. І. Принципові питання виборчої кампанії // Повне збір. творів.— Т. 21.— С. 87.

³⁵ Варгатюк П. Л., Солдатенко В. Ф., Шморгун П. М. В огні трьох революцій.— Київ, 1986.— С. 258, 395, 574.

та ін.) підрахована також кількість міських, сільських і військових організацій РСДРП(б) на Україні в той час.

Безумовно, зростання рядів більшовиків — показник авторитету партії в масах, свідчення її об'єктивних можливостей для керівництва соціалістичною революцією. Але, продовжуючи дослідження цього питання, слід також вивчати якісний склад більшовицьких організацій. Серед тих, хто в цей час вступив до партії більшовиків на Україні, були, за нашими підрахунками, 68,8% робітників, 23,4% службовців, 6,3% селян і 1,5% — з інших верств населення³⁶. Це значить, що партійні організації, складаючись в основному з робітників, у той же час не були соціально однорідними. На якісний склад організацій впливав і той факт, що при прийомі в партію не завжди суворо дотримувалися статутних вимог. У ряді організацій нові члени приймалися не індивідуально, а списками, простим занесенням до списків, що не гарантувало відбору в партію передової частини трудящих. Так була створена, наприклад, у березні 1917 р. Дубовобалківська організація в Кривбасі³⁷. Значну частину Київської, Катеринославської і Харківської організацій ще до 1917 р. становили меншовики-партійці. Недивно, що й після Лютневої революції окремі групи з них виступали за об'єднання більшовицьких і меншовицьких організацій. На позиції більшовиків Бердянська, Каменського, Маріуполя, Миколаєва, Одеси, Олександрівська, Полтави, Херсона та інших міст не могло не відбитися їх тривале перебування разом з меншовиками в об'єднаних організаціях РСДРП. До того ж, розмежування більшовиків з меншовиками в Одесі, Миколаєві, Херсоні, на Південно-Західному фронті затянулось, оскільки більшовики вийшли з об'єднаних організацій спільно з меншовиками-інтернаціоналістами. Останні ж не зразу позбавились своїх меншовицьких поглядів, про що забувають деякі автори, вважаючи ці організації з самого початку більшовицькими. З аналізу якісного складу організацій не слід упускати і наявність у них «міжрайонців». Нарешті, позитивно оцінюючи вступ в РСДРП(б) в жовтні 1917 р. Дружківської об'єднаної організації, в листопаді — організації меншовиків-інтернаціоналістів Олександрівського рудника, утворення з колишніх меншовиків і есерів Костянтинівської, Харцизької та інших організацій, необхідно при цьому знати, яка частина таких організацій зразу стала більшовицькими, яка — пізніше, а яка згодом відійшла від більшовиків.

Отже, історики більшовицьких організацій України в Жовтневій революції мають враховувати якісний склад цих організацій, не тільки їх бойовитість, а й зумовлені якісним складом ідейні хитання в частині з них, недостатню активність, відрив від організації окремих членів партії, що було однією з причин затримки перемоги соціалістичної революції на українській землі. Без такого аналізу залишиться також неповністю з'ясованою сукупність причин різкого зменшення кількості членів партії на Україні в 1918 р.

Друге питання. Вважається, що форми організації більшовиків України в 1917 р. були досить розвинутими і в літературі з'ясованими. Це вірно, коли йдеться про місцеві, районні, загальноміські організації. Вважається також, що створення обласних Донецько-Криворізької та Південно-Західної організацій консолідувало сили більшовиків України. Ця оцінка, на мій погляд, прикрашує дійсний стан справ. Насправді, відбувалась консолідація сил в названих областях, а не в масштабах України. До того ж, партійні організації півдня України залишилися роз'єднаними, не створили своєї обласної організації. Контакти між обласними організаціями були настільки незначними, що практичного значення не мали. З часом обласні організації зміц-

³⁶ Ітоги переписи 1922 года на Украине.— Харьков, 1922.— С. 114—115.

³⁷ Из истории революционного движения на Криворожье.— Кривой Рог, 1922.— С. 9.

нювалися, відособлювалися, а їх керівні органи, особливо в Донецько-Криворізькій області, замикалися на місцевих, обласних проблемах, упускаючи загальноукраїнські. Керівництво всіма більшовицькими організаціями України здійснювалось ЦК РСДРП(б), але воно не могло замінити відсутній всеукраїнський більшовицький центр.

До кінця листопада 1917 р. ЦК партії не мав певної думки щодо можливості утворення всеукраїнської обласної партійної організації, як і подібних організацій в інших національних районах країни. Спочатку він вважав за необхідне створити на Україні три обласні організації. В липні за участю представників ЦК Г. Н. Мельничанського і М. В. Криленка в межах радянських областей, визначених рішеннями Березневої всеросійської наради Рад робітничих і солдатських депутатів, були організовані дві — Донецько-Криворізька і Південно-Західна обласні партійні організації³⁸. Проте вже тоді окружний комітет РСДРП(б) Південно-Західного краю, скликаючи обласну конференцію, залучив до участі в ній представників Харківської, Катеринославської і Одеської організацій, прагнучи розширити рамки обласної організації до розмірів всеукраїнської³⁹. Необхідність такої організації витікала з потреб соціалістичної революції на Україні, тим більше, що сили контрреволюції вже мали всеукраїнські центри (центральні комітети буржуазних і дрібнобуржуазних партій, Центральна рада). Однак задум не здійснився. Не мав успіху і Обласний (Крайовий) з'їзд РСДРП(б) в Києві, скликаний у грудні з дозволу ЦК партії для утворення української республіканської організації більшовиків, бо його бойкотували Донецько-Криворізький обком партії і більшовицькі організації півдня України⁴⁰.

На відміну від цього, всеукраїнський радянський центр при певному сприянні більшовиків усіх районів України в грудні 1917 р. вдалося створити. Але ще й досі не всі питання скликання всеукраїнського з'їзду Рад, діяльності ЦВК Рад України і Народного Секретаріату, більшовицьких фракцій цих державних органів достатньою мірою з'ясовані й однозначно сприймаються всіма істориками.

Сказане означає, що традиційні погляди на деякі організаційні форми діяльності більшовиків України в 1917 р. потребують перегляду, уточнення, з'ясування тих організаційних труднощів та вжитих для подолання їх заходів, які сприяли посиленню керівної ролі більшовиків у соціалістичній революції.

По-третє, історики мають краще висвітлити інтернаціональні і національні моменти організаційної та політичної діяльності більшовицьких організацій України. Раніше ми наголошували на тому, що ці організації, як і вся партія, були інтернаціональними, складовою частиною РСДРП(б). Це вірно, але є лише частиною проблеми. Більшовицькі організації України за своїм національним складом все такі відрізнялися від більшовицьких організацій центральних районів Росії, бо питома вага українців у них була набагато вищою. Більшовицька газета «Звезда» в кінці 1917 р. відзначала, що «наші організації на 70% складаються з українських робітників і солдатів»⁴¹. Отже, більшовицькі організації України одночасно були не тільки інтернаціональними організаціями, частиною РСДРП(б), а й певною мірою національними партійними організаціями трудящих, виразником їх класових інтересів, керівником їх боротьби за соціальне і національне визволення України, за створення Української Радянської держави та її добровільний союз і дружбу з Радянською Росією.

³⁸ Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине: Хроника событий.— К., 1977.— Ч. 1.— С. 307, 308, 334, 338, 342, 346; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1а, спр. 253, арк. 3.

³⁹ Там же.

⁴⁰ Областной съезд РСДРП(б-ков) // *Летопись революции*. — 1926.— № 5. — С. 66, 71.

⁴¹ *Звезда*.— 1917.— 7 дек.

Показати тісний сплав національного і інтернаціонального в організаційній і політичній роботі більшовиків України — це значить дати правдиве висвітлення революційних подій 1917 р., а разом з тим викувати зброю проти буржуазних фальсифікаторів, які зображують більшовиків російською партією на Україні, чужою інтересам українського народу.

По-четверте, частина істориків не включає до громадських організацій України розташовані на її території в 1917 р. фронтові більшовицькі організації, Ради солдатських депутатів та однотипні їм солдатські органи. Але ж це суперечить розумінню подій і поведінці їх учасників. Наприклад, утворене в вересні Бюро військових організацій РСДРП(б) Південно-Західного фронту підтримувало зв'язки з Південно-Західним обкомом партії. Коли обком розпочав підготовку всеукраїнського партійного з'їзду, він закликав до участі в ньому поряд з представниками двох обласних організацій також делегатів військових організацій Південно-Західного і Румунського фронтів⁴². У з'їзді брали участь делегати від кількох організацій Південно-Західного фронту. Оргбюро по скликанню I Всеукраїнського з'їзду Рад закликала до участі в ньому не тільки Ради України, а й фронтові солдатські органи⁴³. Фактично в роботі цього з'їзду брали участь 10 делегатів від 6 солдатських органів Південно-Західного фронту і VIII армії Румунського фронту⁴⁴.

Зрозуміло, що до представництва Рад України на I, II і III Всеросійських з'їздах Рад також слід зачислювати делегатів від названих фронтових солдатських органів. Адже вони самі усвідомлювали спільність такого представництва. Наприклад, для вирішення важливих питань, що стосувалися України, під час III Всеросійського з'їзду Рад на спільні засідання збиралися делегати від Рад Української Радянської республіки та Південно-Західного і Румунського фронтів⁴⁵. Таку спільність визнавав В. І. Ленін, коли, посилаючись на думку делегатів цього з'їзду від України і розташованих на її території фронтів, пропонував у січні 1918 р. терміново скликати II Всеукраїнський з'їзд Рад⁴⁶.

По-п'яте, названі вище сюжети змикаються з проблемою ставлення більшовиків до національного питання. Звичайно, в полі зору істориків завжди знаходилися такі аспекти цього питання як пропаганда національної політики партії, підтримка національних вимог трудящих України, інтернаціональне згуртування революційних сил, поєднання національно-визвольного руху з боротьбою за диктатуру пролетаріату, викриття і подолання буржуазного націоналізму. Але висвітлювалися ці питання без достатнього використання джерел, з певними прикрашуваннями розмаху і наслідків діяльності більшовиків. Історики мають враховувати ленінську оцінку цієї роботи більшовиків, якою відзначалося певне ігнорування національного питання на Україні⁴⁷.

По-шосте, з позицій сучасності необхідно глибше, повніше і правдивіше висвітлити роботу більшовиків України по завоюванню мас, зняти з цього висвітлення прикрашування, показати труднощі роботи. Адже маси в своїй більшості були дрібнобуржуазними. Навіть більшість пролетаріату після Лютневої революції була заражена дрібнобуржуазними настроями. Ці настрої підтримували і посилювали російські та українські дрібнобуржуазні партії. Тому революціонізування мас на Україні проходило повільніше, ніж в районах центральної

⁴² Пролетарская мысль.— 1917.— 8 дек.

⁴³ Донецкий пролетарий.— 1917.— 1 дек.

⁴⁴ Там же.— 14 дек.

⁴⁵ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине: Сб. документов и материалов.— К., 1957.— Т. 3.— С. 292—294.

⁴⁶ Там же.— С. 16—17.

⁴⁷ Ленін В. І. Вибори в Установчі збори і диктатура пролетаріату // Повне зібр. творів.— Т. 40.— С. 17—19.

Росії. Недарма В. І. Ленін за наслідками виборів до Установчих зборів відносив Україну до «найменш більшовицьких» районів країни⁴⁸. Наше завдання — правдиво показати процес революціонування мас, роботу більшовиків серед робітників, солдатів, селян, особливо селянської бідноти. Необхідно дослідити й висвітлити механізм злиття воедино соціалістичного руху пролетаріату за владу з демократичними рухами селян, солдатів, більшості населення за землю, мир, національне визволення і, таким чином, етапи утворення політичної армії соціалістичної революції на Україні.

По-сьоме, в тісному зв'язку з революціонуванням мас знаходилась більшовизація Рад та інших масових організацій. Ще донедавна більшовизацію Рад відносили до вересня — жовтня 1917 р. Насправді, як це вже показано в деяких творах, на Україні тоді вона лише розпочалася, а закінчилася в кінці року. Особливістю цього процесу було те, що в ряді місцевостей він здійснився завдяки блоку більшовиків з лівими есерами, що слід ще дослідити.

По-восьме, розвиток більшовицьких організацій і здійснення ними політики партії, з причин, відзначених вище, проходили в ідейній боротьбі всередині цих організацій. Звичайно, всі дослідники розуміють необхідність того, щоб ґрунтовно розкривати цю боротьбу, оскільки в організаціях були і прихильники, і противники ленінської теорії соціалістичної революції, ленінської стратегії і тактики в революції. Але показувати її зараз треба не так, як раніше. Ті, хто не поділяв ленінської позиції, не були зрадниками, ворогами партії. Це були члени партії, які помилялися, допускали право- або лівоопортуністичні відхилення від лінії партії. Під впливом критики вони, як правило, виправляли свої помилки, або їх виправляв час.

З таким підходом має бути розглянутий ряд фактів, зокрема ставлення Київського комітету до Квітневих тез В. І. Леніна; позиція з національного питання, зайнята Г. Л. Пятаковим на VII (Квітневій) конференції РСДРП(б); ставлення частини членів цього комітету до курсу VI з'їзду партії на збройне повстання; вступ київських більшовиків до Центральної ради, визнання Ради владою на Україні; підтримка в ряді організацій меншовицької ідеї створення «однорідно-соціалістичного уряду»; помилковий план скликання Всеукраїнського з'їзду Рад спільно з Центральною радою; ставлення до «лівого комунізму»; утворення Донецько-Криворізької Радянської республіки. В зв'язку з цим характеристика ряду осіб має включати мотиви їх поведінки і наукову критику цих мотивів.

Тут названі лише деякі основні проблеми. Історики більшовицьких організацій періоду Великого Жовтня знають і інші. Необхідно їх розв'язати, як і перебудувати всю історико-партійну науку.

А. М. Черненко. Історія партії — це перш за все історія людей. Розглянемо з цієї точки зору діяльність В. І. Леніна і ЦК РСДРП(б) у жовтні 1917 р. В другій половині вересня — перші дні жовтня 1917 р. В. І. Ленін доклав багато зусиль для того, щоб Центральний Комітет більшовицької партії прийняв рішення про необхідність якнайшвидшого проведення повстання з метою усунення від влади Тимчасового уряду. В той час Володимир Ілліч написав ряд праць, в яких наполягав на негайній підготовці і проведенні збройного повстання. Особливе значення щодо цього мала стаття «Криза назріла», написана 29 вересня і опублікована (розділ I—III і V) 20(7) жовтня 1917 р. VI розділ цієї праці Володимир Ілліч вважав тоді публікувати недоцільним, а лише необхідним для ознайомлення членів ЦК, Петроградського і Московського комітетів і Рад.

⁴⁸ Там же.— С. 15.

В. І. Ленін прагнув якнайшвидше повернутися в Петроград. 3 жовтня 1917 р. Центральний Комітет більшовицької партії прийняв рішення «запропонувати Іллічу перебратися в Пітер, щоб був можливий постійний і тісний зв'язок»⁴⁹.

Після повернення 7 жовтня у Петроград В. І. Ленін провів 10 жовтня засідання ЦК, на якому обговорювалося питання про збройне повстання і було прийнято написану Володимиром Іллічем відповідну резолюцію. Проти повстання голосували Зінов'єв і Каменев. На цьому засіданні за пропозицією Ф. Е. Дзержинського для політичного керівництва повстанням було обрано Політбюро у складі В. І. Леніна, Г. Є. Зінов'єва, Л. Б. Каменева, Л. Д. Троцького, Й. В. Сталіна, Г. Я. Сокольникова, А. С. Бубнова.

До речі, у третьому виданні енциклопедії «Великая Октябрьская социалистическая революция», яка щойно вийшла у світ, чомусь немає статті «Політичне бюро». Дивно також, що відомий дослідник В. І. Старцев у статті «Питання про владу в Жовтневі дні 1917 року», опублікованій у журналі «История СССР», пише: «Склад Політбюро виявився невдалим: мав місце ризик розподілу голосів порівну»⁵⁰. Але ж до складу Політбюро тоді входили 7 чол.

Оскільки не всі члени ЦК дотримувалися єдиної думки з питання про збройне повстання, то не було її і в Політбюро. За проведення повстання виступали В. І. Ленін, А. С. Бубнов, Г. Я. Сокольников; Л. Д. Троцький і Й. В. Сталін займали хитку позицію, а Г. Є. Зінов'єв і Л. Б. Каменев були проти.

На розширеній нараді ЦК, скликаній 16 жовтня, Й. В. Сталін висловився за повстання, Л. Д. Троцький промовчав, але голосував «за», Г. Є. Зінов'єв і Л. Б. Каменев знову голосували «проти»⁵¹.

У той час, як В. І. Ленін, ЦК РСДРП(б) зосередили увагу на підготовці повстання, Каменев і Зінов'єв, залишившись у меншості, вимагали скликати пленум ЦК, а Каменев подав письмову заяву про свою відставку. 17 і 18 жовтня у непартійній газеті «Новая жизнь» він надрукував від свого імені і від імені Зінов'єва заяву про незгоду з прийнятим більшовицьким ЦК рішенням про проведення збройного повстання. Каменев на засіданні Петроградської Ради, а Зінов'єв у заяві, опублікованій Й. В. Сталіним у газеті «Рабочий путь», продовжували відстоювати свою помилкову позицію.

У «Листі до товаришів», «Листі до членів партії більшовиків» та «Листі до Центрального Комітету РСДРП(б)» В. І. Ленін охарактеризував ці дії як зраду робітничого класу. Листи Володимира Ілліча обговорювалися на засіданні ЦК 20 жовтня. ЦК прийняв відставку Каменева і зобов'язав його і Зінов'єва не виступати з будь-якими заявами проти рішення ЦК і накресленої ним лінії роботи⁵². В. І. Ленін не погодився з даним рішенням і вимагав винести цю справу на партійний суд. Однак бурхливий розвиток революційних подій відсунув це питання на друге місце.

26 жовтня на II з'їзді Рад було створено Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет. Його головою обрано Л. Б. Каменева. Лише після зради ним справи революції ЦК РСДРП(б) прийняв 8 листопада 1917 р. рішення про переобрання голови ВЦВК. Ним став Я. М. Свердлов. II з'їзд Рад створив перший Радянський уряд — Раду Народних Комісарів. До її складу ввійшли: Голова Ради — В. І. Ульянов (Ленін), нарком внутрішніх справ — А. І. Риков, землеробства — В. П. Мілютін, праці — О. Г. Шляпников, у справах військових і морських — комітет у складі: В. О. Овсієнка (Антонова), М. В. Криленка, П. Ю. Дибенка, у справах торгівлі і промисловості — В. П. Ногін, народної осві-

⁴⁹ Протоколи ЦК РСДРП(б). Август 1917 — февраль 1918. — М., 1958. — С. 74.

⁵⁰ История СССР. — 1987. — № 5. — С. 41.

⁵¹ Протоколи ЦК РСДРП(б). — С. 93—105.

⁵² Там же. — С. 106—108.

ти — А. В. Луначарський, фінансів — І. І. Скворцов (Степанов), у справах іноземних — Л. Д. Бронштейн (Троцький), юстиції — Г. І. Оплоков (Ломов), у справах продовольства — І. А. Теодорович, пошт і телеграфів — М. П. Авілов (Глебов), голова у справах національностей — Й. В. Джугашвілі (Сталін).

У 30-х роках Мілютін, Шляпников, Антонов-Овсієнко, Криленко, Дибенко, Оплоков (Ломов), Теодорович, Авілов (Глебов) були репресовані і тривалий час їх імена не згадувалися. Така ж сумна доля спіткала переважну більшість членів Центрального Комітету, обраного VII (Квітневою) Всеросійською конференцією і VI з'їздом РСДРП(б). Серед репресованих членів і кандидатів у члени ЦК були Берзін, Бухарін, Бубнов, Зінов'єв, Каменев, Крестинський, Кисельов, Правдін, Преображенський, Теодорович, Сокольников, Яковлева.

У середовищі більшовиків були складні взаємовідносини. Проте В. І. Ленін зовсім інакше, ніж Й. В. Сталін, оцінював хитання, сумніви, помилки людей, з якими працював. Він дискутував, сперечався з ними, робив усе для найкращого використання потенціальних можливостей кожного. Володимир Ілліч вважав нормальним явищем боротьбу думок у партії, за винятком тих випадків, коли ця боротьба переходила межі внутріпартійної демократії і призводила до виникнення фракцій. У період культу особи Сталіна партійні дискусії були замінені політичними судовими процесами, а полеміка — фізичним знищенням опонентів.

На жаль, згодом помилково вважалось, ніби учасники революційних подій були людьми ідеальними, які ніколи не припускалися ніяких помилок. Їх заслуги в боротьбі за нове життя автоматично перекреслювалися, що неминуче вело до знелюднення історії. До того ж багато активних учасників революційного руху і соціалістичного будівництва були оголошені ворогами народу і необгрунтовно репресовані. У доповіді на спільному урочистому засіданні Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, присвяченому 70-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції, М. С. Горбачов зазначав: «На XX і XXII з'їздах партія суворо засудила і сам культ Сталіна, і його наслідки. Ми знаємо тепер, що політичні обвинувачення і репресії проти ряду діячів партії і держави, проти багатьох комуністів і безпартійних, господарських і військових кадрів, учених і діячів культури були результатом навмисної фальсифікації. Багато обвинувачень у майбутньому — особливо після XX з'їзду партії — було знято. Тисячі безвинно потерпілих повністю реабілітовано»⁵³.

Нині завдання істориків полягає в тому, щоб показати справжню роль незаконно репресованих діячів партії і Радянської держави на певному етапі її історії, а також їх позицію з принципових питань політики партії. При цьому необхідно керуватися лєнінською настановою про те, що нам «...потрібна правда і про живих політичних діячів і про мертвих, бо ті, хто дійсно заслуговує на ім'я політичного діяча, не змирають для політики, коли настає їх фізична смерть»⁵⁴.

Однак старі стереотипи мають місце ще й сьогодні. Вони, зокрема, знаходять відображення у багатьох статтях довідково-біографічного характеру, опублікованих в енциклопедії «Великая Октябрьская социалистическая революция». Читаючи їх, дивуєшся, як ця людина могла бути обраною до ЦК більшовицької партії, Політбюро ЦК, бути членом Радянського уряду або обіймати інші керівні посади. Нарешті, постає питання, як вони могли працювати поруч з В. І. Леніном.

Як відомо, внаслідок необгрунтованих звинувачень у другій половині 30-х років було репресовано багато партійних і радянських діячів. Серед них — 16 членів і кандидатів у члени Політбюро, 24 чле-

⁵³ Горбачов М. С. Жовтень і перебудова: революція продовжується.— С. 21.

⁵⁴ Ленін В. І. Про демонстрацію з приводу смерті Муромцева // Повне зібр. творів.— Т. 20.— С. 8.

ни і кандидати в члени Оргбюро, 14 секретарів ЦК ВКП(б), багато визначних радянських і господарських працівників. Так, з 1966 делегатів XVII з'їзду ВКП(б) 1108 були заарештовані, а з 139 членів і кандидатів у члени ЦК ВКП(б), обраних на ньому,— 98. За період боротьби з троцькізмом було притягнуто до відповідальності 6485 чол., значна частина яких — старі більшовики.

На XVII з'їзді ВКП(б) зазначалося, що за належність до антипартійних та опортуністичних ухилів у 1931—1932 і першій половині 1933 р. було притягнуто до відповідальності 40 тис. чол.⁵⁵

Безумовно, репресії легше проводити в умовах нехтування ленінських норм партійного життя і принципів партійного керівництва. Це знаходило вияв, зокрема, в порушенні статутних вимог щодо регулярності скликання з'їздів і конференцій. Якщо у 1918—1923 рр. в умовах громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції відбулося 6 загальнопартійних з'їздів, 5 конференцій і 79 пленумів ЦК, то протягом перших 10 років після смерті В. І. Леніна — 4 з'їзди, 5 конференцій, 43 пленуми ЦК, а наступних 20 років — 3 з'їзди і одна конференція, 23 пленуми ЦК. У 1941, 1942, 1943, 1945, 1946, 1948, 1950, 1951 рр. не було жодного пленуму ЦК.

Згідно з статутом партії, що діяв у 1922—1934 рр., з'їзди мали скликатись щороку. Однак між XIII і XIV з'їздами пройшло 19 місяців, між XIV і XV з'їздами — 24, між XV і XVI з'їздами — 30, між XVI і XVII з'їздами — 42 місяці.

У статуті партії, прийнятому XVII з'їздом ВКП(б), вказувалося, що з'їзд повинен скликатись один раз на три роки. Проте XVIII з'їзд відбувся через 5 років після XVII, а XIX з'їзд був скликаний через 13 років після XVIII з'їзду. Згідно з статутом з'їзди і конференції партійних організацій союзних і автономних республік повинні були скликатись один раз на півтора року. Фактично ж вони не відбувалися на Україні, в Білорусії, Узбекистані та Грузії з січня 1934 до середини 1937 р. Все це створювало сприятливі умови для свавілля і зловживань.

Характер ідейної боротьби значною мірою ускладнювався внаслідок суперництва в керівництві партії, на що звертав увагу В. І. Ленін. Згадаємо його настанови «Про умови прийому нових членів у партію», які він пропонував розглянути у 1922 р. на Пленумі ЦК для постановки на з'їзді партії. В них зазначалося: «Коли не закривати собі очей на дійсність, то треба визначити, що в теперішній час пролетарська політика партії визначається не її складом, а величезним, неподільним авторитетом тієї найтоншої верстви, яку можна назвати старою партійною гвардією. Досить невеликої внутрішньої боротьби в цій верстві, і авторитет її буде коли не підірваний, то в усякому разі ослаблений настільки, що рішення залежатиме вже не від неї»⁵⁶. Саме ці люди, старі більшовики, брали безпосередню участь у підготовці і проведенні Жовтневої революції і знали про дійсні та уявні заслуги Й. В. Сталіна, тому явно заважали йому.

Досі в історико-партійній літературі переважно висвітлювалася історія ідей. Нині настав час писати історію людей. Адже саме вони — справжні творці історії.

Б. І. Корольов. Про висвітлення проблем внутріпартійної боротьби в КПРС. На крутих зламах розвитку суспільства люди завжди звертаються до своєї історії, щоб оцінити минуле, одержати відповіді на наболілі проблеми сучасності, накреслити шляхи у майбутнє. Саме такий час переживаємо ми зараз, коли в країні розгорнулася справжня революція у всіх сферах життя. Зростання інтересу до історії супроводжується різкою критикою на адресу істориків. Є. Євтушенко, наприк-

⁵⁵ XVII съезд ВКП(б). 26 января—10 февраля 1934 г.: Стеногр. отчет.— М., 1934.— С. 293.

⁵⁶ Ленін В. І. Повне зібр. творів.— Т. 45.— С. 19.

лад, коріння нинішнього морального та економічного цинізму бачить у застої історії як науки⁵⁷. У масовій пресі з'явилося чимало статей, в яких ставиться питання про неблагополуччя у висвітленні багатьох проблем, наявність в історичній науці «білих плям», у збереженні стереотипів, які заважають об'єктивно оцінити ті чи інші явища, події, діяльність багатьох політичних діячів.

Істотні зауваження висловлюються щодо висвітлення в нашій літературі внутріпартійної боротьби Комуністичної партії на різних етапах її історії. Причому думки з цього приводу навіть професійних істориків далеко не однозначні. Акад. І. Мінц, характеризуючи оцінку істориками внутріпартійної боротьби у Жовтневій революції і в наступний час, відзначив: «Часом створювалось помилкове враження ніби головною лінією боротьби у революції було подолання опору тих чи інших діячів революції та держави, які протягом ряду років входили до найближчого оточення Леніна»⁵⁸.

Ю. М. Афанас'єв вважає, що часто-густо наша наука зводиться по суті до вивчення і висвітлення внутріпартійної боротьби. Навряд чи можна погодитися повністю з цією думкою. Щодо історії КПРС — висвітлення внутріпартійної боротьби — лише один з важливих її елементів. Справа ще в тому, як висвітлювати цю боротьбу. Ми повністю згодні з Ю. М. Афанас'євим, який заявляє, що в літературі «боротьба думок, пошук справжніх шляхів еволюції, незгоди всередині партійного керівництва кваліфікувалися як чийсь злий намір»⁵⁹.

Дещо іншу думку висловив В. М. Іванов, який вважає, що у питанні про зміст внутріпартійної боротьби, методів, що застосовувалися в її ході, не мало далекого від історичної правди. Він не бачить необхідності внесення змін у трактовку проблеми⁶⁰. З цим ніяк не можна погодитись. Ми повністю поділяємо думку В. В. Журавльова, який у виступі на «круглому столі» в Інституті марксизму-ленінізму при ЦК КПРС казав: «Наш час вимагає також нового погляду і на ідейну боротьбу в партії. Тут особливо багато наносного і необхідний інший підхід, насамперед до співвідношення об'єктивного і суб'єктивного начал в цій боротьбі»⁶¹.

Від науково обгрунтованого висвітлення внутріпартійної боротьби залежить відновлення історичної правди не лише в цьому питанні, але й об'єктивна оцінка ролі багатьох політичних діячів, які брали участь у внутріпартійній боротьбі.

Відразу висловлю думку, що мова не йде про перегляд принципів марксистсько-ленінських положень про ставлення до опозиції всередині партії. До речі, В. І. Ленін і Й. В. Сталін з цього питання займали тотожні позиції. В. І. Ленін не уникав непримиренної боротьби проти хибних поглядів і дій, він пишався такою позицією. 1 серпня 1912 р. у листі до О. М. Горького він писав: «Ніколи ні за що не проміняв би я гострої боротьби течій у соціал-демократів на прилизану пустоту і убогість есерів і К^о»⁶². Й. В. Сталін непримиренну боротьбу з опортуністами також розглядав як одне з найважливіших завдань партії. Але в поглядах, а головне, у практичних кроках по участі у внутріпартійній боротьбі у позиціях В. І. Леніна і Й. В. Сталіна є істотні розходження, про що ми майже не згадували. Вироблення політики іноді зображується як гладкий заздалегідь визначений процес, в

⁵⁷ Евтушенко Евгений. Повальный скепсис так же разрушителен, как повальный оптимизм.— Сов. культура.— 1987.— 7 нояб.

⁵⁸ Минц Исаак. Оружие не менее острое... // Огонек.— 1987.— № 1.— С. 4.

⁵⁹ Историко-партийная наука: пути перестройки и дальнейшего развития // Вопр. истории КПСС.— 1987.— № 7.— С. 138.

⁶⁰ Иванов В. М. О некоторых дискуссионных проблемах историко-партийной науки // Баскакова В. Деловитость и ответственность в деятельности партийных организаций.— М., 1957.— С. 62.

⁶¹ Там же // Вопр. истории КПСС.— 1987.— № 7.— С. 137.

⁶² Ленин В. И. О. М. Горькому // Полне збір. творів.— Т. 48.— С. 79.

якому не було будь-яких альтернатив. Більш того, не всі відтінки в оцінці В. І. Леніним стану та характеру внутріпартійної боротьби відзначалися. Ленінська гнучкість, діалектичний підхід по суті змазувалися. В оцінці окремих політичних діячів, учасників ідейної боротьби, ми іноді спиралися не на всю суму ленінських праць, а на штучно вихоплені з праць В. І. Леніна цитати. Здійснювалося своєрідне підганяння тієї чи іншої особи під існуючі уявлення. Внаслідок цього було незрозумілим, чому партія доручала відповідальні посади людям, які тільки те й робили, що припускались серйозних політичних помилок. Ось чому актуальною є потреба всебічного висвітлення поглядів В. І. Леніна на внутріпартійну боротьбу, насамперед, звернення уваги на ті, що були забуті.

В. І. Ленін завжди підкреслював, що розбіжності, суперечності є різного роду. Є протиріччя комуністів з людьми, що поділяють протилежні погляди. Але є розбіжності між комуністами, що стоять на одній загальній, міцній, як камінь, основній базі, базі визнання пролетарської революції, диктатури пролетаріату, Радянської влади, боротьби з буржуазно-демократичними ілюзіями і буржуазно-демократичним парламентаризмом. «На такій базі,— писав В. І. Ленін у 1919 р.— незгоди не страшні, це хвороба росту, а не стареча дряхлість. Незгоди такого роду переживав і більшовизм, переживав він і невеликі розколи через такі незгоди, але в рішучий момент, в момент завоювання влади і створення Радянської республіки, більшовизм був єдиним, він повернувся до себе все краще з близьких йому течій соціалістичної думки, він об'єднав навколо себе *весь* авангард пролетаріату і *гігантську більшість* трудящих»⁶³. Тому В. І. Ленін радив старатися не перебільшувати незгод⁶⁴.

У В. І. Леніна висока партійність в оцінці кожної опозиційної групи поєднувалася з об'єктивністю в оцінці кожного члена партії. Будучи непримиреним в теоретичній полеміці з ідейними ворогами, він був дуже уважний до товаришів по партії, які помилялись. Він чітко проводив грань між людьми з різними відтінками невірних поглядів, враховуючи глибину помилок, їх небезпечність для партії та інші фактори.

В. І. Леніну була властива виключно цінна для політичного керівника риса — знаходити у людей їх кращі якості і ставити їх на службу народу. В. І. Ленін цінував людей, які мають свою думку, не люблять сліпо підтакувати керівникові. Він свідомо йшов на співробітництво з людьми, які по-різному думають, сповідають не однакові погляди. Більш того, В. І. Ленін високо оцінював можливість діалога з тими, хто стояв на інших позиціях. Ось один з прикладів. На VII (Квітневій) Всеросійській конференції РСДРП(б), коли деякі делегати запропонували відхилити кандидатуру Каменєва до складу ЦК, В. І. Ленін захистив його, кажучи, що дискусії з ним корисні, тому, що дозволяють побачити слабкі сторони протилежної аргументації⁶⁵. Як відомо, Каменєв був обраний в ЦК, став його представником в ЦВК Рад.

Важливо нагадати як В. І. Ленін оцінював шляхи розв'язання розбіжностей. Він рішуче виступав проти непристойного тону полеміки, проти лайки, засуджував крайності полеміки, рекомендував не обходити питання діла крутими слівцями. Він радив вирішувати конфлікти в пристойному і лояльному тоні, обережно вказуючи на помилки з тим, щоб «без потреби не озлобляти людей, які працюють, в міру їх

⁶³ Ленін В. І. Привіт італійським, французьким та німецьким комуністам // Там же.—Т. 39.—С. 201—202.

⁶⁴ Див.: Ленін В. І. // Там же.—С. 203.

⁶⁵ Старцев В. И. Ленин в октябре 1917 года // Вопр. истории. — 1987.— № 10.— С. 93.

розуміння, для соціал-демократії». ⁶⁶ Цікава думка, що дає уявлення про погляди В. І. Леніна на шляхи подолання конфліктів, висловлена в ленінському листі до Н. Осинського у зв'язку з конфліктом у Наркомземі. «...треба не бачити «інтригу» або «протывагу» в інакомислячих або тих, що інакше підходять до справи, а цінити самостійних людей» ⁶⁷.

Про те, як дбайливо В. І. Ленін боровся за подолання помилок навіть лідерами різного роду опозиційних груп свідчать його листи до М. І. Бухаріна, Ю. К. Лутовінова. Про дбайливе ставлення В. І. Леніна до представників опозиції, які потерпіли крах, свідчить і написаний 26 жовтня 1920 р. проект постанови Політбюро ЦК РКП(б). В ньому є такий пункт: «Як особливе завдання Контрольної комісії рекомендувати уважливо-індивідуалізуюче ставлення часто навіть справжнє своєрідне лікування у відношенні до представників так званої опозиції, що зазнали психологічної кризи в зв'язку з невдачами в їх радянській або партійній кар'єрі. Треба постаратися заспокоїти їх, роз'яснити їм справу по-товариському, підшукати їм (не вдаючись до способу наказування) роботу, яка відповідала б їх психологічним особливостям, дати в цьому пункті поради і вказівки оргбюро Цека і т. п.» ⁶⁸.

Такий підхід не виключав гострої, принципової оцінки В. І. Леніним найменших відхилень від лінії партії. «Ні на крихту не поступатися принципами», — ось ленінське кредо ⁶⁹.

Рішуче засудження помилок і об'єктивна оцінка внеску кожної людини у загальнопартійну справу — саме так оцінював діячів В. І. Ленін. Прикладом об'єктивного аналізу є оцінка В. І. Леніном Г. В. Плеханова. В 1914 р. в статті «Про авантюризм» В. І. Ленін дав глибокий аналіз хитань Г. В. Плеханова в питаннях тактики і організації, і разом з цим В. І. Ленін писав, що його особисті заслуги в минулому величезні, що «він дав багато чудових творів, особливо проти опортуністів, махистів, народників» ⁷⁰.

Ми, на жаль, забули заповіт В. І. Леніна і даємо карикатурне зображення лідерів різного роду опозицій, не вбачаючи того позитивного, що вони зробили для партії. Історики замовчували внесок М. І. Бухаріна у боротьбу проти троцькізму, не згадували про вірну позицію Зінов'єва під час профспілкової дискусії тощо.

Нарешті, ще про одну позицію В. І. Леніна щодо внутріпартійної боротьби. Там, де можливо, він намагався не доводити справу до розриву, він штучно не поглиблював незгод. Він писав, що великі незгоди виростають іноді з найдрібніших розходжень... Всяке, навіть мізерне розходження може стати політично небезпечним, коли виникає можливість того, що воно розростеться в розкол, і притому такий розкол, який може захитати і зруйнувати всю політичну будову, привести — кажучи порівнянням тов. Бухаріна — до катастрофи поїзда» ⁷¹.

Я процитував вислови В. І. Леніна з метою підкреслити, що багато ленінських думок, підходів до внутріпартійної боротьби після смерті В. І. Леніна були забуті. Багато наступних негативних явищ і подій в історії пов'язані з невірним ставленням до форм, методів внутріпартійної боротьби, ігноруванням критичних зауважень.

На жаль, ми ще не вивчили ролі суб'єктивного фактору у внутріпартійній боротьбі після смерті В. І. Леніна, між тим особисті якості Й. В. Сталіна, його погляди на саму партію негативно вплинули на характер внутріпартійної боротьби. Адже Й. В. Сталін порівнював

⁶⁶ Ленін В. І. Ю. М. Стеклову // Там же.— Т. 46.— С. 38.

⁶⁷ Ленін В. І. Н. Осинському // Там же.— Т. 54.— С. 73.

⁶⁸ Ленін В. І. Там же.— Т. 41.— С. 375.

⁶⁹ Ленін В. І. Там же.— Т. 46.— С. 38.

⁷⁰ Ленін В. І. Там же.— Т. 25.— С. 210.

⁷¹ Ленін В. І. Ще раз про профспілки, про поточний момент і про помилки тт. Троцького і Бухаріна // Там же.— Т. 42.— С. 260.

партію з замкненим орденем меченосців⁷². Звідси і його уявлення і про характер вирішення внутріпартійних проблем.

Як відомо, пошук шляхів розвитку країни йшов у той час у гострій боротьбі проти троцькістів та інших опозиційних груп та течій. Але характер ідейної боротьби у значній мірі ускладнювався рядом особистих негативних рис характеру Сталіна. Безапеляційність сталінських оцінок і міркувань, смакування помилок, їх гіперболізування, критика на рівні лайки спотворювали характер внутріпартійної боротьби, накладали на її хід негативні відбитки. Сумніви, пошук найбільш вірних шляхів вирішення проблеми, найменші розходження стали кваліфікуватися як свідомий відступ від лєнінізму, від лінії партії. Якщо В. І. Ленін відкрито боротьбу думок розглядав як шлях до єдності, то й Й. В. Сталін — як шлях до дискредитації прихильників інших поглядів, а пізніше — до їх фізичного знищення. Репресії ще більше змінили психологічний клімат у партії. Демократичні традиції в партії почали втрачатися. В партії, особливо в її керівному ешелоні, насаджувалися атмосфера нетерпимості, ворожнечі, взаємної підозрливості, комуністи лякалися відверто висловлювати свої думки. Щодо оцінок керівних діячів партії, то вони формувалися в 20—30-ті роки особисто Й. В. Сталіним і механічно набували статусу партійних директив, оскільки він вважався єдиним теоретиком партії. Ось чому до оцінки багатьох діячів партії нам треба повернутися.

Чи вдалося повністю після засудження культу особи Й. В. Сталіна на XX, XXII з'їздах КПРС відновити у партії атмосферу взаємного довіря, відвертості, критичного аналізу помилок? Щоб відповісти на це питання, слід сказати, що тривале ігнорування норм партійного життя, внутріпартійної демократії продовжувало негативно впливати на події і після розвінчання культу особи Й. В. Сталіна. Коріння суб'єктивізму, волюнтаризму, застою, розкладу ряду партійних керівників, про що ми зараз відкрито говоримо, слід шукати в подіях 30-х років.

Ось чому остаточна ліквідація негативних явищ пов'язана з сучасним курсом партії на демократизацію всього суспільного життя. «Нам не треба боятися відкрито ставити і розв'язувати важкі проблеми суспільного розвитку, критикувати і сперечатися. В таких умовах якраз і народжується істина, формуються правильні рішення»⁷³. Наростаюча різноманітність в міркуваннях, взаємовідносинах, діяльності людей, характерна для соціалізму, повинна проявитися і у внутріпартійному житті, у формах, методах вирішення тих проблем, які ставить життя. Ось чому наше невідкладне завдання — навчити комуністів справжній партійній демократії на основі лєнінської теоретичної спадщини.

Л. П. Нагорна. Національна політика КПРС: деякі теоретичні аспекти. Як унікальне явище у світовій історії, одну з головних опор могутності і міцності Радянської держави охарактеризував дружбу радянських народів М. С. Горбачов у доповіді на урочистому засіданні, присвяченому 70-річчю Великого Жовтня. Це — наочний результат національної політики КПРС, що будується на забезпеченні оптимального сполучення інтересів Союзу РСР і кожної радянської республіки. Прагнучи до максимального розвитку потенціалу кожної нації, партія виходить з того, що у багатонаціональній країні будь-які соціально-економічні, культурні, правові рішення завжди прямо і безпосередньо зачіпають і сферу національних відносин.

Здобутки радянського народу у розв'язанні національного питання безспірні і загально визнані. Проте партія далека від того, щоб розглядати діалектику інтернаціональних і національних процесів у на-

⁷² Див.: Сталін Й. В. Про політичну стратегію і тактику // Твори.— Т. 5.— С. 71.

⁷³ Горбачов М. С. Жовтень і перебудова: революція продовжується.— С. 33.

шому суспільстві як якусь гармонійну рівновагу. Негативні тенденції і інерційні підходи 70-х — початку 80-х років відчутно виявилися і в національній сфері. На XXVII з'їзді партії, січневого (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС йшлося про прояви місництва, тенденції до національної замкнутості, настрої національного чванства і навіть спроби антигромадських елементів грати на націоналістичних настроях частини молоді. Інциденти в Казахстані, Прибалтиці, інших районах показали наявність серйозних прорахунків в інтернаціональному вихованні трудящих, особливо молоді.

На Пленумі говорилось про те, що у великому боргу перед практикою національних відносин перебуває теоретична думка. Суспільствознавці немало повинні у тому, що соціальна структура суспільства зображується статично, представляється позбавленою суперечностей, що в ній майже не відбивається динамізм багатоманітних інтересів різних соціальних верств, національних спільностей. Схоластичне теоретизування, спрощені трактовки діалектики класового і національного, відсутність аналізу реальних проблем, що виникають у сфері національних відносин, «заздоровний» характер літератури з питань національної політики — такі лише деякі «борги» суспільствознавців, на які було вказано у доповіді М. С. Горбачова на січневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС.

Нині увага широкої громадськості привернута до тих негативних явищ і інцидентів, що виявилися в сфері національних відносин. Але серйозних зрушень у вивченні реальних проблем і суперечностей, що виникають у цій сфері, поки що немає. Слабо вивчаються регіональні аспекти розміщення продуктивних сил, тенденції міграційних процесів, напрями вдосконалення національної державності. Немає ефективних механізмів порівняння потенціалу тієї або іншої республіки і її вкладу в єдиний народногосподарський комплекс. Відсутні глибокі дослідження впливу науково-технічної революції на процеси інтернаціоналізації соціалістичного виробництва, вирівнювання економічного, соціального і культурного розвитку всіх республік і регіонів, всіх народів. Недостатньо вивчаються зміни, що відбуваються в структурі національних відносин під впливом науково-технічного прогресу.

Той факт, що різним націоналістичним проявам, які виникають в процесі суспільної практики, давалися полегшені трактування у дусі «пережитків минулого в свідомості людей», істотно загальмував вивчення природи цих проявів, породжував примиренське ставлення до них. Для правильного розуміння цих проявів слід мати на увазі, що національні проблеми завжди є породженням і відображенням проблем, що виникають в економіці, політиці, в соціальній, культурній сферах. В інцидентах, що набирають національного забарвлення, як це було, наприклад, у Казахстані, не останнє місце належить нереалізованим соціальним прагненням частини населення, інерційності традицій, прорахункам у виховній роботі з молоддю і т. д. Без глибокого вивчення всього комплексу факторів, що спричиняють ті або інші націоналістичні збочення, неможливо всерйоз говорити про усунення негативних явищ і деформацій у національній сфері.

Недостатнє врахування об'єктивної складності міжнаціональних відносин, суперечливості суспільного розвитку, невирішеності багатьох соціальних проблем, а іноді й невірне розуміння соціальної ролі національних факторів, породжувало ставлення до проявів націоналізму як до різновиду «недуги», яка або проходить сама собою, або виліковується одними лише пропагандистськими зусиллями. В житті ж усе виявилось складнішим. Там, де недосить глибоко досліджувалися джерела бурхливого економічного зростання, швидкого росту національної інтелігенції тощо, національна самосвідомість мала тенденцію до переростання в національну чванливість. Прояви місництва, автаркічні настрої створювали негативний фон для розуміння суті процесів інтер-

націоналізації, породжували викривлені трактування процесів обміну кадрами.

Серйозного теоретичного осмислення потребує і практика інтер-національного і патріотичного виховання, що склалася в нашій країні. В цій справі ще чимало парадності; у її величезних масштабах часто-густо губиться окрема людина, виховні зусилля до неї просто «не до-ходять». Серйозно відстає науковий аналіз цієї роботи, пошук нових форм її ведення. Не можна не враховувати того, що навіть найкращі форми роботи, коли вони з року в рік повторюються, поступово втра-чають силу емоційного впливу, без чого виховання немислиме. Майже не досліджуються проблеми ефективності виховання, його «віддачі», тобто впливу результатів виховання на всю систему суспільних відно-син. Наукове осмислення цих процесів вимагає точного врахування со-ціальної і психологічної особливостей різних груп населення, їх віко-вої структури, вдумливого вивчення специфіки цієї роботи в різних республіках.

Останнім часом громадськість, у тому числі і в нашій республіці, досить гостро ставить питання, що стосуються практики двомовності, вдосконалення культурної і мовної політики. Йдеться, зокрема, про звуження сфери застосування української мови, зниження рівня її ви-кладання і вивчення у школі, порушення мовного статусу українських театрів тощо. Конкретна система заходів по усуненню цих негативних явищ викладена в постанові ЦК Компартії України «Про заходи щодо реалізації в республіці настанов XXVII з'їзду партії, січневого (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС у галузі національних відносин, посилення інтер-національного і патріотичного виховання населення». Проте науковці республіки ще не включилися активно в реалізацію передбачених по-становою масштабних завдань. Наукове осмислення взаємозв'язаних процесів інтернаціоналізації суспільного життя і зростання національ-ної самосвідомості поки що явно відстає від потреб практики.

Процес перебудови, що набирає силу, ставить перед наукою про суспільство якісно нові вимоги. Мова йде не лише про вдумливий ана-ліз об'єктивних тенденцій розвитку, а й про налагодження, говорячи словами М. С. Горбачова, ділового партнерства науки і практики⁷⁴. Інакше кажучи, слово науки повинно передувати прийняттю партій-них рішень, допомагати практиці знаходити оптимальне розв'язання на-зріваючих проблем, сигналізувати про неблагополуччя на тих чи інших ділянках суспільного життя. Це повністю стосується і напрямів даль-шого розвитку марксистсько-ленінської теорії націй і національних від-носин. Теорія має забезпечувати максимальне використання можли-востей соціалізму для поглиблення двоєдиного процесу розквіту і зближення соціалістичних націй, для можливо ширшого розкриття тен-денцій розвитку радянського народу як нової історичної спільності лю-дей, для формування високої культури міжнародного спілкування.

Щоб підняти на якісно новий рівень вивчення інтернаціональних і національних процесів в радянському суспільстві, необхідно насампе-ред рішуче звільнитися від полегшених підходів до аналізу суспільних явищ. При цьому повинні враховуватися і реальні суперечності на-ціональних інтересів, і можливість неадекватного, викривленого відбит-тя процесів інтернаціоналізації в національній самосвідомості, і мину-лі прорахунки в проведенні національної політики. Ми давно перекона-лися в тому, що підміна аналізу реальних національних процесів набо-ром цифр і фактів про досягнення радянських народів за роки Радян-ської влади, політичною тріскотнею на теми «сім'ї єдиної» не тільки не дає користі, але й здатна завдати відчутної шкоди справі інтер-національного виховання трудящих.

⁷⁴ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 27—28 січ. 1987 р.—К., 1987.— С. 15.

В полі зору суспільствознавців повинні бути і проблеми раціонального розміщення і розвитку продуктивних сил, аналіз вкладу кожної республіки в розвиток єдиного народногосподарського комплексу, і питання представництва націй і народностей в державних і партійних органах, і проблеми двомовності, збереження культурної спадщини.

Багатоаспектний характер національних проблем вимагає найтіснішої координації зусиль суспільствознавців різних профілей — істориків, філософів, мовознавців, демографів, спеціалістів в галузі соціальної психології, державознавців. Досі в нашій республіці ця координація налагоджена не кращим чином. Практично відсутній і механізм зв'язку між «теоретиками» і тими, хто практично займається регулюванням національних відносин.

Надзвичайно гостро стоїть проблема озброєння суспільствознавців достовірною інформацією про реальний стан і тенденції розвитку інтернаціональних і національних процесів. Поки що ні статистика, ні соціологічні дослідження не дають потрібного матеріалу для їх аналізу. Немає конкретних даних для зіставлень потенціалу республік і їх внеску в загальносоюзний фонд. Статистика не забезпечує порівнянність даних по роках, не відбиває специфіку роботи серед некорінних національних груп.

Перебудова вносить чимало нового в практику національних відносин. Це нове також має стати об'єктом серйозного наукового осмислення. Як підкреслив М. С. Горбачов у доповіді на урочистому засіданні, присвяченому 70-річчю Жовтня, партія має намір найближчим часом ґрунтовно проаналізувати і обговорити проблеми національних відносин в країні з врахуванням того, що вносить у життя країни перебудова, демократизація, новий етап її розвитку⁷⁵. Це зобов'язує посилити увагу до вивчення всіх аспектів і граней національної політики КПРС.

Принципово важливим є зроблений на січневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС висновок про те, що націоналістичним пошестям може бути протиставлений тільки послідовний, витриманий інтернаціоналізм, що визначається насамперед принциповістю і твердістю в боротьбі проти будь-яких проявів національної обмеженості і чванливості, місництва, тенденцій до національної замкнутості. Національні почуття людей заслугують на повагу, їх не можна ігнорувати, але не можна і загравати з ними. «Нам треба постійно пам'ятати,— говорив М. С. Горбачов,— що націоналізм і пролетарський інтернаціоналізм — це дві протилежні політики, два протилежних світогляди»⁷⁶.

Нові умови класової боротьби на світовій арені, що значною мірою є результатом пропаганди нового мислення і зовнішньополітичних ініціатив КПРС, вимагають нових підходів до розвінчання буржуазно-націоналістичної ідеології, критики перекоханості національної політики КПРС. Ясно, що традиційні підходи, побудовані на відкиданні з порога будь-яких закидів на адресу радянської національної політики, сьогодні вже «не спрацьовують». Необхідно у зв'язку з цим приділяти значно більше уваги т. зв. «внутрішній» критиці антикомуністичних доктрин, викриттю маневрів, переорієнтацій буржуазних ідеологів, епігонства сучасних буржуазно-націоналістичних доктрин.

В світлі сказаного представляються своєчасними пропозиції про доцільність створення в системі Академії наук СРСР (а, можливо, і поза нею) спеціального науково-дослідного інституту по вивченню міжнародних відносин.⁷⁷ Це дасть змогу забезпечити міждисциплінарну координацію важливої справи і розгорнути за єдиним планом ґрунтовну роботу по аналізу інтернаціональних і національних процесів в радянському суспільстві.

⁷⁵ Див.: Горбачов М. С. Жовтень і перебудова: революція продовжується.— С. 36.

⁷⁶ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 27—28 січ. 1987 р. — С. 39.

⁷⁷ Міллер В. Развивая потенциал наций.— Сов. культура.— 1987.— 12 нояб.

Я. С. Калакура. Актуальні проблеми висвітлення діяльності КПРС в 70-х на початку 80-х років. Більше половини кандидатів і третина докторів наук, які працюють в республіці, сформувались як дослідники на матеріалах діяльності партії цього періоду, а тому перебудова зачіпає насамперед їх наукові інтереси. Треба набратися громадянської мужності і визнати недоліки наших праць, в тому числі й історіографічних, відхід від об'єктивного, правдивого зображення дійсності, замовчування недоліків, суперечностей, негативних явищ. Нині спостерігаються дві крайності: одні вважають, що досліджувати період 70-х — початку 80-х років, не слід, оскільки він достатньо вивчений і не становить інтересу сьогодні, коли широким фронтом йде процес перебудови. Інші схильні оцінювати цей етап і літературу про нього лише як низку суцільних помилок, прорахунків, відступів, явищ застою.

Помилковість таких підходів очевидна, шкідлива в ідеологічному і практичному відношенні, не має нічого спільного з марксистською діалектикою. Звернемось до доповіді М. С. Горбачова «Жовтень і перебудова: революція продовжується». Тут сказано, що в зазначений період зростає економічний і науковий потенціал, зміцнювалась обороноздатність, підвищувався рівень добробуту людей, зростає міжнародний авторитет нашої держави, забезпечено воєнно-стратегічний паритет з США⁷⁸. Ми, історики, знаємо, що ці здобутки не прийшли самі по собі, за ними величезна праця народу, комуністів, партійних організацій і комітетів.

Водночас нам відомо, і на це теж наголошено в доповіді, що темпи розвитку серйозно сповільнились, багато правильних рішень залишились на папері, давали себе знати механізми гальмування, створилась по суті передкризова ситуація. Командно-адміністративні методи стали панівними не лише в економіці, але й проникли в стиль партійної роботи, в організацію наукових досліджень.

Іншими словами, історик партії мусить бачити й те, і інше, застосувати до оцінки періоду і літератури про нього лєнінську методологію правдивої, справді наукової, об'єктивної оцінки. Завдання це не просте, оскільки критичного підходу потребують окремі положення партійних документів тих років.

Для чого необхідно вивчати цей період? По-перше, для того, щоб дати відповідь, де причини негативних явищ, корені цих процесів. Тоді зрозумілішою стане об'єктивна необхідність перебудови, легшим буде з'ясування того, від чого слід рішуче відмовитись. По-друге, для того, щоб вивести уроки, які має почерпнути партія, її організації, кадри, вчені, щоб не допустити подібного сьогодні і в майбутньому. При цьому акцент має бути поставлений на подоланні не тільки і не стільки негативних наслідків, скільки причин, що їх породжували. По-третє, історико-партійна наука покликана і сама очиститись від недоліків, від монополії, кон'юнктури і схоластики. Треба демократизувати саму організацію історико-партійної науки, зокрема затвердження тем у порядку координації, проходження рукописів, рецензування. Надмірна централізація і бюрократизація планування наукових досліджень, їх публікації — це теж елементи застійних явищ.

Хто має вести дослідження згаданого періоду? Думаю, що в першу чергу ті, хто працював над ним і знає його, забезпечивши нові підходи і оцінки, лєнінську методологію правди, всебічності та об'єктивності. Водночас до дослідження слід залучити і свіжі, молоді сили, здатні критично осмислити зроблене попередниками, піти далі, підготувати принципово нові праці. Особлива роль тут історіографічних досліджень, покликаних дати спокійну, об'єктивну і водночас критичну оцінку опублікованих праць 70-х першої половини 80-х років, зробити

⁷⁸ Див.: Горбачов М. С. Жовтень і перебудова: революція продовжується.— С. 27—28.

це без образ, ярликів, розносів. Критичний підхід до оцінки зробленого В. І. Ленін вважав визначальним принципом усякої роботи, в тому числі й наукової.

Які аспекти реальної історії 70—80-х років слід було б дослідити заново? Очевидно, розвиток самої партії, її організаційно-політичну та ідейно-теоретичну діяльність. При цьому важливо показати сильні і тіньові сторони в роботі різних ланок партії — від низових організацій до вищих партійних інстанцій. Належить внести принципові уточнення в оцінку діяльності партії в галузі економіки і соціальної сфери, пам'ятаючи, що мали місце приписки, прикрашення стану справ, самолюбівання успіхами. По-новому треба дослідити діяльність партії в галузі культури і духовного життя, відверто сказати про адміністрування і прояви некомпетентності у методах роботи з творчою інтелігенцією тощо.

У нових працях істориків центральне місце мають посісти люди-комуністи і безпартійні, ті, хто працював чесно і самовіддано, долав труднощі. Правда вимагає назвати імена тих, хто гальмував наш розвиток, компрометував високе звання комуніста. Висхідним принципом для нас має стати ленінська концепція соціалізму, яка віддає незаперечний пріоритет людині праці, в тому числі й дослідницької. А що ми знаємо про істориків, про їх працю? Треба повернути нашій історії, нашій науці ряд прізвиськ забутих, або викреслених незаслужено з історіографії.

Виступаючий вніс ряд конкретних пропозицій щодо поліпшення підготовки кадрів істориків партії, роботи аспірантури. Необхідно зробити нормою систематичні дискусії і обговорення, провести ряд науково-теоретичних конференцій фахівців з конкретних проблем історії, історіографії, повніше використовувати можливості преси і зрослий інтерес до історії з боку широкої громадськості, насамперед молоді, підвищувати виховний вплив нашої науки, її авторитет.

Л. Ю. Беренштейн. Наукова розробка проблеми розвитку агропромислового комплексу в історико-партійних дослідженнях. Питання партійного керівництва розвитком агропромислового комплексу привернули увагу багатьох істориків партії. У роки одинадцятої п'ятирічки 40 викладачів вузів і вчених науково-дослідних інститутів Української РСР розробляли республіканську міжвузівську комплексну науково-дослідну програму «Партійне керівництво розвитком сільського господарства в умовах розвитку соціалізму». В рамках розробки проблеми в 1981—1985 рр. захищено 2 докторські і понад 50 кандидатських дисертацій, опубліковано 4 колективних та 3 індивідуальних монографій, 14 брошур, близько 300 статей і наукових повідомлень, видано спеціальний випуск «Научные труды по истории КПСС».

Учасники розробки проблеми прочитали 82 доповіді й наукових повідомлення на всесоюзних, республіканських, міжвузівських та внутрівузівських наукових сесіях і конференціях. Партійним органам, установам республіканського й обласних агропромів, ЦК ЛКСМУ надіслано 8 доповідних записок з питань вдосконалення структури, форм і методів організаторської та політико-виховної роботи сільських райкомів партії, колгоспних і радгоспних партійних організацій, поліпшення трудового виховання сільської молоді.

Нині з питань партійного керівництва розвитком агропромислового комплексу у вузах та науково-дослідних установах республіки готується 3 докторські й 42 кандидатські дисертації, 3 колективні і 4 індивідуальні монографії, спеціальний випуск «Научных трудов по истории КПСС», присвячений партійному керівництву соціальним розвитком села.

Слід зазначити, що понад 100 учених розробляють різні аспекти проблеми поза рамками республіканської програми, відповідно до пла-

нів наукових досліджень вузів і наукових установ. Найбільша кількість викладачів та науковців, які досліджують питання партійного керівництва розвитком агропромислового комплексу, зосереджена на кафедрах історії КПРС Київського й Харківського університетів, Української сільгоспакадемії, Тернопільського фінансово-економічного інституту, Ворошиловградського, Дніпропетровського, Львівського, Одеського сільськогосподарських вузів.

У 70-х роках докторські та кандидатські дисертації, колективні й індивідуальні монографії, брошури, статті з даної проблеми були присвячені висвітленню форм і методів партійного керівництва аграрним сектором, виконанню рішень березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС. Значна увага в них приділялася діяльності сільських райкомів партії⁷⁹, колгоспних і радгоспних партійних організацій⁸⁰, зміцненню матеріально-технічної бази сільського господарства⁸¹.

На початку 80-х років учені львівських вузів опублікували колективну монографію «Основні напрями аграрної політики КПРС», в якій розкрито діяльність партійних організацій України у 60-х — 70-х роках по переведенню сільськогосподарського виробництва на інтенсивний шлях розвитку⁸². У монографії О. Ю. Гаврилюка висвітлюється досвід діяльності партійних організацій України у 60-х — 70-х роках по здійсненню соціальної політики КПРС⁸³.

Слід зазначити, що у працях, опублікованих у 70-х — на початку 80-х років, узагальнено чимало фактів, які свідчать про цілеспрямовану діяльність багатьох парторганізацій. Однак у них (за рідкісним винятком) усі аспекти проблеми розглядаються тільки в позитивному плані. Поза увагою авторів залишилися негативні явища, помилки, недоліки, що були породжені волюнтаристським підходом до вирішення питань розвитку аграрного сектора. Загалом у цих працях, як і при дослідженні інших питань діяльності партійних організацій, відчувався негативний вплив того порядку, що існував, коли дослідник не мав вільного доступу до архівних документів. А на сторінках преси друкувалися матеріали, які відображали становище в сільському господарстві в основному в позитивному плані.

Ряд колективних та індивідуальних монографій опубліковано вже після квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС та XXVII з'їзду партії⁸⁴. В них узагальнено досвід Компартії України по забезпеченню реалізації Продовольчої програми і вирішенню завдань соціального розвитку села. Автори цих видань вже більше уваги приділили розкриттю певних недоліків у роботі партійних комітетів, керівників агропромислових об'єднань, господарств, невирішеним питанням у діяльності культурно-освітніх установ у сільських районах України.

⁷⁹ Белоусов В. И. Сельские райкомы партии — боевые проводники политики КПСС на селе. — Киев, 1981. — 160 с.

⁸⁰ Шевченко В. Ф. Авангард трудивників села: (Досвід роботи сільських партійних організацій України). — К., 1980. — 167 с.

⁸¹ Бондарев Е. А. Руководство Компартии Украины развитием производительных сил сельского хозяйства. — Харьков, 1980. — 172 с.

⁸² Основні напрями аграрної політики КПРС (Діяльність парторганізацій України по переведенню сільськогосподарського виробництва на інтенсивний шлях розвитку. Середина 60-х — 80-ті роки) / За ред. канд. іст. наук, доц. В. П. Плясюка. — Львів, 1984. — 166 с.

⁸³ Гаврилюк А. Е. Социальная политика КПСС на селе: Из опыта партийных организаций Украины. — Киев, 1984. — 272 с.

⁸⁴ Курс на интенсификацию: реализация современной аграрной политики на Украине / Под общ. ред. д-ра ист. наук, проф. И. Г. Тушикова. — Харьков, 1986. — 198 с.; Деятельность КПСС по осуществлению Продовольственной программы / Редкол.: Л. Е. Беренштейн, А. Е. Гаврилюк, Н. Н. Кватыра. — Киев, 1986. — 238 с.; Бушин Н. И. Социально-культурное развитие села на современном этапе (На материалах Украинской ССР). — Киев, 1986. — 248 с.; Кондратьев А. С. Діяльність КПРС по розвитку культури (На матеріалах партійних організацій УРСР). — К., 1985. — 228 с.

Загалом докорінного поліпшення розробки теми про партійне керівництво розвитком агропромислового комплексу ще не сталося. У процесі реалізації міжвузівської республіканської науково-дослідної проблеми зосереджуватиметься увага на розробці найбільш важливих аспектів. По-перше, у дослідженнях глибше розкриватиметься досвід роботи обкомів і райкомів партії. Всебічного дослідження заслуговують питання вдосконалення структури, форм і методів внутріпартійної, організаторської та ідейно-виховної роботи колгоспних і радгоспних парт-організацій у зв'язку з впровадженням колективного, орендного, сімейного підряду.

Серйозного вивчення заслуговує проблема кількісного й якісного зростання партійних організацій сільськогосподарських підприємств. Питання про джерела їх поповнення зводиться поки що до аналізу складу прийнятих кандидатами КПРС за віком, освітою, професійною кваліфікацією. Не аналізуються соціальний облік тих, хто вступає до партії, їх якості як людей і трудівників, поведінка у побуті. Комплексно, з урахуванням статутних вимог, важливо розкривати й питання про авангардну роль комуністів.

По-друге, при висвітленні проблем партійного керівництва певними процесами важливо уникати захоплення описанням чисто технологічних процесів. У ряді праць воно домінує, а питання про форми і методи роботи партійних комітетів, груп дається поверхово, зводиться до їх переліку. Особливо необхідно всебічно розкривати форми і методи політико-виховної роботи. У зв'язку з цим слід розібратися в доцільності існування в усіх трудових колективах політінформаторів й агітаторів. Адже нині тут діють єдині школи політичної та професійної підготовки, організації товариства «Знання». Політико-виховну роботу проводять усі громадські організації, а її об'єктами є одні й ті ж члени колективу. До того ж, у багатьох випадках обов'язки лектора, політінформатора, агітатора виконує одна й та ж людина. З метою вдосконалення політико-виховної роботи у сільськогосподарських трудових колективах необхідні науково обгрунтовані рекомендації.

Заслуговує спеціального дослідження проблема про форми і методи партійного керівництва вихованням політичної культури трудівників села.

По-третє, з урахуванням рішень січневого (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС слід вивчати питання партійного керівництва підготовкою, доббором, розстановкою та вихованням усіх категорій кадрів для агропромислового комплексу. Заслуговує особливої уваги розкриття форм і методів роботи партійних комітетів з резервом кадрів, по посиленню соціальної спрямованості їх діяльності.

По-четверте, важливим напрямом проведення досліджень з проблеми є вивчення й узагальнення досвіду розвитку демократії й гласності у сільськогосподарських трудових колективах, форм і методів діяльності партійних комітетів, спрямованих на підвищення ролі Рад народних депутатів, профспілкових, комсомольських та інших громадських організацій у реалізації Продовольчої програми, вирішенні завдань соціального розвитку села.

По-п'яте, існує необхідність узагальнення досвіду партійного керівництва зміцненням складу і підвищенням ролі аграрного загону робітничого класу у соціально-економічному розвитку радянського села.

По-шосте, слід посилити розробку питань діяльності парторганізацій підприємств переробної промисловості, впровадження тут інтенсивних форм організації й оплати праці.

Головне, в працях, присвячених питанням партійного керівництва розвитком агропромислового комплексу, необхідно відображати правду, в діалектичному взаємозв'язку розкривати позитивні й негативні явища, недоліки. Це все слід враховувати в роботі по реалізації Продовольчої програми.

В. І. Танцюра. Дослідження актуальних проблем партійного керівництва ідейно-політичним вихованням молоді у світлі вимог XXVII з'їзду КПРС. Проблема виховання молоді нині стоїть досить гостро. Це зумовлено, по-перше, об'єктивною необхідністю більш активного залучення юнаків і дівчат до перебудови і оновлення суспільства, прискорення соціально-економічного розвитку; по-друге, настійною вимогою усунення негативних наслідків розриву між словом і ділом, прорахунків і помилок у господарській сфері, порушень демократії, моральних норм соціалістичного співжиття; по-третє, невідповідністю між рядом марксистсько-ленінських положень, які побутували багато років і які вивчала молодь, та їх практичним здійсненням, а також наявністю значних недоліків, формалізму в ідейно-виховній роботі.

У зв'язку з вищесказаним великого значення набуває поліпшення якості ідейно-політичної роботи серед молоді. При цьому головне завдання полягає у формуванні у юнаків і дівчат політичної свідомості, класового підходу до явищ дійсності, непримиренності до буржуазної ідеології.

До середини 80-х років було створено велику кількість праць найрізноманітніших жанрів, присвячених вихованню молоді. Однак ґрунтовна наукова оцінка цієї літератури довгий час не проводилася. Опубліковані в останні роки історіографічні огляди мають в основному бібліографічний характер. Не можуть заповнити цю прогалину й огляди літератури, що містяться в ряді загальних праць (дисертаціях, авторефератах, окремих книгах) про партійне керівництво комсомолом і молоддю в умовах вдосконалення соціалізму. Як правило, вони дають лише загальне уявлення про книги, що вийшли, і не показують стан вивчення як всієї проблеми, так і окремих її аспектів.

За нашими підрахунками, в 1961—1985 рр. на Україні видано 450 книг і близько 600 брошур з проблем комуністичного виховання молоді. Зокрема, істориками партії опубліковано 25 монографій, 20 збірників статей і 4 брошури; філософами відповідно — 35, 28 і 6. У галузі наукового комунізму молодіжним проблемам присвячено лише 4 монографії, 6 збірників статей і 1 брошуру. Найбільш активно займається вивченням молоді педагогічна наука. Її представники випустили у світ близько 90 книг і понад 40 збірників статей. Значне місце в історіографії розглядуваного питання займає публіцистична література. Партійними і комсомольськими працівниками, ветеранами партії та комсомолу, передовиками виробництва, журналістами про молодь республіки написано більше як 90 книг, близько 150 збірників статей, майже 500 брошур⁸⁵.

Великий інтерес становлять численні статті, присвячені молоді. З 1961 по 1985 рр. в наукових і публіцистичних журналах їх вміщено понад 6200. Історики партії написали майже 470, філософи — 165, спеціалісти з наукового комунізму — 160 статей про актуальні проблеми виховання підростаючого покоління. Однак більшість статей написана педагогами (2540) та публіцистами (2890). Пропаганду наукових знань з молодіжної тематики здійснюють «Український історичний журнал», «Научные труды по истории КПСС» і «Вісники» вузів республіки, а також інші науково-публіцистичні журнали. Приоритет у цій справі належить «Українському історичному журналу», в якому за 1961—1985 рр. опубліковано 332 статті (включаючи й науково-методичні) з теми. Приблизно таку ж кількість статей про виховання молоді вмістили на своїх сторінках «Вісники» вузів республіки і тематичний збірник «Вопросы общественных наук». Журнал «Питання наукового комунізму» опублікував 86 статей⁸⁶.

⁸⁵ Підраховано за: Літопис книг: Державний бібліографічний покажчик УРСР. (1961—1985).— Харків, 1961—1985.

⁸⁶ Там же.

Однак ряд наукових журналів рідко звертається до молодіжної проблематики. В «Проблемах філософії», наприклад, в розглядуваний період опубліковано 30, у «Філософській думці» — 36 статей⁸⁷.

Багато уваги питанням виховання підростаючого покоління приділила більшість суспільно-політичних журналів. Вони переважно займалися узагальненням практичного досвіду партійних і громадських організацій по залученню молоді до розв'язання завдань господарського і культурного будівництва. За останні 25 років на сторінках журналів «Під прапором ленінізму», «Соціалістична культура», «Трибуна лектора», «Ранок», «Радянське право», «Знання та праця», «Людина і світ», «Комуніст України», «Дніпро» надруковано відповідно — 315, 296, 230, 214, 187, 162, 153, 96, 90 статей⁸⁸.

Водночас «Народна творчість та етнографія» про молодь опублікувала всього 26, «Пам'ятники України» — 22, «Жовтень» — 21, «Вітчизна» — 19, «Образотворче мистецтво» — 13, «Радуга» — 14, «Сільське будівництво» — 11, «Донбас» — 10 статей.

По періодах всі ці публікації з'являлися нерівномірно. В 1961—1965 рр. вийшло 63 книги, близько 170 брошур і 432 статті, у 1966—1970 рр. відповідно — 70, 100 і 960; в 1971—1975 рр. — 74, 80, 1350; у 1976—1980 рр. — 102, 119, 1650. Найбільш відчутними результати цієї роботи були в роки одинадцятої п'ятирічки (120 книг, 160 брошур, понад 1800 статей). Кількість публікацій про комуністичне виховання молоді помітно зросла з середини 70-х років — до середини 80-х. В той період видано майже половину всіх зазначених книг, брошур, статей⁸⁹.

У розробці проблем комуністичного виховання молоді в умовах вдосконалення соціалізму дедалі більше місце займають дисертаційні дослідження. В 1961—1985 рр. захищено 110 дисертацій, в тому числі 3 докторських, в яких досліджується діяльність комсомольських організацій по ідейно-політичному, трудовому і моральному вихованню підростаючого покоління та партійне керівництво цією справою. По філософії та науковому комунізму за цей період захищено з теми 90 дисертацій, серед них 2 — докторські. Кількість дисертацій зростає щороку. Якщо у 60-ті роки з історії КПРС захищалося у середньому 3 праці на рік, у 70-і — 4, то в 80-і — вже по 10.

Тривалий час мало уваги молоді приділяли філософи і представники наукового комунізму. В 60-і — 70-і рр. вони захищали по 1—2 дисертації за рік. Різко змінилася ситуація в 1981—1985 рр. За цей період по філософії та науковому комунізму захищено 44 праці. Вивчення їх тематики показує, що понад 50 % з них присвячено ідейно-політичному і трудовому вихованню молоді і лише в окремих працях розглядаються питання морального, правового, атеїстичного виховання. Дуже мало дисертацій підготовлено з проблем комсомольського будівництва, партійного керівництва комсомолом.

Дисертації з молодіжної тематики захищалися в усіх університетах, де є спеціалізовані вчені ради. Проте провідна роль у цій справі належала Київському університету. На нього припадає майже половина всіх дисертацій (51). В Харківському та Одеському університетах захищено по 16 дисертацій, Львівському — 11, Дніпропетровському — 8, Донецькому — 2. По одній дисертації розглянули спеціалізовані ради Інституту історії партії при ЦК Компартії України та Інституту історії АН УРСР.

З кожним роком зростала кількість дисертацій, присвячених шляхам і методам вдосконалення ідейно-виховної роботи серед молоді. З 1964 по 1985 рр. Республіканська рада по координації наукових досліджень в галузі історії КПРС та партійного будівництва схвалила з цієї проблеми 360 тем кандидатських дисертацій, з них 93 теми — у

⁸⁷ Там же.

⁸⁸ Там же.

⁸⁹ Там же.

1981—1985 рр. Найбільша кількість дисертаційних праць (32) присвячена дослідженню проблем трудового виховання молоді, її участі в господарському будівництві. 15 тем пов'язані з ідейно-політичним вихованням підростаючого покоління. 12 праць були присвячені патріотичному та інтернаціональному вихованню юнацтва і лише 5 — партійному керівництву комсомолом. Тільки одна дисертація має безпосереднє відношення до критики буржуазних фальсифікацій діяльності партійних і комсомольських організацій по комуністичному вихованню молоді. Ця обставина свідчить про необхідність посилення уваги дослідників до цих проблем.

Більшість дисертацій з молодіжної тематики, історії ЛКСМУ присвячена сучасному періоду. Про це свідчать дані таблиці. З неї видно, що у середині 80-х рр. до історії ЛКСМУ періодів будівництва соціалізму в СРСР та його завершення дослідники почали виявляти менший інтерес, водночас зростає кількість дисертацій з історії комсомолу республіки періоду вдосконалення соціалізму в нашій країні. Причина цього полягає у відсутності наукових рекомендацій щодо тем, які потребують розробки, а також у нечіткій координації наукових досліджень.

Періоди	Схвалені теми дисертацій, в процентах		
	1964—1969 рр.	1970—1977 рр.	1978—1985 рр.
1919—1941	12,5	11,8	9,8
1941—1961	26,3	17,1	11,5
1961—1985	61,2	71,1	78,7

Розкриваючи процес формування у молоді наукового світогляду в 60-і — 80-і роки, головну увагу автори зосередили на висвітленні позитивного досвіду. В окремих працях міститься багатий науковий матеріал з питань практичного здійснення партійного керівництва вихованням підростаючого покоління, залучення його до розв'язання конкретних завдань господарського і культурного будівництва в країні і республіці. До таких праць відносяться наукові дослідження Я. М. Серіщева, В. Ф. Литвиненка, В. С. Костенка, Л. М. Гордієнка, Н. Г. Нічкало, І. П. Іваненка.

Однак слід відзначити, що багатьом публікаціям властиве стандартне висвітлення розглянутих проблем. Головна їх відмінність полягає у виборі регіону та періоду дослідження. Через відсутність глибокого аналізу висновки у таких працях мають поверховий, неконкретний характер, а у більшості статей їх зовсім немає. Негативні явища, що виникали у молодіжному середовищі, згадувалися в літературі зрідка і мимохідь або зовсім замовчувалися.

Навряд чи можна вважати нормальним явищем той факт, що ленінському вченню про молодіжний рух за останні 25 років у республіці присвячено лише 46 популярних статей⁹⁰⁻⁹¹. З них 35 написані в період підготовки до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. За останні десять років у періодиці з'явилися лише 3 статті, а також 2 кандидатські дисертації, в яких розповідається про вплив ленінської теоретичної спадщини на виховання молоді.

На жаль, як в історико-партійній, так і в інших суспільних науках, багаторічний досвід партійного керівництва масово-політичною та агітаційною роботою серед молоді, її класовим вихованням належного відображення в узагальнюючому вигляді ще не знайшов. Практично не досліджувалися, зокрема, ефективність системи комсомольської політичної освіти, якість лекційної пропаганди серед молоді, її виховання на революційних традиціях.

⁹⁰⁻⁹¹ Підраховано за: Літопис журнальних статей, 1961—1985 рр.

У республіці досі немає комплексних узагальнюючих монографічних досліджень про суспільно-політичну активність молоді, її участь у господарському будівництві, в управлінні державними органами і громадськими організаціями. Мало приділяється уваги вивченню досвіду ідейно-політичного виховання сільської молоді. Відсутні дослідження про роботу юнаків і дівчат у сфері побуту і обслуговування, про боротьбу проти антиподів комуністичної моралі. Все це зумовлює актуальність комплексного висвітлення насамперед ідейно-політичного виховання молоді, вивчення його ефективності.

В. Ф. Солдатенко. Проблеми історіографії історико-партійної науки. В умовах підвищення уваги до історії КПРС, закономірного бажання якнайшвидше й радикальніше розв'язати проблеми, що в ній нагромадилися, усунути недоліки особливого значення набувають історіографічні дослідження. Вони покликані на науковому рівні визначити етап, на якому перебуває історико-партійна наука, виявити головні тенденції в її розвитку, розібратися в причинах негативних явищ, накреслити коло проблем, які потребують як першорядного, так і перспективного розв'язання. На останньому слід наголосити, оскільки явно простежується тенденція вирішувати проблеми історії КПРС, так би мовити, на кустарному рівні.

Сучасний стан історико-партійної науки, як і будь-яке суспільне явище, має свої історичні корені, конкретно-історичну зумовленість. З цієї точки зору, очевидно, необхідно внести певні корективи у розуміння самого процесу становлення і розвитку історико-партійної науки, особливо у 20—30-ті і 50—80-ті роки. Так, у літературі з історіографії історії КПРС другий період (жовтень 1917 р.— друга половина 30-х років) характеризується як такий, на якому історія партії виділяється в самостійну галузь знань, стає власне наукою. Вважається, що суть цього періоду визначалася боротьбою двох ліній: розробкою історії партії на основі ленінської концепції історії більшовизму першими істориками-марксистами і опортуністичною, фальсифікаторською концепцією, якої дотримувалися представники антиленінських груп і течій. Другу лінію було викрито як ненаукову, і переміг підхід, оснований на ленінській методології й концепції історії партії.

Однак на розвитку науки негативно позначилися методи адміністрування, антинаукові прийоми критики та суб'єктивні оцінки ряду фактів і подій історії партії, які проявилися після опублікування статті Й. В. Сталіна «Про деякі питання історії більшовизму»⁹² і посилювалися в ході боротьби, що розгорнулася згодом на історико-партійному фронті.

На наш погляд, є підстави вважати, що цей процес був набагато складнішим. Поряд із згаданими двома можна, очевидно, виділити ще одну лінію і в розумінні соціальної функції історико-партійної науки, і в суті її розробки. Її можна визначити як сталінську. Виникла вона не одразу, а поступово, ніби вичленилася з першої і набула рис особливості. Й. В. Сталін розвивав її, звичайно, не сам, але визначальний вплив на процес формування справляв саме він.

Без сумніву, Сталін дуже добре, набагато краще за інших розумів значення соціальної функції історії партії в житті суспільства, в якому партія стала правлячою, і не упустив можливості скористатися цим з метою створення культу своєї особи. Таке явище, як культ особи, є надзвичайно багатоплановим, а процес його виникнення — дуже складним. І не можна, очевидно, заперечувати того, що саме історії партії було відведено особливу роль у формуванні культу особи.

⁹² Сталін Й. В. О некоторых вопросах истории большевизма: Письмо в редакцию журнала «Пролетарская революция» // Пролетарская революция.— 1931.— № 6 (115).— С. 3—12.

Сам Й. В. Сталін приділяв історії партії дуже пильну увагу. По-перше, професійно займатися нею було сталою марксистською традицією. Адже К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна ми з повним правом вважаємо істориками не тільки тому, що історизмом пройняті всі їхні твори і що вони створили філософію історії, а ще й тому, що у кожного з них є немало праць, які без будь-яких перебільшень можна віднести до професійно-історичних. Чимало історичних, історико-партійних публікацій належить перу багатьох керівних діячів ленінської партії.

По-друге, він не міг керувати партією, боротьбою з іншими течіями, не звертаючись до історії як до ефективного аргумента. Сталін не міг не відчувати цього ще в ході дискусії про уроки Жовтня, нав'язаної Л. Троцьким у 1924 р., коли, між іншим, особисто Сталіну ставилися в провину помилкові і непослідовні дії в період до приїзду В. І. Леніна із Швейцарії і під час останнього ленінського підпілля.

До кінця 20-х років, після праці «Жовтнева революція і тактика російських комуністів», Й. В. Сталін неодноразово і сам звертався за доказами до історичного матеріалу, брав активну участь у з'ясуванні ряду теоретичних питань історії, нерідко прямо чи посередньо обгрунтовуючи і свою роль у тих чи інших історичних подіях. 50-річчя Сталіна, яке відзначалося в 1929 р., очевидно, послужило новим імпульсом у цьому. В ювілейних публікаціях В. М. Молотова, Л. М. Кагановича, К. Є. Ворошилова та інших уже звеличувалася роль Й. В. Сталіна в історії партії і обходилися ті моменти, де ця роль не могла оцінюватися як однозначно позитивна. Лист до «Пролетарської революції» в цьому світлі постає вже цілком продуманим кроком, який мав далекосяжну мету і ніяк не означав, що Сталін тільки в 1931 р. почав активно впливати на історико-партійну науку.

Спрямований своїм вістрям проти намагань протягнути в історико-партійну науку троцькістські ідеї, проти фальсифікації історії ВКП(б), лист завдавав удару дискусіям, що стали невід'ємною частиною історико-партійного процесу, глушливо висміював прагнення спеціалістів шукати й знаходити в архівах нові аргументи, які допомогли б правдивіше і об'єктивніше висвітлювати історичне минуле. У ньому ж містився і грубий, необгрунтований окрик на адресу О. М. Ярославського та інших більшовицьких істориків, які начебто сприяли троцькістським фальсифікаціям історії партії.

Після виступу Л. М. Кагановича в Комуністичній академії з доповіддю «Про підвищення політичної пильності на історичному фронті» (1932 р.), у якій спотворювався стан розвитку історико-партійної науки, чимало чесних дослідників історії партії безпідставно звинувачувалися у відході від марксизму-ленінізму, пропонувалося переглянути ряд сталих, правильних положень, почалося цькування багатьох відомих діячів. З «легкої руки» Кагановича їх почали йменувати «замаскованими під більшовицьких істориків троцькістами». Школу М. М. Покровського було оголошено «гніздом шпигунів і диверсантів». Розпочалася критика найбільш фундаментального на той час історико-партійного видання — чотиритомника «Історія ВКП(б)», що вийшла під редакцією О. М. Ярославського. І хоч ряд претензій був правильним, однак така критика через її розгромний характер не сприяла творчому вирішенню проблем. У 1934 р. було заарештовано відомого дослідника історії партії В. І. Невського. Дедалі більше проявлялася і тенденція замовчування помилок Й. В. Сталіна, натомість вип'ячувалися його заслуги.

Таким чином, історія партії набагато раніше, ніж інші науки, зазнала удару. В умовах, що склалися, будь-який творчий підхід до історичного минулого міг кваліфікуватися як ідейно-політична диверсія. Процвітали безапеляційний схематизм, його догматичне сприйняття. Сам Й. В. Сталін займався розробкою періодизації історії ВКП(б). Широко популяризувалася доповідь Берія Л. П. «До питання про іс-

торію більшовицьких організацій у Закавказзі», виголошена на зборах тифліського партактиву 21—22 липня 1935 р. і потім розмножена багатомільйонними тиражами у чудовому оформленні.

Журнал «Пролетарская революция», у якого «пропало» бажання до дискусій, улесливо і водночас повчально писав: «Доповідь т. Берія має стати настільною книгою кожного партійця, кожного трудящого. Її значення виходить далеко за межі Закавказької організації. Доповідь т. Берія має виняткове значення для всієї партії, для Комуністичного Інтернаціоналу»⁹³. Фальсифікаторські прийоми Берія Л. П., як відомо, найбільш виразно проявилися в спробі створення концепції «двох центрів», «двох вождів у партії».

Сталінська періодизація і схема Берія Л. П. великою мірою визначили кредо книги «Історія ВКП(б). Короткий курс», що вийшла в 1938 р. І позитивні, і негативні риси цієї праці добре відомі. Відомо й те, що під час масового вивчення й популяризації «Короткого курсу» (а за 15 років він видавався 301 раз, загальний тираж досяг близько 50 млн. примірників) почалася його канонізація, яка мала серйозні, довготривалі, негативні наслідки для розвитку історико-партійної науки. Закостеніла схема курсу не підлягала не лише перегляду, а навіть не могла ставитися під найменший сумнів.

Після XX з'їзду КПРС, в умовах боротьби за подолання культу особи Й. В. Сталіна та його наслідків історико-партійна наука змогла, нарешті, вийти за вузькі рамки «Короткого курсу». Багато з того, що було зроблено в наступні роки, безумовно, заслуговує на схвальну оцінку. Однак переоцінювати досягнення історико-партійної науки в той період не варто. На наш погляд, недостатньо обгрунтованою є її періодизація, згідно з якою друга половина 50-х — початок 80-х років вважалися цілісним хронологічним відрізком, у якому, щоправда, деякі дослідники виділяли етап другої половини 50-х — першої половини 60-х років. Нинішні уявлення про сутність ідейно-політичного життя того часу, якісні зрушення, що відбувалися в організації і характері наукових досліджень, дають підстави поставити на обговорення питання про можливе виділення цього відрізка в самостійний період у розвитку історико-партійної науки.

По суті, в названий період тільки почали викорінюватися негативні моменти, що утвердилися в історії КПРС. Процес цей ішов непросто, почасти непослідовно. Надзвичайно складно виявилось подолати схематизм. Очевидні прорахунки «Короткого курсу» були усунуті, однак у цілому схематичний підхід було перенесено у підручник під редакцією Б. М. Пономарьова і значною мірою — в багатотомне видання з історії КПРС. Гадаємо, тут не можна не враховувати тієї обставини, що на авторських колективах цих видань, як і на всьому тодішньому поколінні радянських людей, позначилося догматичне засвоєння ідей «Короткого курсу». Не можна також не зважати і на той факт, що в другій половині 60-х років сталися певні зміни у ставленні до культу особи, до тих наслідків, які він приніс у всі сфери життя, в тому числі й в історико-партійну науку.

Нарешті, покоління істориків партії, виховані на ідеях «Короткого курсу», а також ті, хто досягав історико-партійний процес на основі непослідовної його критики, виростили нову генерацію спеціалістів, які лише зараз починають виходити на помітні позиції в історико-партійній науці. Тому, якщо причини механізму гальмування в економіці ми шукаємо в 30-х роках, то з не меншими підставами у цьому ж періоді ми маємо вбачати і корені багатьох негативних моментів у розвитку історико-партійної науки, зокрема, корені догматизму. З ряду позицій вони посилювалися в 70-ті — на початку 80-х років разом із загальними

⁹³ Шагнев М. Крупнейший вклад в сокровищницу большевизма // Пролетарская революция.— 1935.— № 6.— С. 184.

застійними тенденціями у розвитку суспільства. Особливо далися взнаки неправильно зрозуміла актуальність досліджуваної проблематики (близько 60 % усіх дисертацій було присвячено періоду розвинутого соціалізму, коли, як з'ясувалося, і періоду такого не було), лакування, прикрашення минулого на догоду якимось вищим інтересам, спроби відійти від пояснення непростих процесів і явищ, а також те, що сьогодні прийнято називати «фігурою замовчування». І просто згубними для історико-партійної науки виявилися наслідки, до яких призвела пристосовницька інтерпретація положень ленінізму, що суперечила самій їхній суті. Спроби ж висунути і обґрунтувати оригінальні думки найчастіше переривалися адміністративним шляхом.

Все це, на наш погляд, і пояснює в основному, хоч далеко й не повністю, ситуацію, що склалася в історико-партійній науці у середині 80-х років. Нині, на наших очах вона різко змінюється: без сумніву, створюються сприятливі умови для повнокровного розвитку і цієї галузі знань. Однією з найпримітніших рис її є дискусії, обговорення історико-партійних проблем буквально всім суспільством. Домінантою дискусій, виступів, публікацій у науковій та іншій періодиці є теза про те, що історія КПРС має бути правдивою, а історичні праці відображати те, що в минулому мало місце насправді, без прикрашення і без перебільшення негативних моментів. І, що найголовніше, на цю хвилю настроїв факт, що протягом короткого часу зроблені численні спроби переосмислити історико-партійні події і факти, визначити справжню роль багатьох історичних осіб.

Плідний у цілому характер мають спроби аналізувати історико-партійний процес як потенціально альтернативний, спостерігається прагнення розширити джерельну базу досліджень, звернути увагу на проблеми, що традиційно вважалися «закритими», посилюється критичний розбір опублікованих видань.

Демократичну, гнучку позицію, сприятливу для наукового пошуку, рішень та оцінок, займає партія, її Центральний Комітет. Підтвердженням тому є доповідь М. С. Горбачова «Жовтень і перебудова: революція продовжується», з якою він виступив на ювілейних торжествах у Москві з нагоди 70-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. В ній дано діалектичну оцінку історичному шляху, пройденому партією і народом з початку століття й до сьогодення, охарактеризовано його основні етапи й найважливіші віхи. При цьому партія, за словами члена Політбюро ЦК КПРС, секретаря ЦК КПРС О. М. Яковлева на прес-конференції «Жовтень, перебудова і сучасний світ» 3 листопада 1987 р., зовсім не вважає, що в оцінках історичного минулого поставлено всі крапки над «і». Навпаки, необхідне примноження зусиль учених для максимально об'єктивного, правдивого відтворення історії КПРС, для написання по-справжньому новаторських праць.

У цих умовах історико-партійна наука, на наш погляд, здатна вийти на якісно вищий рівень. Тенденції, що мали місце протягом останніх півтора-двох років, дають підстави вважати, що історія партії як наука вступила у новий період свого розвитку.

М. Я. Варшавчик. Партійний документ як історичне джерело. Досвід розвитку радянської історичної науки свідчить, що вирішення завдань, які стоять перед нею, найтіснішою мірою залежить від стану її джерельної бази, наукового рівня використання первинних архівних матеріалів, удосконалення методів і прийомів їх аналізу й синтезу. Такий зв'язок особливо гостро відчувається на крутих зламах суспільного розвитку. Так було в 20-ті роки, після XX з'їзду КПРС. Суперечність між завданнями науки й станом джерельної бази, рівнем її використання особливо відчувається в наші дні, коли історична, перш за все істо-

рико-партійна наука зазнала такої різкої критики, а перед ученими поставлено завдання відновлення історичної істини, об'єктивного відтворення історичного досвіду.

Серед джерел з історії КПРС основний масив складають партійні документи. Вони найбільш повно й адекватно відбивають діяльність партії протягом всієї її історії. Серед них — матеріали партійних з'їздів, конференцій, документи керівних органів партії, передусім Центрального Комітету, а також матеріали місцевих партійних органів, що відрізняються між собою широтою охоплення подій, масштабністю та й авторитетністю. Але при всій різноманітності їх об'єднує одна корінна риса, одна істотна властивість — всі вони вийшли з самої партії, найбільш безпосередньо відбивають її діяльність. У сукупності вони відображають героїчний шлях, пройдений партією. Через це не можуть не викликати найрішучіших заперечень спроби скомпроментувати в цілому партійні документи як історичні джерела, як і спроби полегшеного, а по суті безвідповідального ставлення до них.

Разом з тим і склад джерельної бази, якщо мати на увазі джерела, допущені до наукового обігу, і тлумачення багатьох документів, до яких ми довгі роки ставились з позиції «презумпції недоторканості», не можуть нас тепер задовольнити. Продовження такого становища з джерелами стало б серйозною перешкодою на шляху розвитку історико-партійної науки.

У чому полягає поліпшення наукового використання джерел у світлі завдань перебудови історико-партійної науки?

Насамперед, — це відкриття доступу до джерел, використання яких в роки застою було надто обмеженим. Ясно, що архіви — не масова читальня, що не можна не враховувати міркувань збереження державної таємниці. Але доступ до джерел — надійний показник процесу наукового пізнання. Про це свідчать історичні приклади. Найбільш широкий доступ до архівних документів мав місце в 20-ті роки, до публікації статті Сталіна до редакції журналу «Пролетарская революция», а також після XX з'їзду КПРС, коли дослідники могли, наприклад, отримати фонди з'їздів і конференцій партії, особові фонди, фонд ЦКК—РСІ та інші.

Про те, з яких проблем історії КПРС відчувається особлива нестача джерел, знають фахівці з різної проблематики. Зупинюсь лише на деяких прикладах. Однією з суттєвих прогалин в історико-партійній науці можна вважати висвітлення процесу вироблення партійної політики, механізму дії ленінського принципу колективності керівництва, вільного обміну думками, навіть суперечок, які Ленін вважав абсолютно нормальним шляхом вироблення правильного рішення, при одній лише умові: суперечності не повинні переростати у фракційність, до якої Ленін був непримиренний. Однак залишаються невідомими дослідникам, наприклад, документи, що свідчать про труднощі, з якими навіть у ЦК партії сприймалися листи Леніна «Марксизм і повстання», «Чи втримають більшовики державну владу?». Залишається неясним, кому було адресовано відомий лист Леніна, написаний ввечері 24 жовтня 1917 р. й опублікований по копії в Повному зібранні творів під заголовком «Лист до членів ЦК». Між тим цей лист за оригіналом, який тоді зберігався в ЦК ВКП(б) і зник за невідомих обставин, у першому виданні творів В. І. Леніна, коли ще були живі люди, що знали про цей лист у жовтні 1917 р., було видруковано із значно більш широкою адресою: «Лист до керівних кіл партії».

Обмеження доступу до документів, які відбивали наявність різних точок зору на принципові питання партійної політики, створення й декретування в літературі концепції, згідно якій суперечності в партії були лише між прихильниками генеральної лінії й антисоціалістичними елементами, які згодом були викриті як «шпигуни, диверсанти й убивці», — все це надзвичайно спрощує історичний процес, просто знімає пи-

тання про складність пошуків правильних шляхів і методів соціалістичного будівництва.

Тепер добре відомо, що значної шкоди соціалістичному будівництву завдало утвердження адміністративно-командної системи управління народним господарством. Але процес цей відбувається далеко не автоматично і не при повній згоді всіх членів ленінського ядра партії. В партії були люди, які передбачали небезпеку бюрократизації державного і господарського апарату. Наведу неопубліковані уривки з листа голови ВРНГ Ф. Е. Дзержинського голові ЦКК ВКП(б) — НКРСІ В. В. Куйбишеву від 2 грудня 1925 р. «Я вважаю, — писав Дзержинський, — величезним нашим нещастям, яке може довести до повної бюрократизації весь наш як державний, так і господарський апарат, є створення оперативних функціональних відомств, що зв'язують по руках і ногах господарські органи. Мало-по-малу знижується можливість для них працювати й відповідати за доручену їм справу»⁹⁴.

Дзержинський передбачав небезпеку ліквідації господарської самостійності, госпрозрахунку, якими були наділені господарські органи згідно з ленінською новою економічною політикою. Є дані, що свідчать про те, як рішуче протестував проти адміністративно-бюрократичної системи, ліквідації ВРНГ такий видатний організатор промисловості як Г. К. Орджонікідзе.

Подібні приклади можна навести з різних проблем. Але загалом, очевидно, можна стверджувати, що у нас склалась ненормальна ситуація, коли з кола джерел вилучались усі ті документи, які не вкладались у спрощену схему соціалістичного будівництва, не збігались з авторитарними оцінками, акомпаніаторами яких виступали історики.

Друга проблема наукового використання партійних документів як джерел пов'язана з їх публікацією. Вона охоплює ряд питань. Насамперед, — це аутентичність опублікованих текстів, точність їх передачі. Непоодинокими є факти, коли опубліковані тексти суттєво відрізняються від первісних. Прикладом може бути правка Сталіним протокольного запису його доповіді з національного питання на VII (Квітневій) конференції РСДРП(б). В цей період він стояв на позиціях автономізації, заперечував доцільність федеративного устрою багатонаціональної держави (як відомо, на таких же позиціях він стояв і після Жовтня, за що був підданий критиці В. І. Леніним). Коментуючи свою статтю «Проти федералізму», опубліковану в «Правде» 28 березня 1917 р., напередодні Квітневої конференції, Сталін у 1924 р. писав, що ця стаття відбивала негативне ставлення до федеративного устрою держави, яке «панувало тоді в нашій партії»⁹⁵. Доповідь Сталіна на Квітневій конференції була побудована як коментар до резолюції з національного питання, написаної В. І. Леніним. В ленінській резолюції ніяких заперечень проти федерації не було. Але якою ж була позиція Сталіна з цього питання і як вона відбилася в його доповіді? Текст протоколів конференції для видання 1924 р. був підданий Сталіним істотному редагуванню. В оригіналі після пропозиції автономного статусу для таких областей, як Закавказзя, Туркестан, Україна, говориться: «Автономія, таким чином, не федеративна, а в рамках неподільної держави, в рамках спільної конституції»⁹⁶. Останні слова було просто викреслено, й вони не увійшли до жодного видання протоколів конференції.

Друге питання — розширення публікації документів. Після XX з'їзду КПРС ІМЛ при ЦК КПРС розпочав перевидання протоколів і стенографічних звітів з'їздів і конференцій партії. В цілому ці видання були підготовлені на досить високому археографічному рівні, містили додаткові документи, які раніше не видавалися. Проте видання цієї серії публікації було перервано на початку 60-х років і досі не віднов-

⁹⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 79, спр. 766, арк. 6 зв.

⁹⁵ Сталін Й. В. Проти федералізму // Твори.— Т. 3.— С. 29.

⁹⁶ Центр. парт. арх. ЦК КПРС, ф. 558, спр. 59, арк. 4.

лено. Деякі стенографічні звіти (XVIII конференції, XIX з'їзду) крім газетних публікацій та окремих матеріалів зовсім не видавалися. Тепер мова може йти не лише про продовження серії, а й про перехід до нового типу видань — корпусу документів про з'їзди, які містять матеріали про підготовку з'їздів, обговорення його провідних документів на різних стадіях, про склад делегатів і гостей, включають уточнені дані про кількісний склад партійних організацій, що обирали делегатів на з'їзд, протоколи засідань комісії з'їздів, різні пропозиції з обговорюваних питань та їх мотивацію, та багато інших цінних документів. Таке видання збагатило б джерельну базу історико-партійної науки.

Слід зупинитися на такому явищі, як зникнення з обігу документів, які раніше публікувалися. Так, мені вже доводилось писати про те, що у багатотомному збірнику «КПРС в резолюціях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», починаючи з 1971 року (8-ме і 9-те видання) зникли постанови ЦК ВКП(б) про журнали «Звезда» і «Ленинград» та про репертуар драматичних театрів. Відомо, що «пестливі замовчування», за висновком О. М. Яковлева — члена Політбюро, секретаря ЦК КПРС, — не кращий спосіб наукової оцінки. «Очорнити історію можна тільки брехнею, правда її підносить», — зазначав він⁹⁷. Адже без урахування цих постанов, без урахування доповідей А. О. Жданова з їх роз'ясненням, без матеріалів наукових дискусій тих часів не можна уявити собі ідеологічний клімат у галузі культури, науки, партійної пропаганди, який утворився в перші повоєнні роки. До речі, соромливо обходяться й постанови ЦК КП(б)У з ідеологічних питань, зокрема прийняті під час перебування на Україні Л. М. Кагановича.

Далі, проблеми публікації, типи видань. Одна з найбільших хиб у публікаторській діяльності нині — безадресність документальних видань. Виходять збірники, які для масового читача містять багато зайвого матеріалу, а для науковця не мають майже ніякої цінності, бо створюються вони вибірково, на смак і уподобання упорядників, і писати історію за цими збірками, не звертаючись до архівних фондів, неможливо. Потрібний чіткий критерій розрізнення наукових і масових публікацій. Перші повинні якнайповніше відтворювати склад наявних джерел так, щоб науковець позбувався необхідності, маючи збірку, вивчати відповідний архівний фонд. Другі повинні мати іншу мету: відобразити джерелами найголовніші події відповідно до теми збірника. Тут можливий і навіть необхідний і добір документів, і включення до видання не лише документальних матеріалів, а й уривків із спогадів, газетної інформації тощо.

Звичайно, в обох типах видань, і особливо у другому, потрібне не коментаторство, за яке наша наука справедливо критикується, а справді наукове коментування, що дозволяє з позицій історизму правильно зрозуміти документ і виробити відповідне ставлення до нього.

Третя, чи не найскладніша, проблема у використанні партійних документів як історичних джерел — їх оцінка й тлумачення. Тут неприпустимі будь-яка гонитва за сенсаційністю, нігілістичне ставлення, наприклад, до всіх документів, які були створені в 20—30-ті роки після смерті В. І. Леніна, а також документів початку 60-х, початку 80-х років. Разом з тим у світлі урока правди, даного XXVII з'їздом КПРС, наступними пленумами ЦК КПРС ніяк не можна погодитись із сприйняттям партійних документів як джерел, які відбивають лише переможні кроки партії, відбивають її історію як шлях суцільних перемог і звершень.

Головним у підході до партійних документів як джерел є їх конкретно-історичний аналіз. Він, зокрема, повинен поширюватись на вивчення умов створення документів. У період порушення ленінських принципів партійного керівництва і норм партійного життя на документи, що

⁹⁷ Правда. — 1987. — 4 лист.

відбивали колективну думку й колективний досвід партії, нашаровувались об'єктивістські погляди й оцінки. В роки культу особи модель соціалізму, що склалась в 30—40-ві роки формувалась насамперед у творах Й. В. Сталіна, який вважався єдиним живим теоретиком, і набувала статусу партійних директив. Це позначилось, зокрема, на відступі від ленінських принципів ставлення до середнього селянства, методів і темпів колективізації, перенесенні на колективізацію сільського господарства адміністративно-командних методів управління, що застосовувались у процесі індустріалізації країни, в бюрократизації внутріпартійних відносин, в ігноруванні товарно-грошових відносин, які допускалися лише в сфері розподілу продуктів особистого користування, в суб'єктивістській оцінці ступеню зрілості побудованого в СРСР соціалізму, й практичних перспектив поступового переходу до комунізму. **Досить взяти, наприклад, Звітну доповідь ЦК ВКП(б) XVIII з'їзду партії, яка з'їздом була прийнята як його постанова, і побачимо, скільки несприйнятлого зараз, в світлі конкретного досвіду історії, в ній міститься. І все це мало місце поряд з об'єктивною констатацією дійсно історичних успіхів, досягнутих радянським народом.**

Отже, безплідною була б спроба поділити партійні джерела на «правильні» і «неправильні». Завдання в іншому: в урівноваженій, діалектичній оцінці того позитивного, що об'єктивно відбиває успіхи соціалістичного будівництва, і того, що партія розглядає тепер як відступи від ленінських шляхів і методів побудови нового суспільства, а також того, що було продиктовано часом, зумовлено тодішніми умовами, але не може бути прийнятним тепер.

Для оцінки партійних документів як джерел вивчення історії партії ми маємо надійні методологічні критерії — ленінські твори і сучасні партійні документи, в яких пройдений партією шлях проаналізовано з принципових ленінських позицій і величезного історичного досвіду. Особливу увагу аналізу історичного шляху, пройденого партією, було приділено в доповіді М. С. Горбачова «Жовтень і перебудова: революція продовжується». Історичний розділ доповіді є не лише зразком глибокого теоретичного аналізу минулого, але й основою для дальших наукових пошуків.

В. Я. Білоцерківський. Деякі питання висвітлення історії партійного керівництва культурними процесами в УРСР та історії культурного будівництва на Україні в 1917—1941 рр. Історико-партійні публікації з питань культурної революції на Україні — явище рідкісне, майже унікальне. В 70—80-ті роки вийшло до 10 монографічних видань на цю тему. Серед них книги М. М. Моторнюка, І. І. Паніотова, М. А. Бистрова та ін. Такими ж нечисленними є і статті з цих питань на сторінках журналів та збірників. Найбільш висвітлене партійне керівництво народною освітою та вищою школою.

Проте до цього часу немає ґрунтовного монографічного дослідження про керівництво КП(б)У всім комплексом питань культурної революції на Україні з 1917 по 1941 рр. Радянські історики вважають цей період основним у розвитку культурної революції в СРСР. Така праця має бути великою за обсягом, може навіть багатотомною, і неодмінно комплексною, тобто охоплювати всі основні галузі культури: народну освіту, вищу та середню спеціальну освіту, науку, книговидавничу справу, пресу, систему культосвітніх закладів тощо. Розробку історії партійного керівництва культурною революцією на Україні слід починати невідкладно. Вчені багатьох закладів справедливо вказують на таке парадоксальне явище: за 70 років існування Радянської України її народ створив чудову культуру, проте наші історики до цього часу не спромоглися відобразити цей історичний шлях, партійне керівництвом. Неадекватність цих процесів привела до багатьох негативних наслідків, серед яких одне з найболючих — відсутність у частини молоді

республіки інтересу й гордості за свою історію, багату українську радянську культуру.

Рішення XXVII з'їзду КПРС, наступних пленумів її ЦК відкрили перед радянськими істориками широкі горизонти для творчих пошуків і особливо для правдивого розкриття всієї складної ситуації в духовному житті України 20—30-х років.

Настав час дати, перш за все, широку характеристику політики українізації, дослідити її благотворний вплив на створення української радянської культури, здійснення ленінської концепції культурної революції в республіці.

На сторінках «Українського історичного журналу» бажано висвітлювати здійснення революційних перетворень в культурі українського села, показати труднощі, недоліки й помилки, успіхи і позитивні зміни в духовному житті селянства республіки. У післявоєнні роки з цього питання надруковано лише кілька невеликих досліджень, серед яких одним з найбільш ґрунтовних можна вважати статтю О. О. Михайлова «Керівництво КП(б)У перебудовою школи і здійсненням семирічної освіти на селі. 1933—1937 рр.» (Наукові праці з історії КПРС. Вип. 5.—К., 1965). Однак автор не розкриває багатьох процесів партійного керівництва в цій галузі. Все ще чекають на дослідників проблеми керівництва КП(б)У культурним будівництвом на селі в 1917—1941 рр.: створенням і функціонуванням системи культурно-освітніх закладів, формами їх ідеологічної роботи, організацією радіофікації, розповсюдженням преси і книг, формуванням сільської інтелігенції, розвитком спорту, піднесенням культури побуту, праці, боротьбою проти індивідуалістичної психології тощо.

До цього часу недостатньо розроблені проблеми партійного керівництва культурним будівництвом в окремих районах України. Зокрема потребують спеціальних досліджень питання розвитку духовного життя в Харківському і Київському регіонах, Донбасі, на Поділлі, в північній та південній Україні. Заслужують вивчення питання вкладу закладів культури в боротьбу проти реакційної діяльності церковників, сектантів. Назріла потреба висвітлити керівництво КП(б)У культурним будівництвом на територіях національних меншостей України. Детально ці процеси розглянуті лише у молдавському регіоні. Надзвичайно гостро стоїть проблема партійного керівництва формуванням української інтелігенції. Незважаючи на фундаментальні праці науковців Інституту історії АН УРСР, все ще відсутні монографії про роль Комуністичної партії у цьому питанні. Це дослідження має бути правдивим, досить повно відбивати труднощі, недоліки і ті втрати, яких зазнала інтелігенція України в період культу особи Сталіна.

До цього часу надруковано мало публікацій про діяльність партійних організацій по моральному та естетичному вихованню мас, піднесенню політичної культури інтелігенції, робітників і селян республіки.

Історики партії мають дати об'єктивний аналіз розвитку художньої культури, діяльності КП(б)У по формуванню кадрів творчої інтелігенції в 20—30-х роках. Варто це робити й на сторінках «Українського історичного журналу». Те ж саме можна сказати про питання будівництва і розвитку науки в УРСР. На увагу істориків партії заслуговують проблеми партійного впливу на розвиток архітектури, монументально-образотворчого мистецтва тощо.

С. І. Поляков. До питання про новий підручник з історії партії. Дискусія, що розгорнулася в нашій країні з питання про новий підручник з історії КПРС, порушила найважливіші загальнотеоретичні, методологічні, конкретно-історичні питання, проблеми періодизації. У ході дискусії відбувається демократичне, колективне обговорення та пошук найбільш оптимальних шляхів вирішення давно назрілих історико-партійних проблем. Провідне місце серед них займає післяжовтневий пе-

ріод і це, природно, зумовлено необхідністю розробки нових підходів, що випливають з висновків і положень, які містяться в документах XXVII з'їзду КПРС, промовах і виступах Генерального Секретаря ЦК КПРС М. С. Горбачова. Водночас насторожує той факт, що проблеми дожовтневого періоду, зокрема буржуазно-демократичного етапу революції в Росії, перебувають поки що у «зоні недоторканих». Справи у їх вирішенні йдуть не так добре, як це здається на перший погляд.

Вважаю, що при створенні нового підручника потрібно покласти край недостатній увазі історії діяльності закордонної частини партії, яка характерна не тільки для підручника під редакцією Б. М. Пономарьова, а й для багатотомної історії КПРС і наукової біографії В. І. Леніна. У даному випадку наша навчальна література — не виняток з правила. Вона не тільки не йде в авангарді наукової думки, а навіть безнадійно відстала від найновіших наукових даних.

Звідки пішло це зневажливе ставлення? Власне кажучи, воно виникло не вчора, не в період застою, а сягає корінням у далекі роки боротьби за партію нового типу. Більшість партійних працівників на місцях, які займалися практичною діяльністю не мали достатньої теоретичної підготовки, до того ж незадоволені позицією закордонних меншовицьких літературних сил, що намагалися поставити себе вище російських організацій, не змогли правильно оцінити роль закордонної частини партії, розібратися у найгострішій боротьбі, що точилася в еміграції, з'ясувати принциповий бік питань організаційного будівництва.

В. І. Ленін був однаково далекий як від меншовицького тлумачення місця й ролі закордонних організацій у структурі партії, так і від нігілістичного, утрированого ставлення «істинно-російських» товаришів до «склочного закордону».

На початку 20-х років були закладені основи правильного підходу до оцінки більшовицької еміграції. Прикладом цього може бути опублікована в № 1 журналу «Пролетарская революция» стаття М. Семашка. В ті роки наукові пошуки впритул підвели до створення синтетичної праці, в якій би історія революційної еміграції була тісно пов'язана з історією революційного руху в країні. Зокрема, 3-й пленум Центральної Ради Всесоюзного товариства політкаторжан і зсильнопоселенців (квітень 1933 р.) прийняв рішення про створення 5-томної «Історії політичної тюрми, каторги, заслання і еміграції епохи царизму (з XVII століття до лютого 1917 року) та політичних репресій і терору на території білих армій та інтервентів епохи громадянської війни (1917—1922 рр.)». 3-й і 4-й томи цієї праці повинні були охоплювати історію соціал-демократичної, більшовицької еміграції.

Було розроблено та опубліковано детальний план-конспект видання — унікальний документ навіть з точки зору сьогодення. Проте планам не судилося здійснитися. В умовах культу особи Сталіна взяло гору неприязне ставлення до історії більшовицької еміграції. Практично всі відомі партійні працівники, що пройшли загартування в еміграції, були репресовані й знищені як «вороги народу».

На початку 60-х років становище почало змінюватися. Розробка проблем більшовицької еміграції почала набирати силу. Однак нігілізм «істинно-російських» товаришів до «склочного закордону» здавав свої позиції не одразу. Навіть тепер він ще подекуди має місце. Тим часом у новітніх виданнях з різних проблем історії КПРС дожовтневого періоду дедалі частіше згадуються більшовицькі організації за кордоном. Я спеціально не спиняюсь зараз на працях з проблеми «В. І. Ленін і закордонні організації РСДРП». Підкреслю лише, що їх недооцінка, яка трапляється в деяких дослідженнях, також помилкова, як і переоцінка — в інших.

⁹⁸ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 9.— С. 99—100; Т. 22.— С. 215—216; Т. 47.— С. 108—109; Т. 48.— С. 81—82.

На жаль, наші студенти не знають і з підручників не можуть дізнатися, що в еміграції діяла закордонна частина ЦК, редакції ЦО, КЗО, партійні видавництва й друкарні, експедиція й сховища літератури, бібліотека та архів, каса партії та інші організації, що забезпечували пропаганду і агітацію революційних ідей за кордоном, а також сприяли партійним організаціям в Росії у керівництві боротьбою пролетаріату проти самодержавства та капіталізму. Іншими словами, до підручників треба вводити поняття «закордонна операційна база».

В. І. Ленін вживав цей термін у різних контекстах, але визначення поняття не давав⁹⁹. Це найскладніше в структурному відношенні утворення, яке на кожному етапі організаційного будівництва партії мало певну форму. Керуючись висловлюваннями й положеннями В. І. Леніна, спираючись на аналіз численних джерел, можна стверджувати, що закордонна операційна база — це система різних за походженням, положенням, значенням найвищих, керівних органів партії за кордоном та загальнопартійних установ, служб, підприємств і низових, об'єднаних своїм місцевим центром, закордонних груп сприяння, що їм підлягали. Керував цією базою В. І. Ленін.

Не має сумніву, що за допомогою цього поняття на сторінках підручника остаточно буде з'ясовано, чим же конкретно займався Володимир Ілліч, перебуваючи в еміграції майже 15 років, протягом усього буржуазно-демократичного етапу революції в Росії, як існувала більшовицька партія в нелегальних умовах. Що стосується методичного аспекту питання, то це поняття доцільно дати у 1-й темі, коли йдеться про ленінську «Искру», потім розкрити конкретно структуру бази при висвітленні § 5 цієї теми й відповідно чотирьох параграфів 2-ї теми. І, звичайно, все це враховувати при розробці наочних приладь.

Л. Я. Лук'яничук. КПРС як організатор бойових і трудових подвигів робітничого класу в період Великої Вітчизняної війни. Вивчення керівної ролі Комуністичної партії по мобілізації робітничого класу країни, в тому числі й Української РСР, на ратні і трудові подвиги в роки Великої Вітчизняної війни є одним з важливих завдань історико-партійної науки. Актуальність даної теми визначається рядом факторів і насамперед тим, що «...роки Великої Вітчизняної війни — одна з найславніших і найгероїчніших сторінок у житті самої партії, написаних мужністю і відвагою, величезною самовіддачею і самопожертвою мільйонів комуністів»¹⁰⁰.

Вірний революційним, бойовим і трудовим традиціям, робітничий клас, який був і залишається «цементуючою і авангардною силою народу»¹⁰¹, ще раз підтвердив правильність слів В. І. Леніна про те, що «рішучість робітничого класу, його непохитність... є не тільки історичним фактором, а й фактором вирішальним, перемагаючим»¹⁰².

З перших днів війни робітничий клас Української РСР під керівництвом Комуністичної партії в надзвичайно тяжких умовах прифронтової смуги став на захист соціалістичної Вітчизни. Він із зброєю в руках боровся на фронтах Великої Вітчизняної війни, брав участь у боротьбі на окупованій території, забезпечував своєчасне виконання покладених на нього завдань по перебудові народного господарства на воєнний лад, перебазуванню продуктивних сил республіки на Схід, самовіддано кував перемогу над ворогом у радянському тилу; відбудовував зруйновані у роки війни заводи, фабрики, залізниці після вигнання фашистських загарбників з радянської землі.

⁹⁹ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 8.— С. 218—219; Т. 19.— С. 221, 243; Т. 48.— С. 137—138.

¹⁰⁰ Горбачов М. С. Жовтень і перебудова: революція продовжується.— С. 25.

¹⁰¹ Там же.

¹⁰² Ленін В. І. IX з'їзд РКП(б), 29 берез.— 5 квіт. 1920 р. // Повне збір. творів.— Т. 40.— С. 238.

За післявоєнний період у нашій країні опубліковано велику кількість праць, в яких радянські вчені висвітлюють багатогранну діяльність КПРС по мобілізації робітників на боротьбу з німецько-фашистськими загарбниками. Особливо їх чисельність зросла в зв'язку з підготовкою та відзначенням 40-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні. Лише видавництва України за цей період випустили понад 380 назв друкованої продукції. У цих дослідженнях розкрито героїчний подвиг радянського народу, в тому числі й робітничого класу Української РСР.

Історіографічний аналіз свідчить про те, що в фундаментальних, колективних і в працях окремих авторів в основному висвітлюється партійне керівництво виробничою діяльністю робітничого класу республіки, значна увага в них приділяється масово-політичній роботі партійних організацій серед робітників. У ряді праць розглядаються питання підготовки кадрів робітничого класу.

Незважаючи на значну кількість історико-партійної літератури про роль робітничого класу країни у розгромі фашистських агресорів, в ній поки що недостатньо відображено труднощі й недоліки, які мали місце в діяльності парторганізацій промисловості, транспорту в роки війни. Ряд проблем досліджуваної теми випали з поля зору радянських учених, або досліджені слабо. Серед них — партійне керівництво масовим рухом робітничого класу України у зриві політичних, економічних і воєнних заходів ворога в період тимчасової окупації німецько-фашистськими загарбниками території республіки, трудовий подвиг будівельників, робітників легкої і харчової промисловості, автомобільного транспорту. Відсутні узагальнюючі праці про перебудову народного господарства УРСР у перші місяці війни, евакуацію продуктивних сил на Схід, про роботу евакуйованих з республіки промислових і транспортних підприємств у радянському тилу, їх вклад у розгром ворога. Розробка цих і ряду інших питань дасть можливість всебічно обґрунтувати закономірності всесвітньо-історичної перемоги соціалістичної держави в 1941—1945 рр.

Таким чином, поглиблене вивчення й переосмислення діяльності партії в роки Великої Вітчизняної війни, встановлення діалектичного взаємозв'язку між процесами і подіями того періоду дасть змогу відновити історичну правду.

В. Я. Хоменко. До питання про боротьбу партії за розвиток культурної революції. На сучасному етапі одним з важливих завдань істориків є ґрунтовне висвітлення керівної ролі Комуністичної партії в здійсненні культурної революції в нашій країні. Хоча культурну революцію називали третім фронтом після воєнного та економічного, однак це не свідчило про її третьорядне значення, а лише про те, що вона становила кінцеву мету боротьби за побудову найрозвинутішого, справедливого, гуманного і висококультурного суспільства.

При цьому культурна революція розгорнулася одночасно з політичною і соціально-економічною, тобто з перших днів після перемоги Жовтневого збройного повстання. До того ж слід пам'ятати про культурно-просвітительську, агітаційно-пропагандистську, виховну роботу більшовицької партії, організацію партійної освіти в дожовтневий період, дореволюційну демократичну культуру, літературу і мистецтво. Та й кращі представники РСДРП, які згуртувалися навколо В. І. Леніна, були яскравими виразниками справжньої культури. Як слушно зазначив А. В. Луначарський, «соціал-демократія (більшовицька.— В. Х.) не просто партія, а великий культурний рух. Навіть найбільший з усіх, що до цих пір були»¹⁰³.

¹⁰³ Луначарский А. В. Задачи социал-демократического художественного творчества // Собр. соч.— М., 1967.— Т. 7.— С. 154.

З огляду на всесвітньо-історичне значення здійснення на практиці ленінської програми партії в галузі культурної революції, особливо для країн, які нещодавно визволилися від ярма неоколоніалізму, необхідно звернути особливу увагу на те, чому в нашій країні всупереч твердженням буржуазних горе-теоретиків і політиків більшовики під керівництвом В. І. Леніна почали «не з того кінця» — взяли владу в свої руки раніше, ніж трудящі маси досягли високого рівня «цивілізованості», а потім почали будувати нове, соціалістичне суспільство.

При вивченні питання про місце і роль культурної революції в ленінському плані побудови соціалізму, здійсненні докорінного перевороту в духовному розвитку радянських людей як головної передумови і складової частини соціалістичних перетворень у країні історикам партії необхідно враховувати той факт, що на різних етапах революційної боротьби В. І. Ленін по-різному підходив до питань культурного будівництва: освіта і піднесення культурного рівня трудящих як головна умова успішного розвитку продуктивності праці («Чергові завдання Радянської влади»), культурне будівництво тісно пов'язане з підтримкою Радянської влади трудящими села (виступ 12 березня 1919 р. на засіданні Петроградської Ради), піднесення культури партійно-державного керівництва і управління («Краще менше, та краще»), повне кооперування селянства неможливе без культурної революції («Про кооперацію») тощо.

Якщо проаналізувати, наприклад, ленінську записку М. І. Бухаріну під час засідання Політбюро ЦК РКП(б) 11 жовтня 1920 р., в якій сказано:

«(1) пролетарська культура = комунізм

(2) проводить РКП

(3) клас. — пролетар. = РКП = Радянська влада»¹⁰⁴, то побачимо, що в ній чітко показані найважливіші положення марксизму-ленінізму, а саме: будівництво пролетарської культури невіддільне від будівництва комунізму; керує цим будівництвом Комуністична партія; інтереси пролетаріату невіддільні від інтересів партії і Радянської держави. Таким чином, важливо вивчати не лише твори В. І. Леніна, а й його епістолярну творчу спадщину.

Культурна революція здійснювалася за складних умов громадянської війни, гострої класової боротьби, економічної блокади, розрухи, відсутності належної матеріальної бази, а також ідейно стійких, дисциплінованих і оптимістично настроєних кадрів. Безумовно, даний процес був тривалим, адже, як попереджав В. І. Ленін, — «в питаннях культури поспішність і розмахистість найшкідливіші»¹⁰⁵. Отже, для перемоги на культурному фронті потрібний був строк більш тривалий, ніж для перемоги, скажімо, на війні і навіть на економічному фронті. До того ж тут необхідна більша впертість, наполегливість, систематичність і науковість.

Розкриваючи заходи Комуністичної партії і Радянської держави по організації руху за знання, за підготовку кадрів спеціалістів, народної інтелігенції, необхідно всебічно висвітлювати процес демократизації радянської школи, її пролетарський характер, здійснення політехнічних принципів навчання, розроблення основ власної педагогіки, створення матеріальної бази освіти.

При цьому наголос слід робити на тому, що всі основні напрями розвитку народної освіти були розроблені в перші роки Радянської влади. Здійснюючи реформу системи освіти на сучасному етапі, доречно згадати, що народні комісаріати освіти Російської Федерації і України, дбаючи про політехнізацію навчання, формування всебічно розвинутої людини, керувалися принципом цілеспрямованого трудового

¹⁰⁴ Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 51.— С. 299.

¹⁰⁵ Ленін В. І. Краще менше, та краще // Там же.— Т. 45.— С. 368.

навчання. Ще А. В. Луначарський застерігав від універсализації праці як виховного засобу, від використання її некваліфікованих та інтелектуально непривабливих форм. «Жодної години праця не має права існувати в школі,— писав він,— якщо дитина завдяки цьому не стане розумнішою і спритнішою»¹⁰⁶.

У вищій школі поряд з підвищенням якості навчання, посиленням зв'язку підготовки спеціалістів з виробництвом, поліпшенням викладання суспільно-політичних наук робився наголос на широкій пропаганді героїчної історії більшовицької партії, марксистсько-ленінської теорії. Ці питання ще потребують ґрунтовного вивчення.

Недостатньо досліджена також проблема партійного керівництва становленням і розвитком радянської науки, літератури і мистецтва, перевихованням старої і формуванням нової науково-технічної і художньої інтелігенції. Слід глибоко розкрити значення науки для розвитку радянського суспільства; наукові знання новий лад використовував як теоретичну базу розвитку техніки, всього народного господарства і, нарешті, вчені розвінчували релігійні забобони, котрі перешкоджали народним масам прилучатися до світла знань, умінь і творчості. Виходячи з цього, партія робила все, щоб підняти науку на такий рівень, на якому вона ніколи і ніде не була, спрямовувати зусилля вчених на дальший розвиток продуктивних сил, використання природних багатств для піднесення народного добробуту, на перемогу соціалістичної ідеології.

І останнє. При вивченні проблеми виховання соціалістичної свідомості широких народних мас з метою піднесення їх творчої активності слід звернути особливу увагу на те, як партія спрямовувала діяльність творчої інтелігенції, всієї громадськості на використання прогресивного мистецтва минулого і нового, соціалістичного мистецтва і літератури, вела боротьбу проти буржуазних поглядів і уявної «надкласовості» літератури і мистецтва, так званої повної і абсолютної «свободи» художньої творчості, докладала величезних зусиль, щоб цей вид людської діяльності поставити на службу нагальним завданням побудови нового суспільства...

До речі, питання культурного будівництва, духовного розвитку особи в нашій країні розглядалися майже на всіх з'їздах і партійних конференціях, стали загальнопартійною, загальнодержавною справою, вела боротьба з гуртківщиною, нейтральністю, безідейністю, формалізмом у мистецтві, спробами підмінити ідейний вплив партії на художню інтелігенцію адмініструванням і диктатом.

В. П. Крижанівський. Актуальні питання вивчення тактики більшовиків щодо Установчих зборів. Серед численних проблем історії Жовтня, необхідність поглибленої розробки і наукового висвітлення яких особливо зримо виявилася в умовах перебудови, що охопила й історичну науку, чільне місце займає багатогранний досвід, нагромаджений ленінською партією у справі підготовки мас до соціалістичної революції. Одними з маловивчених питань у цьому плані залишаються історія й досвід парламентської тактики більшовиків у період боротьби за переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. По суті, ця проблема була порушена в науковій літературі лише останнім часом. Зроблено це в загальних рисах у журнальних статтях та розділах колективних праць, які, зрозуміло, не можуть замінити фундаментальних монографічних досліджень з даної тематики.

Що ж до окремих аспектів цього питання, то вони вивчені вкрай нерівномірно. Так, незважаючи на наявність помітної кількості публікацій про участь партії в муніципальній кампанії 1917 р., діяльність ряду місцевих більшовицьких організацій у цьому напрямі досліджена

¹⁰⁶ Луначарский А. В. О народном образовании.— М., 1958.— С. 112.

вкрай недостатньо, а деяких — не висвітлена зовсім. Потребують глибшого наукового розкриття зусилля більшовиків по організації мас на боротьбу за демократизацію міських органів самоврядування після перемоги Лютневої революції, зокрема їх робота в Радах у цьому плані; участь партії у виборній кампанії, особливо під кутом зору її боротьби за середні верстви трудящих міст; підсумки муніципальних виборів як показник змін у співвідношенні політичних сил на місцях; діяльність фракцій РСДРП(б) у міських думах та інші питання.

Констатуючи безсумнівні досягнення радянської історіографії в дослідженні тактики більшовиків щодо Установчих зборів, не можна водночас не бачити, що й тут є чимало нерозв'язаних питань. Це знову ж таки стосується як досвіду, нагромадженого партією, зокрема її місцевими організаціями, в ході виборчої кампанії і розкритого під кутом зору боротьби більшовиків за завоювання непролетарських, середніх верств трудящих міста й села, так і підсумків виборів, особливо по місцевих виборчих округах. Важливий і цікавий матеріал для розуміння змін, що відбувалися в 1917 р. у співвідношенні партійно-політичних сил в різних регіонах країни, може дати дослідникові порівняльний аналіз результатів голосування на виборах до органів місцевого самоврядування та Установчих зборів. Чекають на поглиблене дослідження питання ленінської тактики участі партії більшовиків у кампанії виборів до Установчих зборів, зокрема в контексті її боротьби за злиття в єдиний потік соціалістичного й демократичних рухів; керівництва ЦК РСДРП(б) діяльністю місцевих партійних організацій на виборах; використання більшовиками передвиборної кампанії для викриття дрібнобуржуазних урядовських партій та ін.

Ще менше вивчено досвід боротьби більшовиків проти парламентських, конституційних ілюзій на виборах у земства та під час політичної кампанії, пов'язаної із скликанням Демократичної наради.

Здійснена з позицій вимог сьогодення всебічна наукова розробка згаданих та інших питань даної проблематики сприятиме одержанню нового історичного матеріалу, необхідного для глибшого розуміння об'єктивних причин багатьох важливих подій і явищ та ґрунтовнішої відповіді на питання: чому Росія, незважаючи на всі потуги буржуазних та урядовських дрібнобуржуазних партій, пішла не буржуазно-демократичним, а соціалістичним шляхом розвитку, який запропонували масам більшовики.

Б. П. Ковальський. Деякі питання періодизації історії КПРС. В процесі перебудови історико-партійної науки українським ученим, на мій погляд, необхідно більше уваги зосередити на виробленні принципово нових підходів до проведення досліджень минулого і визначення історично об'єктивних оцінок. Сьогодні для цього є усі можливості, а методологічною базою стала доповідь М. С. Горбачова «Жовтень і перебудова: революція продовжується». Одним з важливих аспектів досліджень є уважний, принциповий підхід до періодизації в історії партії. Зараз ідуть активні дебати з цього приводу на сторінках центральних партійних і спеціальних журналів, в пресі, на теоретичних конференціях і т. ін. Думається, що провідні вчені республіки ще не сказали там свого вагомого слова. А воно потрібне, бо не все запропоноване в цих обговореннях має право на життя. Зокрема, це стосується визначення періоду Великої Жовтневої соціалістичної революції проф. І. Б. Берхіним¹⁰⁷, який обмежує цей період лише жовтнем 1917 року, і це вступає в протиріччя з ленінським підходом до соціалістичної революції в Росії¹⁰⁸. Мабуть доцільно заперечити і Д. І. По-

¹⁰⁷ Берхин И. Б. К вопросу периодизации истории КПСС // Вопросы истории КПСС.— 1987.— № 9.— С. 98—99.

¹⁰⁸ Див.: Горбачов М. С. Жовтень і перебудова: революція продовжується.— С. 4—30.

ляковій, яка пропонує таке формулювання назви періоду: (початок 60-х рр., квітень 1985 р.) «КПРС в пошуках шляхів удосконалення соціалізму. Зростання труднощів і протиріч. Неконструктивність спроб їх подолання»¹⁰⁹. На наш погляд тут не відтворено декілька головних моментів. Авангардна роль партії в організації соціалістичного, комуністичного будівництва, її роль в світових процесах періоду, активна позиція в міжнародному комуністичному і робітничому русі. Доцільно не збіднювати історію, а дати їй принципово-об'єктивну оцінку.

На мій погляд, ученим республіки слід значно активніше вести пошук сучасної періодизації історії Компартії України. Вона має значно глибше відтворити певні особливості розвитку республіканської парторганізації, безумовно спираючись на глибокий аналіз історії КПРС в цілому.

Є ще один аспект, де бракує єдності науковцям. Це розбіжність у вживанні понять. Дебатуються ступінь співвідношення термінів «етап», «період», а Д. І. Полякова вважає їх синонімами. Що стосується останнього твердження, то воно звісно помилкове. Закономірним бачиться вживання терміна «період» як головного в періодизації історії КПРС. Такий підхід властивий доповіді М. С. Горбачова «Жовтень і перебудова: революція продовжується». Термін «етап» доцільно застосовувати, розглядаючи події в рамках періоду.

Сподіваємось, що не затримаються науковці з дослідженням історичних подій 70—80-х років. Партія дала принципову оцінку своїй діяльності в цей період. На XXVII з'їзді КПРС підкреслювалась його неоднозначність, визначились шляхи подолання застійних явищ, а на останніх пленумах ЦК КПРС чітко накреслено завдання перебудови у соціально-економічній, духовній, внутріпартійній та інших сферах. Аналітичне вивчення позитивного і негативного досвіду діяльності парторганізацій цього періоду на основі ленінської методології дозволять не тільки дати їй історично глибоку концепцію, а й сприяти подальшому прогресивному виробленню і впровадженню таких форм і методів партійної роботи, які дозволять повністю реалізувати завдання перебудови. Однією з проблем, що потребує сучасних підходів, залишається аналіз співробітництва радянських республік, особливо в розвитку єдиного народногосподарського комплексу.

¹⁰⁹ Полякова Д. І. Проблеми періодизації історії КПРС // Вопросы истории КПСС.— 1987.— № 10.— С. 77.

70-річчя Радянських Збройних Сил

О. Й. ЩУСЬ (Київ)

СТВОРЕННЯ РОБІТНИЧО-СЕЛЯНСЬКОЇ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ

70 років тому в боях з добре озброєними силами німецького імперіалізму, який почав інтервенцію проти Радянської країни, новостворені загони й частини РСЧА продемонстрували, що нова, соціалістична армія має величезну потенціальну силу, відзначається небаченим революційним ентузіазмом, героїзмом бійців, командирів і комісарів, рішмістю захищати завоювання Жовтня та відстояти їх. У ті героїчні дні й народилася уславлена Червона Армія.

Йшов тільки четвертий місяць будівництва держави робітників і трудящих селян, але який складний шлях довелося пройти, щоб вирі-

шити одне з головних завдань перемігшої соціалістичної революції,— організувати збройний захист її від зовнішніх і внутрішніх ворогів. Уже 29 жовтня 1917 р. В. І. Ленін підкреслив, що «політичне питання тепер щільно підходить до воєнного»¹. Вождь народних мас на перше місце висунув питання про створення революційних збройних сил, які могли б подолати опір повалених експлуататорських класів, а в разі нападу капіталістичних країн, що щільним кільцем оточували Радянську Республіку, дати їм рішучу відсіч.

Виступаючи з доповіддю про мир на історичному II Всеросійському з'їзді Рад робітничих і солдатських депутатів, В. І. Ленін проголосив нові принципи зовнішньої політики нашої держави — боротьби за мир, пролетарського інтернаціоналізму й захисту пригноблених народів, рівноправ'я та добросусідських відносин з усіма країнами. Радянська держава запропонувала воюючим сторонам та їх урядам негайно розпочати відкриті переговори про укладення справедливого демократичного миру, без анексії і контрибуцій, попередньо домовившись про перемир'я для вирішення цього найважливішого питання.

Разом з тим Володимир Ілліч підкреслював, що уряди капіталістичних держав докладуть чимало зусиль, щоб об'єднатися з поваленими експлуататорськими класами й задушити соціалістичну революцію²⁻³. Ще в праці «Воєнна програма пролетарської революції», написаній в 1916 р., він писав, що перемога останньої викличе «...пряме прагнення буржуазії інших країн до розгрому переможного пролетаріату соціалістичної держави»⁴. У зверненні до робітників, солдатів і селян II Всеросійський з'їзд Рад закликав революційні сили армії оборонити владу трудящих від будь-яких зазіхань імперіалізму до підписання демократичного миру. Вже під час його роботи довелось безпосередньо розв'язувати питання захисту диктатури пролетаріату у боях з контрреволюційними військами Краснова — Керенського, які підняли антирадянський заколот. Цей перший наступ класового ворога відбили робітничі червоногвардійські загони Петрограда й революційно настроєні солдати старої армії. Як і передбачав В. І. Ленін, перемога трудящих відразу ж викликала жорстокий опір з боку повалених експлуататорських класів. Тому разом з народженням нової соціалістичної держави виникла й невідкладна проблема організації збройних сил для її оборони.

Володимир Ілліч неодноразово наголошував: багато революцій загинуло через те, що вони не змогли захистити себе від ворогів. «Всяка революція,— писав він,— лише тоді чого-небудь варта, коли вона вміє захищатися, але не відразу революція навчається захищатися»⁵.

Організація збройних сил диктатури пролетаріату в тих історичних умовах, коли відчувалася надзвичайна втома народних мас після чотирьох років імперіалістичної війни, через стислість строків, продиктованих внутрішнім і зовнішнім становищем країни, була зовсім новим, складним і важким завданням. Його доводилося вирішувати вперше в історії, при відсутності будь-якого практичного досвіду. «Питання... було зовсім нове, воно зовсім не ставилося навіть теоретично...»,— говорив В. І. Ленін на VIII з'їзді РКП(б).— Ми бралися за діло, за яке ніхто в світі так широко ще не брався... Ми йшли від спроби до

¹ Ленін В. І. Доповідь про поточний момент: Народа полкових представників Петроградського гарнізону 29 жовтня (11 листопада) 1917 р. // Повне збір. творів.— Т. 35.— С. 34.

²⁻³ Ленін В. І. Доповідь про мир 26 жовтня (8 листопада): Другий Всеросійський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів, 25—26 жовтня (7—8 листопада) 1917 р. // Там же.— Т. 35.— С. 17.

⁴ Ленін В. І. Воєнна програма пролетарської революції // Там же.— Т. 30.— С. 127.

⁵ Ленін В. І. Об'єднане засідання ВЦВК, Московської ради, фабрично-заводських комітетів і професійних спілок. 22 жовтня 1918 // Там же.— Т. 37.— С. 116.

спроби..., ідучи навпомацки, нащупуючи, пробууючи, яким шляхом при даній обстановці може бути розв'язане завдання»⁶.

В організації захисту соціалістичної революції, створенні нової військової організації виключна роль належала В. І. Леніну, який виявив себе не тільки як політичний вождь, а й видатний стратег, знавець воєнного мистецтва. Він як ніхто інший міг вирішувати питання військового будівництва та стратегії у поєднанні із загальнодержавною діяльністю, політикою та тактикою Комуністичної партії⁷.

Завдання зламу старої армії і військової бюрократичної машини як необхідної умови перемоги робітничого класу було висунуто й обґрунтоване ще в працях К. Маркса і Ф. Енгельса, які наголошували на тому, що пролетаріату необхідно мати власні збройні сили та відповідні органи управління, котрі забезпечували б необхідне при цьому централізоване керівництво ними, а також залучити на бік пролетаріату старих військових «спеців». «Першою заповіддю всякої переможної революції — Маркс і Енгельс багато раз підкреслювали це — було: розбити стару армію, розпустити її, замінити її новою», — писав В. І. Ленін. Це зрозуміло, адже така армія становить найбільш консервативний інструмент підтримки старого ладу, збереження й виховання рабської покірливості та підкорення трудящих. Дане завдання стало програмною вимогою марксизму. Володимир Ілліч підкреслював: «Новий суспільний клас, піднімаючись до панування, не міг ніколи і не може... досягти цього панування і зміцнити його інакше, як зовсім розклавши стару армію...; інакше, як пройшовши через найтрудніший, найтяжчий період без усякої армії...; інакше, як поступово виробляючи, в тяжкій громадянській війні виробляючи нову армію, нову дисципліну, нову військову організацію нового класу»⁸. Розвиваючи вчення К. Маркса і Ф. Енгельса, він у нових історичних умовах запропонував відмовитися від розпуску старої армії та обрати формою її зламу демократизацію у поєднанні з поступовою демобілізацією. Демократизація, початок якій поклала боротьба мас у лютневі дні 1917 р., дала б змогу виділити революційні елементи у військах, що стали на захист завоювань трудящих, вирвати владу в армії з рук контрреволюційного офіцерства, не допустити, щоб воно використало її проти диктатури пролетаріату. Адже, за даними на листопад 1917 р., у рядах армії було до 8 млн. солдатів та офіцерів⁹. До того ж її частини, виснажені майже чотирирічною війною, втратили боєздатність, перебували у стані розкладу й стихійної демобілізації, являючи собою, за оцінкою В. І. Леніна, в бойовому відношенні «нульову величину»¹⁰. І все ж негайно розпустити армію було неможливо через те, що це привело б до оголення всього фронту, чим могли скористатися імперіалістичні держави, щоб покінчити із соціалістичною революцією. Одночасно з проведенням демобілізації уряд вжив заходів до того, щоб утримати армію на фронті, оздоровити, зміцнити і використати на першому етапі становлення країни диктатури пролетаріату для її оборони.

Разом з тим завдяки величезній політичній і організаторській діяльності партії більшовиків у надрах старої армії з найбільш свідомих, революційних елементів були підготовлені кадри, необхідні для будівництва радянської військової організації. Демократизація сприяла розмежуванню старих і підготовці нових кадрів, оскільки в ході її здійснення солдати висували командирів із свого середовища, а також обирали тих представників офіцерського корпусу, кому вони довіряли.

⁶ Ленін В. І. Звіт Центрального Комітету 18 березня: VIII з'їзд РКП(б). 18—23 березня 1919 р. // Там же.— Т. 38.— С. 135, 136.

⁷ Кораблев Ю. И. В. И. Ленин и защита завоеваний Великого Октября.— М., 1979.— С. 4.

⁸ Ленін В. І. Пролетарська революція і ренегат Каутський // Повне зібр. творів.— Т. 37.— С. 282.

⁹ Минц И. И. Год 1918-й.— М., 1982.— С. 63.

¹⁰ Ленін В. І. На діловий ґрунт // Повне зібр. творів.— Т. 35.— С. 391.

Це дало змогу використати знання й досвід певної частини командного складу старої армії. Демобілізація і повернення воїнів додому сприяли припливу сил: солдати протягом 1917 р. пройшли серйозну політичну школу й відіграли значну роль в утвердженні Радянської влади на місцях. Згодом під час формування нової армії вони стали одним з масових джерел поповнення її лав¹¹.

До створення нової військової організації функції захисту завойовань Великого Жовтня взяла на себе Червона гвардія, збройна сила робітничого класу, яка одержала підтримку з боку революційних солдатів і матросів. Якщо в її рядах у період проведення соціалістичної революції налічувалося близько 200 тис. бійців — передових робітників, то в перші місяці після перемоги Радянської влади — вже 350 тис.¹² Червона гвардія стала ядром революційних військ, які виступили на боротьбу з внутрішньою контрреволюцією, основною збройною силою диктатури пролетаріату. «Озброєні робітники були зародком нової армії, організаційним осередком нового суспільного ладу»¹³, — так високо оцінював В. І. Ленін її внесок у цю справу, пролетарську витримку й революційну свідомість, високий патріотизм та інтернаціоналізм. ЦК РСДРП(б) у листах, надісланих місцевим партійним організаціям у листопаді — грудні 1917 р., рекомендував створювати і зміцнювати загони Червоної гвардії у містах і селах як «перше кільце» на шляху переходу до загального озброєння мас.

Більшовицька партія в період підготовки до соціалістичної революції керувалася положенням Програми РСДРП, яку прийняв її II з'їзд у 1903 р., про необхідність заміни постійної армії пролетарською міліцією. Міліційна система передбачала таку організацію сил, при якій захист країни здійснюється всіма її громадянами. Виступаючи на нараді полкових представників Петроградського гарнізону 29 жовтня 1917 р., В. І. Ленін знову наголосив: «Наше завдання, яке ми ні на хвилину не повинні випускати з уваги — загальне озброєння народу і скасування постійної армії»¹⁴.

Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов у доповіді «Жовтень і перебудова: революція продовжується» на спільному урочистому засіданні Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР з нагоди 70-річчя Великого Жовтня, відзначаючи головне в марксизмі — його революційну діалектику, підкреслив: «Саме вона відзначає всю післяжовтнєву діяльність Леніна». Одним з прикладів цього є вирішення вождем пролетаріату питання про створення нової військової організації: «Ленін, як Маркс і Енгельс, був переконаний, що збройним захистом революції стане народна міліція. Але конкретні умови продиктували інше рішення. Нав'язана народові громадянська війна, зовнішня інтервенція вимагали нового підходу. За декретом Леніна було створено робітничо-селянську Червону Армію. Це була армія нового типу, що вкрила себе безсмертною славою в громадянській війні та відбитті іноземної інтервенції»¹⁵.

Пошук форми нової військової організації тривав протягом двох місяців після перемоги Жовтневого збройного повстання. Проте питання про будівництво армії на міліційних засадах більш-менш серйозно розглядалося тільки до середини грудня 1917 р.¹⁶

¹¹ Городецкый Е. Н. Рождение советского государства. 1917—1918.— М., 1987.— С. 261.

¹² Конев А. М. Красная гвардия в защите завоеваний Октября (25 октября 1917 г.— март 1918 г.).— М., 1975.— С. 12.

¹³ Ленін В. І. Пролетарська революція і ренегат Каутський // Повне зібр. творів.— Т. 37.— С. 282.

¹⁴ Ленін В. І. Нарада полкових представників Петроградського гарнізону 29 жовтня (11 листопада) 1917 р. // Там же.— Т. 35.— С. 37.

¹⁵ Рад. Україна.— 1987.— 3 листоп.

¹⁶ Минц И. И. Указ. соч.— С. 68.

З переходом влади до рук пролетаріату вперше в історії з'явилася можливість використати всю силу державного апарату (як у центрі, так і на місцях) для централізованого будівництва збройних сил революції і організації захисту її завоювань. Першим керівним ядром, на основі якого згодом було побудовано центральний апарат військового управління, стала колегія Народного комісаріату у військових справах. Особливу роль в цьому відіграв декрет II Всеросійського з'їзду Рад від 26 жовтня 1917 р. про створення Радянського уряду, в складі якого передбачалося сформувати Комітет у військових і морських справах. До нього ввійшли три народних комісари — В. О. Антонов-Овсієнко, П. Ю. Дибенко і М. В. Криленко. Колегію поповнили представники Військової організації при ЦК РСДРП(б) — (М. І. Подвійський і К. О. Мехоношин) і Петроградського ВРК (К. С. Єремєєв, П. Є. Лазимір, Е. М. Склянський, В. М. Василевський), а згодом — І. Л. Дзевалтовський і М. С. Кедров.

Першочерговим завданням колегії Наркомвійськ було — завоювання апарату Військового міністерства і його злам як передумови створення нового, здатного здійснити захист завоювань Радянської влади. Були ліквідовані ті його органи, які мали контрреволюційну спрямованість, та установи, зайві в нових умовах, здійснено демократизацію всього апарату. Чимало робітників призначено на посади комісарів, стали членами колективних керівних органів.

Перші уроки боротьби з частинами генерала Каледіна у східних районах Донбасу в грудні 1917 р. підтвердили правильність курсу ЦК партії і Раднаркому на створення нової військової організації. Вони показали, що в умовах зростаючої загрози об'єднання сил зовнішньої і внутрішньої контрреволюції Червона гвардія не зможе протистояти кадровим, добре навченим і озброєним регулярним військам через її нечисленність і недостатню військово-технічну підготовку, відсутність чіткої організаційної структури і налагодженої системи управління, а також досвідчених командних кадрів. Це було притаманне не тільки загонам Червоної гвардії Донецького басейну, а й тим, які за розпорядженням Раднаркому відправлялися на Дон з Петрограда, Москви та центрального промислового району.

У двадцятих числах грудня складна ситуація склалася на Румунському фронті. 22 грудня Верховний головнокомандуючий М. В. Криленко повідомив про масове залишення солдатами своїх позицій (а з кожним днем зростала загроза початку бойових дій з боку буржуазної Румунії). Крім того, в уряді Німеччини взяло гору мілітаристське угруповання, яке виступало за проведення анексіоністської політики на сході. Зважаючи на це, за вказівкою В. І. Леніна було скликано нараду військових працівників, яка ухвалила рішення створити 10 корпусів нової армії (загальною чисельністю до 300 тис. чол.) і негайно відправити їх на фронт¹⁷. Цим було покладено початок створенню постійної армії Радянської Республіки.

В пошуках форми її організації та для того, щоб виділити революційні елементи серед солдатів і офіцерів, згуртувавши їх навколо Рад і більшовицьких організацій, М. В. Криленко 25 грудня від імені уряду видав наказ «Про створення Народно-соціалістичної гвардії на фронті і в тилу», яка формувалася виключно на основі принципу добровільності. При цьому зберігався класовий підхід: добровольці могли вступити до неї як самі, так і цілими частинами, за рекомендаціями полкових і ротних комітетів. Такі загони створювалися в районі дислокації армій. Так, на Румунському фронті на ділянці 8-ї армії у складі гвардії було до 8 тис. бійців, на Волині — 5 тис. фронтовиків¹⁸.

¹⁷ Кораблев Ю. И. Указ. соч.— С. 189—190.

¹⁸ Ткачук А. Г. Червона гвардія прифронтових губерній України в 1917—1918 рр. // Укр. іст. журн.— 1965.— № 11.— С. 115—116.

У боротьбі за встановлення Радянської влади проти військ буржуазно-націоналістичної Центральної ради, що розв'язала громадянську війну на Україні, вирішальною силою, як і в центрі країни, була Червона гвардія, в загонах якої наприкінці 1917 р. налічувалося 40 тис. чол., та червоногвардійські загони Країни Рад, які прийшли їм на допомогу, виконуючи свій інтернаціональний обов'язок. Виходячи з того, що буржуазно-націоналістична і кадетська контрреволюція мала значні військові з'єднання, перший Радянський уряд України — Народний Секретаріат — 25 грудня 1917 р. ухвалив постанову про формування перших регулярних частин — Червоного козацтва. Він зобов'язав створений 18 грудня при ЦВК Рад України Крайовий військово-революційний комітет приступити до організації Червоного козацтва у всеукраїнському масштабі. Водночас почалося будівництво і відповідного апарату — народного секретарства у військових справах. Вся робота проводилася під загальним керівництвом Радянського уряду України. Продовжувалася і організація нових загонів Червоної гвардії. Перший полк Червоного козацтва сформували у Харкові. В ході боротьби проти націоналістичних військ Центральної ради було організовано ще кілька загонів. Соціальна база їх формування була значно ширшою, ніж Червоної гвардії, але зберігали вони загонну структуру.

Питання про соціалістичну армію обговорювалося 28 грудня 1917 р. на загальноармійському з'їзді по демобілізації армії, який проходив у Петрограді. Проведене В. І. Леніним анкетування делегатів від різних фронтів остаточно переконало його в тому, що стара армія небоєздатна і воювати не зможе. З'їзд ухвалив приступити до організації Соціалістичної армії, яка формувалася б шляхом добровільного вступу до її лав і за рекомендацією революційно-соціалістичних партій та робітничих, солдатських і селянських організацій, що стоять на платформі Радянської влади. З'їзд звернувся з відозвою до солдатів, робітників і селян-бідняків, у якій закликав їх активно будувати нову армію¹⁹.

В опублікованій 4 січня 1918 р. «Декларації прав трудящого і експлуатованого народу», написаній В. І. Леніним, зазначалося: «В інтересах забезпечення всієї повноти влади за трудящими масами і усунення всякої можливості відновлення влади експлуаторів, декретується озброєння трудящих, утворення соціалістичної червоної армії робітників та селян, і повне роззброєння імущих класів»²⁰. У цьому документі було дано чітку назву нової армії, розкрито її класову суть і призначення.

Щодо соціальної бази армії існувало кілька точок зору. Ліві есери, які входили до складу уряду й вищих військових установ, вважали, що нова армія має створюватися на зразок загальнонародної міліції і до неї можуть вступати всі бажаючі незалежно від класової приналежності. За позакласову армію висловлювалися й старі військові спеціалісти. Деякі більшовики — військові працівники — вважали, що армію слід будувати тільки з робітників, звужуючи тим самим базу її формування у такій дрібнобуржуазній країні, як Росія. Проте переважна їх більшість стояла на правильних позиціях — армія повинна будуватися з усіх трудящих²¹.

Остаточну апробацію це питання одержало на III Всеросійському з'їзді Рад. З числа фронтів його делегатів 14 січня 1918 р. була скликана нарада. Делегати висловилися за переважне формування нових частин не в діючій армії, а в тилу, і схвалили проект декрету

¹⁹ Октябрьская революция и армия (25 октября 1917 г.— март 1918 г.): Сб. документов.— М., 1973.— С. 314—315.

²⁰ Ленин В. И. Декларация прав трудящего и эксплуатованого народу // Полное собр. творив.— Т. 35.— С. 213.

²¹ Советское государство — год первый.— М., 1973.— С. 142.

РНК про організацію Робітничо-Селянської Червоної Армії (РСЧА). В. І. Ленін відредагував ряд важливих його положень, підкресливши при цьому класовий принцип комплектування Червоної Армії — «із найбільш свідомих і організованих елементів трудящих мас», а також її історичне призначення — «для захисту завоювань Жовтневої революції, влади Рад і соціалізму»²². 15 січня 1918 р. Раднарком затвердив декрет, який був опублікований у центральних газетах 18—20 січня.

Підкреслюючи інтернаціональну єдність трудящих всіх народів у створенні Збройних сил диктатури пролетаріату, В. І. Ленін запропонував повноважному представникові Радянського уряду України В. П. Затонському, присутньому при затвердженні декрету, підписати його разом з П. Ю. Дибенком, М. В. Криленком і М. І. Подвойським²³.

З прийняттям декрету Комуністична партія і Раднарком завершили пошук нової форми радянської військової організації, яка давала можливість найбільш повно використовувати творчу енергію робітничого класу і його союзника — найбіднішого селянства — у справі захисту завоювань революції. Почалося планомірне будівництво постійної класової армії. Водночас було схвалено і декрет про створення Всеросійської колегії по формуванню Робітничо-Селянської Червоної Армії. На неї покладалося керівництво всією організаційною роботою по формуванню і навчанню, озброєнню і постачанню армії. 29 січня Раднарком декретував про організацію Робітничо-Селянського Червоного Флоту²⁴.

20 січня 1918 р. Народний Секретаріат ухвалив декрет «Про організацію народної революційно-соціалістичної армії». «Для захисту і зміцнення народної влади і для остаточної перемоги робітників і найбіднішого селянства над буржуазією, — зазначалося в ньому, — організувати нову соціалістичну робітничо-селянську армію — Червоне козацтво...»²⁵. Зберігаючи у назві нової армії найменування перших формувань радянських частин, Народний Секретаріат прагнув тим самим підкреслити наступність вже розпочатої роботи. В цілому декрет відображав усі положення декрету Раднаркому про організацію Робітничо-Селянської Червоної Армії. Створювалась вона теж на добровільних засадах з робітників і трудящих селян.

В умовах добровільного принципу комплектування РСЧА та відсутності нового апарату військового управління на місцях вирішальну роль у її будівництві на першому етапі відіграли Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів. При них створювалися військові відділи, організаційні бюро, вербувальні пункти, штаби по організації Червоної Армії, проводився запис добровольців.

Після опублікування декретів РНК РСФРР і Народного Секретаріату на Україні була проведена широка пропагандистська робота по роз'ясненню трудящим завдань будівництва нової армії. По всій республіці розгорнувся широкий рух мас на підтримку її створення. Питання про Робітничо-Селянську Червону Армію обговорювалося у Радах, на губернських, повітових і волосних з'їздах Рад, зборах, конференціях, багатолюдних мітингах.

Особливо гострим було завдання організації захисту півдня України. На початку січня 1918 р. на територію Бессарабії вторглися війська боярської Румунії. Саме там почалося здійснення міжнародної змови буржуазних урядів, капіталістичних держав із силами націона-

²² Декреты Советской власти.— М., 1957.— Т. 1.— С. 352, 355.

²³ Затонский В. П. На заре Красной Армии // Этапы большого пути: Воспоминания о гражд. войне.— М., 1962.— С. 153.

²⁴ Декреты Советской власти.— Т. 1.— С. 357, 358.

²⁵ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине (декабрь 1917—апрель 1918): Сб. документов и материалов. В 3-х т.— Киев, 1957.— Т. 3.— С. 51.

лістичної контрреволюції Бессарабії та української Центральної ради з метою повалення Радянської влади. РНК РСФРР 13 січня 1918 р. ухвалила постанову про розрив дипломатичних відносин з буржуазною Румунією. Для організації відсічі інтервентам була створена спеціальна Верховна автономна колегія Раднаркому в російсько-румунських справах, яка працювала в Одесі.

ЦВК Рад Румчероду провів надзвичайно велику роботу по організації революційних загонів на півдні України для допомоги трудящим Бессарабії та революційним частинам Румунського фронту, які стримували наступ інтервентів. У будівництві революційної армії ЦВК Рад Румчероду керувався положенням інструкції по формуванню революційних батальйонів Народної-соціалістичної гвардії²⁶. 24 січня за наказом № 1 по Румунському фронту та Одеському військовому округу було покладено початок створенню частин Червоної Армії. Організовані Радами і військово-революційними комітетами загони вливалися до складу сформованої Окремої радянської армії, що вела бої проти інтервентів боярської Румунії на Дністрі. Вже у перших боях ці загони продемонстрували революційну стійкість і мужність в районі Акермана, Тирасполя, Бендер, Ізмаїла, Кілії, Вилково та ін.

За вказівкою В. І. Леніна на допомогу трудящим півдня України були перекинуті червоногвардійські загони, які брали участь у розгромі сил Центральної ради²⁷. Так, з самого початку іноземної інтервенції проти Країни Рад почала складатися бойова єдність представників різних народів. Серйозний опір революційних загонів примусив правителів буржуазної Румунії підписати на початку березня 1918 р. мирну угоду з Радянським урядом*.

Робота по створенню збройних сил у Радянській країні набула державного характеру, та мирний перепочинок виявився надзвичайно коротким. 18 лютого імперіалістичні кола Німеччини, скориставшись підступною заявою голови радянської делегації Троцького на мирних переговорах у Брест-Литовську, розв'язали інтервенцію проти Радянської країни. Майже 60 німецьких дивізій перейшли у наступ по всьому фронту від Балтійського до Чорного моря. Почався період відкритої воєнної інтервенції найбільших капіталістичних держав світу, які намагалися повалити Радянську владу, про що неодноразово попереджав В. І. Ленін. Тільки для окупації України німецьке і австро-угорське командування кинуло близько 16 дивізій, а на весну 1918 р. армія інтервентів на її території налічувала вже майже 500 тис. чол.²⁸ Таким чином, створення нової робітничо-селянської армії на Україні практично розгорнулося вже в ході боїв проти німецьких і австро-угорських інтервентів.

Завдяки робітничій і селянській Червоній гвардії (процес формування останньої особливо посилювався після встановлення Радянської влади) було підготовлено базу для будівництва Червоної Армії. На початку 1918 р. Червона гвардія налічувала 70—80 тис. чол.²⁹ У будівництві нової військової організації Радянський уряд України, більшовицькі партійні комітети і Ради на місцях широко використовували досвід Комуністичної партії і Раднаркому, положення та інструкції,

²⁶ Центр. держ. арх. Жовтн. революції, найвищих органів держ. влади і органів держ. управління УРСР, ф. 3156, оп. 2, спр. 23, арк. 5.

²⁷ Див.: Ленін В. І. Головнокомандуючому М. А. Муравйову, Румунській Верховній колегії, Народному Секретаріатові Української Республіки, В. О. Антонову-Овсієнку // Повне зібр. творів.— Т. 50.— С. 365.

* Одержавши підтримку Антанти й США і скориставшись розпочатою німецьким імперіалізмом інтервенцією, боярська Румунія зірвала договір і не вивела свої війська з території Бессарабії, окупація якої продовжувалася до середини 1940 р.

²⁸ Петров В. И. Отражение страной Советов нашествия германского империализма в 1918 году.— М., 1980.— С. 72.

²⁹ Гамрецкий Ю. М., Тимченко Ж. П., Щусь О. И. Триумфальное шествие Советской власти на Украине.— Киев, 1987.— С. 312.

розроблені Всеросійською колегією по організації і формуванню Червоної Армії, постанови Наркомату внутрішніх справ РСФРР³⁰. Військовим відділам Рад пропонувалося широко використовувати апарат колишнього військового відомства. 23 лютого за наказом Народного секретарства у військових справах були ліквідовані управління повітових військових начальників, а їхні справи передавалися повітовим Радам. Завдяки цьому Радянська влада змогла використати необхідні дані та спеціалістів по обліку, а апарат — для набору добровольців. Були скасовані всі присутствія по військовій повинності, ліквідація справ яких проводилась поступово під контролем Рад. Так на Україні, як і в РСФРР, було покладено початок створенню органів військового управління на місцях, яке зароджувалося в Радах. Солдати частин старої армії в разі відмови служити у лавах Червоної Армії демобілізувалися, матеріальна частина передавалася новим формуванням соціалістичної армії.

Радянський уряд і більшовицькі організації України провели величезну організаторську та мобілізаційну роботу, що дало змогу в надзвичайно стислі строки сформувати п'ять революційних армій, а згодом ще три — нову 5-ту, Донецьку та Донську, які протягом більш, ніж двох місяців стримували просування німецьких і австро-угорських інтервентів у глиб республіки. Неоціненну допомогу трудящим України у створенні революційних армій надали ЦК РКП(б), Раднарком РСФРР і особливо В. І. Ленін, незважаючи на умови Брестського миру, за яким федеративний зв'язок двох радянських республік мав бути розірваним. На Україну були перекинуті загони, які брали участь у розгромі каледінської контрреволюції — групи військ під командуванням Р. Ф. Сіверса, Ю. В. Сабліна, Г. К. Петрова, цілий ряд загонів з Петрограда, Москви, командні кадри, озброєння і спорядження, значна фінансова допомога. На Сьомому Екстремому з'їзді РКП(б) В. І. Ленін відкрито заявив про допомогу Радянській Україні: «Ми допомагаємо, чим можемо. Ми з наших військ ні одної хорошої людини не вивели і не виведемо»³¹. В республіці працювали члени Всеросійської колегії по організації і формуванню Червоної Армії, які допомагали у розгортанні мобілізаційної роботи. На Україну постійно надходила зброя та боеприпаси, різне спорядження. Лише незначна кількість солдатів Південно-Західного і Румунського фронтів увійшла в революційні війська республіки. Їх основний контингент становили новосформовані частини Червоної Армії та червоногвардійські загони. Назва «армії» була умовною, оскільки ці формування об'єднували найрізноманітніші за організацією і чисельністю загони, які являли собою скоріше групи військ. Революційні армії налічували до 3—3,5 тис. багнетів, а згодом деякі з них вже мали до 5 тис. багнетів. На думку М. Д. Бонч-Бруевича, який очолив Вищу Військову Раду РСФРР, велика кількість загонів у кожній революційній армії ускладнювала керівництво ними і заважала діям українських радянських військ³².

Незважаючи на великий приплив добровольців, боротьба революційних армій проти майже півмільйонної армії ворога вимагала ще більш високих темпів зростання. Тому Радянський уряд України, Ради, ревкоми і командуючі арміями проводили часткові мобілізації громадян різних вікових категорій. Так розвиток подій показав, що добровільний принцип комплектування загонів і частин Червоної Армії не

³⁰ Молодцыгин М. А. Октябрь и слом старых органов местного военного управления // Воен.-ист. журн.— 1977.— № 11.— С. 108—109.

³¹ Ленін В. І. Заключне слово по Політичному звіту Центрального Комітету 8 березня: Сьомий Екстремий з'їзд РКП(б), 6—8 берез. 1918 р. // Повне зібр. творів.— Т. 36.— С. 31.

³² Директивы Главного командования Красной Армии (1917—1920).— М., 1969.— С. 35.

дає змогу в стислі строки розгорнути численну регулярну армію, необхідну для організації захисту Країни Рад. Для її створення необхідно було запровадити обов'язкову загальну військову повинність, військове навчання трудящих, сформувати військово-адміністративний апарат на місцях.

І хоча на цьому етапі основною формою організації Червоної Армії були загони, водночас робилися перші кроки в напрямі створення регулярних військових частин, запроваджувалися принцип призначення командного складу, сувора революційна дисципліна тощо. В загонах і частинах, що формувалися в Донбасі, розгорталася партійно-політична робота, створювалися перші партійні осередки.

На Україні Червона Армія будувалася на основі повної рівноправності націй, як армія дружби і революційної солідарності представників багатьох народів колишньої царської Росії. Разом з українськими трудящими в ній були росіяни, білоруси, молдавани, латиші, грузини, вірмени та представники інших народів, які вперше в історії продемонстрували велику силу пролетарського інтернаціоналізму. На захист першої в світі держави диктатури пролетаріату виступили й зарубіжні трудящі, які з різних причин опинилися на Україні. Робота Рад по інтернаціональному вихованню трудящих, інтернаціоналістська політика Комуністичної партії, декрети Радянської влади сприяли тому, що у багатьох містах України — Києві, Катеринославі, Одесі та ін., а також у Донбасі було сформовано загони сербських, чеських, угорських, польських, австрійських, німецьких, китайських інтернаціоналістів — складова частина інтернаціонального резерву соціалістичної революції.

Незважаючи на те, що загони і частини Червоної Армії фактично створювалися в ході боїв і не мали досвіду ведення воєнних дій, вони продемонстрували незламну силу духу, готовність на будь-які жертви заради збереження Радянської держави. Завдяки їх небаченому героїзму і мужності вдалося вивезти на територію Російської Радянської Федерації великі запаси вугілля, металу, хліба, цінного устаткування, врятувати багато військового спорядження, озброєння, використаного для зміцнення збройних сил Радянської країни. За умовами Брестського мирного договору частини, що відійшли на територію РСФРР, роззброювалися, але їх бійці влилися до лав Червоної Армії і продовжували боротьбу в Поволжі та на Північному Кавказі, Уралі і багатьох інших місцевостях Радянської республіки.

Мужній опір, який чинили щойно створені частини Червоної Армії німецьким інтервентам, сприяв підписанню Брестського договору. Країна таким чином одержала рятівний перепочинок, необхідний для створення масової регулярної армії, налагодження роботи народного господарства і транспорту. На VII Екстреному з'їзді РКП(б) В. І. Ленін поставив перед партією і трудящими першочергове завдання — «... вчитися військової справи по-справжньому...»³³

Під керівництвом В. І. Леніна Комуністична партія і Радянський уряд прискореними темпами розгорнули військове будівництво. На 1 квітня 1918 р. в Червоній Армії налічувалося 155 тис. чол.³⁴ Однак, як показав досвід бойових дій, регулярну, кадрову армію треба було створювати на інших засадах, адже організація загонів не відповідала вимогам часу. До того ж необхідно було планомірно залучати до служби в армії колишніх військових спеціалістів. Загроза розширення інтервенції капіталістичних держав викликала потребу значного збільшення чисельності Червоної Армії, підвищення її боєздатності,

³³ Ленін В. І. Політичний звіт Центрального Комітету 7 березня: Сьомий Екстрений з'їзд РКП(б), 6—8 берез. 1918 р. // Повне зібр. творів.— Т. 36.— С. 24.

³⁴ Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия.— М., 1987.— С. 297.

запровадження централізованого управління, суворої революційної дисципліни, налагодження системи підготовки бойових резервів. Принцип формування Червоної Армії на засадах добровільності замінювався загальною військовою повинністю.

Перехід до нового принципу комплектування РСЧА вимагав створення єдиного централізованого військового апарату—органів військового управління, без яких будівництво масової регулярної армії було неможливим. 8 квітня 1918 р. Раднарком ухвалив декрет, підписаний В. І. Леніним, про запровадження волосних, повітових, губернських і окружних комісаріатів у військових справах і Положення про них. Як зазначалося у Приписанні ВЦВК і РНК всім Радам від 18 травня 1918 р., без створення комісаріатів у військових справах «робота по формуванню Червоної Армії за єдиним планом неможлива»³⁵. В 1920 р., вказуючи причини перемог Червоної Армії над переважаючими силами зовнішньої та внутрішньої контрреволюції, В. І. Ленін дав надзвичайно високу оцінку роботі місцевих органів військового управління: «Ми маємо величезний військовий апарат. Без військкома ми не мали б Червоної Армії»³⁶.

В роки громадянської війни до лав РСЧА було прийнято 4 449 тис. чол. Тільки на Україні в 1919 р., в період будівництва збройних сил республіки, було створено 10 губернських, 88 повітових і 1530 волосних комісаріатів³⁷, а у 1920 р. військово-адміністративний апарат Київського і Харківського округів складався з 10 губернських, 109 повітових і 15 районних комісаріатів³⁸. Всього органи місцевого військового управління мобілізували на фронт на Україні у 1919 р. 105 тис. чол., а до 1 жовтня 1920 р. лише на території Харківського округу— понад 145 тис. і у межах Київського військового округу (до 15 листопада) — понад 194 тис. чол.³⁹

Військкомати успішно виконали поставлене В. І. Леніним і Центральним Комітетом РКП(б) завдання— здійснити загальну військову повинність і створити за короткий строк мільйонну армію. Якщо влітку 1918 р. в її лавах налічувалося близько 300 тис. чол., то на початку 1919 р.— 1 630 тис., а на кінець громадянської війни— близько 5,5 млн. чол.⁴⁰

Паралельно згідно з декретом ВЦВК від 22 квітня 1918 р. розгорнулася робота по організації загального військового навчання без відриву від виробництва робітників і селян, які не експлуатували чужу працю, і представників трудової інтелігенції віком від 16 до 40 років. Це давало змогу швидко готувати резерви для Червоної Армії, забезпечувати неухильне нарощування її чисельності. Військкомати приділяли також велику увагу організації робітничих резервних частин і підрозділів Всеобучу.

В процесі переходу до створення масової регулярної армії та розгалуженого апарату органів військового управління особливо гостро постала проблема залучення до неї старих військових спеціалістів, використання найбільш цінних надбань буржуазної воєнної науки. Офіцерський корпус царської армії налічував на жовтень 1917 р. 250 тис. чол. Після перемоги соціалістичної революції проти Радянської влади зі зброєю в руках виступило тільки 3—5% його складу. Більша частина офіцераства зайняла очікувальну позицію. Слід врахо-

³⁵ Декреты Советской власти.— М., 1959.— Т. 2.— С. 287.

³⁶ Ленін В. І. Промова на 2-й Всеросійській нараді відповідальних організаторів по роботі на селі 12 черв. 1920 р. // Повне збір. творів.— Т. 41.— С. 139.

³⁷ Октябрь и гражданская война на Украине: Страницы истории.— К., 1987.— С. 199.

³⁸ ЦДАРА, ф. 25900, оп. 3, спр. 764, арк. 92 зв.

³⁹ Історія Української РСР.— К., 1977.— Т. 5.— С. 391; Українська РСР в період громадянської війни.— К., 1970.— Т. 3.— С. 52—53.

⁴⁰ Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия.— С. 299, 301.

увати також, що за роки першої світової війни значно змінився соціальний склад офіцерського корпусу — в ньому зросла кількість офіцерів прискореної підготовки — вихідців з різних прошарків суспільства. У найскладніший період наступу німецьких військ на петроградському напрямі в Червону Армію вступило понад 8 тис. колишніх генералів і офіцерів (вони були інструкторами, консультантами і навіть командирами підрозділів)⁴¹. Підкреслюючи необхідність підготовки пролетарських командних кадрів, активного висування на командні посади найбільш талановитих червоногвардійців, відданих Радянській владі, В. І. Ленін водночас вимагав широкого залучення до будівництва армії колишніх військових спеціалістів, однак обов'язково під контролем партії, робітничого класу. Проте навіть провідні військові працівники (П. Ю. Дибенко, Р. Й. Берзін та ін.) виступали проти використання представників колишнього командного складу.

Лише завдяки наполегливості Володимира Ілліча це завдання було вирішене шляхом запровадження інституту військових комісарів.

Залучення на службу в Червону Армію колишніх генералів і офіцерів було законодавчо закріплено в схваленій 10 липня 1918 р. спеціальною постанові V Всеросійського з'їзду Рад «Про організацію Червоної Армії».

Загалом за роки громадянської війни було використано 48,5 тис. офіцерів і генералів, 10,3 тис. військових чиновників, близько 14 тис. військових лікарів⁴². У Червоній Армії служило 30% усього російського офіцерства (в білогвардійських арміях — 40%)⁴³. В. І. Ленін щодо цього вказував: «Якби ми їх не взяли на службу і не змусили служити нам, ми не могли б створити армії»⁴⁴.

Однак частина партійних працівників дотримувалася старих уявлень про будівництво збройних сил. Це особливо яскраво виявилось на VIII з'їзді РКП(б), коли В. І. Ленін чітко сформулював основи військової політики Комуністичної партії. Він, зокрема, пропонував у найкоротший строк здійснити рішучий перехід від партизанських і напівпартизанських формувань до створення регулярної Червоної Армії з централізованим управлінням і суворою дисципліною, розробити заходи по зміцненню боєздатності військ, ширше залучати колишніх військових спеціалістів. ЦК підкреслив, що керівною силою в будівництві армії та її бойовій діяльності є Комуністична партія, яка здійснює свою провідну роль через інститут військових комісарів, систему політичних органів і партійні організації. Одночасно ЦК поставив вимогу, щоб партійні осередки не займалися питаннями управління армією.

Представники «військової опозиції» виступили проти лінії ЦК щодо військового будівництва, за збереження партизанських методів управління, висловлювали недовіря буржуазним військовим спеціалістам, пропонували одноособово розв'язувати оперативні питання. Вирішальну роль у розгромі «військової опозиції» відіграв В. І. Ленін, який спростував твердження її представників про те, що ЦК не керує діяльністю військового відомства, будівництвом збройних сил у країні. Володимир Ілліч наголосив, що ЦК приймає рішення з усіх основних питань стратегії і контролює хід їх виконання, але у роботі військового відомства є чимало недоліків, за які має відповідати голова Реввійськради Республіки Троцький. Справа в тому, що Троцький часто вдавався до невиправданих самочинних розстрілів відданих справі революції

⁴¹ Советская Россия.— 1987.— 1 янв.

⁴² Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия.— С. 107.

⁴³ Советская Россия.— 1987.— 1 янв.

⁴⁴ Ленін В. І. Промова на I Всеросійській нараді по партійній роботі на селі 18 листоп. 1919 р. // Повне збір. творів.— Т. 39.— С. 295.

командирів і комісарів, а у ставленні до колишніх військових спеціалістів був занадто запопадливий, фактично заперечуючи необхідність пролетарського контролю за їх діяльністю. Його поведінка суперечила політиці партії і викликала справедливі нарікання та протести.

В. І. Ленін обґрунтував необхідність дальшого зміцнення Збройних Сил Радянської країни, важливість використання досягнень буржуазної науки, досвіду і знань старих військових спеціалістів під контролем комісарів і партійних осередків, показав негативну роль проявів партизанщини і закликав до рішучого її подолання. Особливо він наголосив на необхідності зміцнення пролетарського ядра в Червоній Армії, партійно-політичного апарату, інституту військових комісарів⁴⁵.

З'їзд повністю схвалив ленінську позицію у військовому питанні, озброївши партію розгорнутою програмою завершення будівництва РСЧА.

Йдучи незвіданим шляхом, у неймовірно складних умовах громадянської війни і економічної розрухи Комуністична партія й Радянський уряд створили могутню регулярну Робітничо-Селянську Червону Армію, здатну забезпечити на належному рівні обороноздатність країни. В роки громадянської війни було сформовано 32 армії і утворено 12 фронтів⁴⁶. Червона Армія стала втіленням союзу робітників і селян, трудящих різних національностей. Її воїни були нерозривно зв'язані з народом, ясно усвідомлювали велику мету, поставлену перед ними,— захистити від посягань світової реакції батьківщину міжнародного пролетаріату, велику справу Жовтня. В грудні 1921 р. В. І. Ленін зазначав, що ми можемо пишатися нашими заслугами в галузі політичній і военній, «вони ввійшли в історію, як світове завоювання, яке ще покаже себе в усіх галузях»⁴⁷.

Перемоги Червоної Армії в громадянській і Великій Вітчизняній війнах переконливо підтвердили правильність ленінського положення про те, що більш прогресивний суспільний лад створює і більш удосконалену військову організацію.

Вони також яскраво продемонстрували корінні особливості армії нового типу, армії визволених робітників і селян, вихованої в дусі радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму, поваги до інших народів, переваги її стратегії, оперативного мистецтва і тактики.

Комуністична партія не тільки виробила основні принципи воєнної політики і теоретичні засади будівництва збройних сил, а й постійно дбає про зміцнення їх бойової могутності, обороноздатності країни, розглядаючи захист соціалістичної Вітчизни як одну з найважливіших функцій Радянської держави.

Радянський уряд послідовно проводить політику створення системи міжнародного миру і безпеки в умовах розрядки міжнародної обстановки. Однак «поки небезпека війни зберігається, поки соціальний реванш залишається стрижнем стратегії і мілітаристських програм Заходу,— зазначав М. С. Горбачов,— ми й надалі будемо робити все необхідне для підтримання оборонної могутності на рівні, який виключає воєнну перевагу імперіалізму над соціалізмом»⁴⁸.

⁴⁵ Ленин В. И. Речь по военному вопросу на VIII съезде РКП(б). 21 марта 1919 г. // Ленинский сборник.— XXXVII.— М., 1970.— С. 135—140.

⁴⁶ История военного искусства. — М., 1985.— С. 79.

⁴⁷ Ленин В. И. Про внутреннюю и внешнюю политику республики: Звіт ВЦВК і РНК, 23 грудня: IX Всерос. з'їзд Рад, 23—28 груд. 1921 р. // Повне зібр. творів.— Т. 44.— С. 296.

⁴⁸ Рад. Україна.— 1987.— 3 листоп.

О. И. Щусь

СОЗДАНИЕ РАБОЧЕ-КРЕСТЬЯНСКОЙ КРАСНОЙ АРМИИ

Резюме

В статье показан процесс организации В. И. Лениным, Коммунистической партией и Советским правительством военной защиты первой страны диктатуры пролетариата после победы Великой Октябрьской социалистической революции, создания Рабоче-Крестьянской Красной Армии на добровольных началах, переход к строительству регулярной кадровой массовой армии.

УЧАСТЬ ВІЙСЬКОВИХ СПЕЦІАЛІСТІВ В ОРГАНІЗАЦІЇ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ
ТА ЇХ РОЛЬ У ЗАХИСТІ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ЗАВОЮВАНЬ
(жовтень 1917 р. — травень 1918 р.)

О. Д. БОЙКО (Київ), А. О. БУРАВЧЕНКОВ (Київ)

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції Комуністичній партії довелося розв'язувати чимало складних теоретичних і практичних проблем. Одна з них — створення кадрів радянської інтелігенції, у тому числі командних кадрів для армії Країни Рад. Вона вперше була поставлена і вирішена партією більшовиків на чолі з В. І. Леніним.

У досліджуваній період на передній план висувалося завдання використання в інтересах революції командних кадрів старої армії. Адже молода держава робітників і селян вже з перших днів свого існування відчувала гостру потребу у міцній військовій організації, за допомогою якої можна було б дати відсіч внутрішній контрреволюції та іноземним інтервентам.

Проблема залучення колишніх генералів та офіцерів російської армії до радянського військового будівництва певною мірою висвітлена істориками нашої країни. Багато у цьому плані зроблено С. О. Федюкіним, Л. М. Спіриним, О. М. Іовлевим та іншими¹. Однак жодної спеціальної праці, присвяченої комплексному вивченню даного питання, у радянській історіографії ще нема.

Відсутність знань про ту частину командного складу збройних сил, яка взяла активну участь у підготовці і проведенні соціалістичної революції, у будівництві Червоної Армії і захисті завоювань соціалізму призводить до певного знеособлювання історії Жовтня. Проте, як зазначав М. С. Горбачов, «...забутих імен, білих плям ні в історії, ні в літературі не повинно бути. Інакше це не історія, не література, а штучні, кон'юнктурні конструкції»².

Масове залучення військових спеціалістів на службу Радянській владі стало своєрідним підсумком тих величезних змін, що відбувалися в суспільно-політичному житті країни ще до перемоги Великої Жовтня, а також закономірним наслідком діяльності більшовицької партії серед усіх категорій військовослужбовців, у тому числі й серед командного складу. Особливо слід підкреслити, що вся діяльність партії у цьому напрямі проходила під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна.

¹ Федюкин С. А. Великий Октябрь и интеллигенция.— М., 1972.— 472 с.; Иовлев А. М. Деятельность КПСС по подготовке военных кадров.— М., 1976.— 238 с.; Спирин Л. В. И. Ленин и создание советских командных кадров // Военно-ист. журн.— 1965.— № 4; та ін.

² Горбачов М. С. Виступ перед учасниками зустрічі з керівниками засобів масової інформації та пропаганди // Рад. Україна.— 1987.— 14 лют.

Відмінне знання законів класової боротьби, глибоке проникнення в суть і соціальну природу старої інтелігенції, ретельний аналіз конкретної дійсності дали змогу Володимирі Іллічу виробити чітку програму дій, вказати конкретні шляхи формування нової радянської інтелігенції. «Ми повинні управляти з допомогою вихідців з того класу, який ми скинули,—вихідців, які пройняті передсудами свого класу і яких ми повинні перевчити. Разом з цим ми повинні вербувати своїх управителів з рядів свого класу. Ми повинні весь апарат державний вжити на те, щоб навчальні заклади, позашкільна освіта, практична підготовка — все це відбувалося, під керівництвом комуністів, для пролетарів, для робітників, для трудящих селян»,—вказував В. І. Ленін, розглядаючи використання старих і підготовку нових спеціалістів як єдиний і нерозривний процес³. Ці настанови повною мірою відносяться й до військових спеціалістів.

У перші місяці існування Радянської влади і навіть у роки громадянської війни завдання створення командних кадрів збройних сил революції значною мірою зводилося до залучення і використання в інтересах соціалізму частини офіцерського корпусу старої армії.

Позиція командних кадрів російської армії щодо соціалістичної революції не була однозначною. Перемога Великого Жовтня викликала серйозні зміни в умонастроях офіцерства. Політичне розмежування у його середовищі, розпочате Лютневою буржуазно-демократичною революцією, після встановлення диктатури пролетаріату різко посилювалося, набуло чітко окреслених форм. Причому, це розмежування активно відбувалося як між складовими частинами офіцерського корпусу (генералітет, штаб-офіцери, обер-офіцери), так і всередині цих частин.

Частина командного складу старої армії порівняно швидко усвідомила прогресивне значення Жовтня для долі країни. Немало генералів, штаб- і обер-офіцерів пішли з революційним народом. Інша частина командних кадрів зустріла соціалістичну революцію вороже. Ці офіцери становили ядро контрреволюційних сил. Найчисленнішою ж була група офіцерства, яка зайняла позицію політичного нейтралітету. Перебування у полоні застарілих уявлень і традицій, нерозуміння суті того, що відбувається, і втрата перспективи тримали її на значній відстані від робітничого класу та його революційного авангарду. Саме ця частина командного складу була головним об'єктом ідеологічного впливу пролетаріату і його партії. Від результатів цього впливу багато в чому залежало розв'язання проблеми створення кадрів командирів для Країни Рад.

Специфіка служби в армії зумовила для військової інтелігенції, на відміну від російської інтелігенції в цілому, необхідність нагального вибору політичної та громадянської позиції, свого місця у бурхливому вирі подій. Частина офіцерства першою зробила рішучий крок у бік Радянської влади. Від професійного співробітництва з останньою до повного сприйняття її цілей і завдань, до переходу на позиції соціалізму — таким став шлях після революції багатьох тисяч офіцерів і генералів старої армії.

Досить значну роль відіграли в цьому й глибокі патріотичні почуття передової частини офіцерського корпусу. «Я знаю, що за це багато хто дорікатиме мені,— писав 19 листопада 1917 р. командуючий 12-ю армією генерал В. Ф. Новицький у рапорті на ім'я Верховного головнокомандуючого М. М. Духоніна, — проте я роблю цей крок з глибоким переконанням, ...що тільки у згоді з новою владою, а не у запереченні такої згоди полягає державна мудрість моменту, який переживається нами». Рішуче засудивши втечу з передових позицій частини офіцерства, В. Ф. Новицький слушно зазначив: «...Але ж Росія і армія зали-

³ Ленін В. І. IX з'їзд РКП(б), 29 берез.— 5 квіт. 1920 р.: Доповідь Центрального Комітету 29 берез. // Повне зібр. творів.— Т. 40.— С. 242.

шаються...». Свій обов'язок бойовий генерал бачив у дальшому служінні Батьківщині і народу та закликав до цього інших офіцерів⁴.

Хід переговорів про укладення перемир'я з державами австро-німецького блоку несподівано висвітлив для більшості населення країни нові грані політики Радянської влади. Залучення групи штабних офіцерів і генералів до розробки військово-технічних питань договору про припинення воєнних дій свідчило про серйозність підходу уряду Країни Рад до цієї важливої проблеми, від розв'язання якої багато в чому залежала доля Росії. Вже 15 листопада В. І. Ленін доручив генералу С. І. Одинцову провести наступного дня нараду цієї групи військових і терміново надіслати йому «...хоч би короткий конспект основних питань, пунктів і міркувань договору про перемир'я...», а також порекомендувати військових експертів для безпосередньої участі в переговорах⁵.

Перший офіційний договір про укладення перемир'я було підписано 21 листопада 1917 р. між арміями Західного фронту і групою армій генерала Ейхгорна. Вражений твердою позицією на переговорах з німецьким командуванням делегації ВРК Західного фронту, начальник штабу, полковник М. В. Соллогуб особливо відзначав «високе розуміння інтересів Росії», що його виявив голова делегації, член Північно-Західного комітету РСДРП(б), комісар фронту С. Ю. Шукін⁶.

Прагнення більшовиків відстояти незалежність країни, захистити її інтереси не могло не впливати на патріотично настроєне офіцерство позитивно. Співзвучним думкам і сподіванням тисяч офіцерів можна вважати лист старшого групи військових консультантів радянської делегації на переговорах про укладення перемир'я з державами австро-німецького блоку в Брест-Литовську контр-адмірала В. М. Альтфатера на адресу військового керівництва Країни Рад: «Я служив до цих пір тільки тому, що вважав за необхідне бути корисним Росії... Проте я не знав вас і не вірив вам, я й тепер ще багато чого не розумію у вашій політиці. Але я переконався в одному, я переконався, що ви любите Росію більше багатьох з наших. І тепер я прийшов сказати вам, що я Ваш»⁷.

Зазначимо, що на оцінках стратегічного становища провідними військовими спеціалістами багато в чому ґрунтувалася впевненість В. І. Леніна у недовговічності грабіжницького миру, який нав'язував Радянській Росії німецький імперіалізм⁸.

Велику увагу приділяв Володимир Ілліч підбору кадрів спеціалістів для військових установ. Саме за його пропозицією на засіданні Раднаркому 19 листопада обговорювалося питання про чистку Військового міністерства. Положення, сформульовані В. І. Леніним у постанові РНК «Про Військове міністерство», відіграли важливу роль у боротьбі Наркомвоєна за оволодіння апаратом цього міністерства. Особливо слід підкреслити важливість розділу постанови, згідно з яким вимагалось провести в останньому усунення ненадійних елементів вищого командного складу⁹. Разом з тим вимога рішучої боротьби з контрреволюціонерами і саботажниками уживалася у В. І. Леніна із закликом сміливіше залучати до роботи чесних військових спеціалістів з числа офіцерів, генералів і адміралів старої армії. Тому реакційне офіцерство з Військового міністерства замінювалося демократично настроєними офі-

⁴ Октябрьская революция и армия: Сб. документов.— М., 1973.— С. 145.

⁵ Ленін В. І. Генерал-майору С. І. Одинцову // Повне збір. творів.— Т. 50.— С. 7.

⁶ Див.: Триумфальное шествие Советской власти.— М., 1963.— Ч. 2.— С. 37.

⁷ Известия ВЦИК.— 1919.— 24 апр.

⁸ Див. докладніше: Петров В. И. Отражение Страной Советов нашествия германского империализма в 1918 году.— М., 1980.— С. 97—98.

⁹ Див.: Ленін В. І. Проект постанови РНК в питанні про Військове міністерство // Повне збір. творів.— Т. 54.— С. 382.

церами Петроградського гарнізону, 12-ї армії, латиських стрілецьких полків і Балтійського флоту.

За безпосередньої участі В. І. Леніна проходив також процес підбору і розстановки керівних кадрів Морського міністерства. Так, не обмежуючись рекомендаціями Центробалта і Військово-морського революційного комітету, питання про кандидатуру на посаду управляючого Морським міністерством Володимир Ілліч розв'язав лише після особистої зустрічі з командиром 2-ї бригади крейсерів Балтійського флоту, капітаном першого рангу М. В. Івановим. 4 листопада голова Радянського уряду підписав постанову про призначення останнього товаришем морського міністра з виконанням обов'язків голови Верховної колегії Морського міністерства¹⁰.

За дорученням В. І. Леніна керуючий справами Раднаркому В. Д. Бонч-Бруевич вів телеграфні переговори з своїм братом генералом М. Д. Бонч-Бруевичем про призначення його на пост Верховного головнокомандуючого. Генерал відмовився, мотивуючи це тим, що в умовах, які склалися, на чолі армії повинен стояти «політичний діяч, представник, який користується довір'ям народу, партії»¹¹. Через кілька днів, після особистої бесіди з ним В. І. Леніна Раднарком призначив М. Д. Бонч-Бруевича начальником штабу Верховного головнокомандуючого. А колишній прапорщик, більшовик М. В. Криленко став Верховним головнокомандуючим.

На відповідальні військові посади були висунуті також генерали М. М. Потапов, С. І. Одинцов, віце-адмірал А. С. Максимов, контр-адмірал В. М. Альтфатер, капітани першого рангу Є. А. Беренс, О. А. Ружек та багато інших генералів, адміралів та офіцерів старої армії. «Леніну, більше, ніж будь-кому,— писав генерал М. Д. Бонч-Бруевич,— ми, старі військові спеціалісти, зобов'язані тим, що з перших днів революції поділили з народом його важкий і тернистий шлях»¹². Заслуга цих спеціалістів у налагодженні роботи військового апарату, залученні до співробітництва з Радянською владою значної кількості офіцерів старої армії велика. Ось як, наприклад, оцінювали діяльність генерала М. М. Потапова керівні працівники військового відомства, більшовики М. С. Кедров і К. О. Мехоношин: «М. М. Потапов — один з найбільших спеціалістів старої армії — користувався серед кращої частини її спеціалістів великим авторитетом, і тому прямий перехід його на сторону робітничого класу у перші дні після захоплення влади не міг не вплинути на нашу користь на політичні настрої широких кіл військових працівників та полегшив використання старих кадрів та їх знань й досвіду в будівництві Червоної Армії»¹³.

Поряд з налагодженням діяльності центральних установ військового відомства велике значення приділялося організації військово-окружних апаратів. З 27 жовтня на чолі Петроградського військового округу став штаб у складі: В. О. Антонова-Овсієнка, штабс-капітана І. Л. Дзевалтовського, рядового Г. І. Чудновського і полковника В. В. Бойє. 14 листопада В. І. Ленін як голова Раднаркому затвердив наказ про звільнення з служби групи генералів і вищих офіцерів з штабу Московського військового округу (МВО) та про призначення на їх посади офіцерів з числа більшовиків та співчуваючих їм¹⁴. Командуючим МВО було затверджено солдата М. І. Муралова, помічниками командуючого — підпоручика Чубова та прапорщика О. Я. Аросева. Останній очолив також важливий відділ штабу — військово-політичний. Начальником штабу округу став поручик А. Морозов,

¹⁰ Декрети Советской власти.— М., 1957.— Т. 1.— С. 581.

¹¹ Бонч-Бруевич М. Д. Вся власть Советам.— М., 1964.— С. 202.

¹² Там же.— С. 271—272.

¹³ Городецкий Е. Н. О записках Н. М. Потапова // Военно-ист. журн.— 1968.— № 1.— С. 60.

¹⁴ Кораблев Ю. И. В. И. Ленин и создание Красной Армии.— М., 1970.— С. 141.

генерал-квартирмейстером — прапорщик Є. В. Андреев-Рожен, начальником мобілізаційного відділу — прапорщик Г. І. Упоров. 26 жовтня 1917 р. одночасно з проголошенням Радянської влади в Казані місцева Рада тимчасово призначила на посаду командуючого військовим округом більшовика, прапорщика М. Є. Ершова. Пізніше для управління округом було утворено постійну колегію з п'яти осіб (три більшовики і два лівих есери), яку було названо Радою комісарів по управлінню округом. Головою останньої обрали більшовика, прапорщика Н. Я. Ежова¹⁵.

Першим радянським командуючим Туркестанським військовим округом було призначено прапорщика 17-го Оренбурзького козачого полку С. К. Стасикова, людину, віддану революції, умілого воєначальника. Під його головуванням була утворена окружна військова колегія, до складу якої входив і полковник Є. Т. Білецький. Військовим комісаром Туркестанської радянської республіки став поручик 1-го Сибірського стрілецького запасного полку Є. Л. Перфільєв¹⁶. Колегії, до складу яких входили більшовики і військові спеціалісти, очолили й ряд інших округів.

Широка участь офіцерів в організації військово-окружних апаратів сприяла швидкому налагодженню нормального функціонування єдиного військового організму молодої Радянської держави. Згідно з наказом Вищої військової ради від 31 березня 1918 р. на території європейської частини РСФРР були утворені шість нових військових округів. Управління ними покладалося на окружні військомісаріати (у складі двох комісарів і одного військового керівника). 4 травня 1918 р. РНК призначила керівників у ці новоутворені органи: у Московський — Ф. В. Іозефовича, в Орловський — В. П. Широкова, Ярославський — Н. Д. Лівенцева, у Біломорський — Ф. Є. Огородникова, Приволзький — В. В. Нотбека і в Приуральський — Д. М. Надьожного. Всі військові керівники у минулому були генералами і займали високі посади у старій армії.

Революційне оновлення не обминуло й командні кадри діючої армії. Так, 32-а піхотна дивізія (11-го армійського корпусу, 8-ї армії) «остаточно і безповоротно» визнала Радянську владу і висловила підтримку революційним перетворенням в армії. Майже весь командний склад цієї дивізії заявив про свою готовність співробітничати з новою владою¹⁷.

Демократизація успішно проходила і в інших підрозділах армії. Цьому сприяла й лояльна позиція, яку займав щодо цих питань ряд представників командного складу, у тому числі генералітету (наприклад, командир 37-ї піхотної дивізії 18-го армійського корпусу 9-ї армії генерал П. П. Ситін)¹⁸. Різні причини лежали в основі їх повороту до співробітництва з Радянською владою. Але безсумнівно, що найважливішою з них був притаманний даній професійній категорії інтелігенції патріотизм.

Проведення повної демократизації старої армії давало змогу ліквідувати всі недемократичні інститути у збройних силах, провести всюди вибори командного складу з числа осіб, які прийняли Радянську владу та мали хоча б мінімальну військову підготовку.

У частинах діючої армії ці вибори здійснювалися на основі положень, розроблених ВРК при Ставці, які стали основою для декретів РНК «Про зрівняння всіх військовослужбовців у правах» та «Про виборне начало і про організацію влади в армії», прийнятих 16 грудня

¹⁵ Краснознаменный Приволжский.— М., 1984.— С. 16.

¹⁶ Соффер Д. И. Революционное движение солдат в Туркестане. — Ташкент, 1969.— С. 228.

¹⁷ Октябрьская революция и армия: Сб. документов.— С. 132—133.

¹⁸ Центр. держ. військ.-іст. архів (далі — ЦДВІА) СРСР, ф. 2367, оп. 1, спр. 4, арк. 1193—1193 зв.

1917 р. Відповідно до них повновладними органами у військах стали солдатські комітети і Ради, скасовувалися всі чини і звання, відмінялися титулування, ордени і всі інші відзнаки, запроваджувалася виборність командного складу, визначався порядок проведення цих виборів. 17 грудня ці декрети були опубліковані в радянській пресі¹⁹.

Вибори командного складу стали своєрідною перевіркою політичної зрілості солдатських мас, а також виявом реальної основи єднання між ними та демократично настроєними офіцерами. При цьому солдати у більшості випадків керувалися інтересами революції, для якої необхідним на той час було використання знань старих військових командних кадрів, оскільки нових вона ще не мала. Так, командир 5-го стрілецького армійського корпусу 11-ї армії капітан О. І. Тодорський 3 січня 1918 р. у своєму рапорті про втілення в життя виборних засад у частинах корпусу відзначав, що на всі командні і штабні посади (від полку і до корпусу включно) обрані колишні офіцери. Вони у більшості випадків були обрані на командні посади і в нижчих підрозділах цього корпусу²⁰. Аналогічними були результати виборів командного складу в 6-му Сибірському армійському корпусі 12-ї армії, у повітроплавальних частинах 10-ї армії та багатьох інших частинах та з'єднаннях²¹.

Запровадження виборних засад в армії значною мірою сприяло прискоренню політичної диференціації командного складу, допомогло багатьом офіцерам знайти своє місце у класовому протистоянні. «Щодо колишнього офіцерського складу,— зазначав 21 грудня 1917 р. комісар 3-ї Особливої піхотної дивізії в донесенні комісару 12-ї армії,— то демократизація армії, зокрема виборні засади, послужили прекрасним пробним каменем для виявлення його дійсної природи»²². Довір'я солдат стало для більшої частини обраних командирів відправною точкою, підготовчим ступенем для наступного переходу в Червону Армію.

Служба багатьох відомих командирів і політпрацівників армії революції починалася в нових умовах з виборної посади. Так, тимчасово виконував обов'язки головнокомандуючого Західним фронтом підполковник В. В. Каменщиков, підпоручик С. А. Анучін командував 3-ю армією, штабс-капітан В. К. Тріандафіллов — 7-ю армією. Командуючими 8-ю, 11-ю та Особливою арміями були обрані відповідно штабс-ротмістр А. І. Геккер, капітан Є. І. Бабін, генерал В. М. Єгорьев.

Відомі воєначальники були обрані на посади командирів корпусів і дивізій. Серед них генерали А. Є. Снесарев, П. П. Ситін, Ф. Ф. Новицький, полковники П. В. Благовещенський, Б. М. Шапошников, В. І. Шорін, підполковники Л. Л. Ключев, М. Г. Кропив'янський та ін. Багато офіцерів було обрано на посади командирів полків, батальйонів, рот і взводів.

Значною була роль командного складу старої армії в організації та керівництві червоногвардійськими загонами. Загартування в них пройшло багато командирів і політпрацівників Червоної Армії, у тому числі колишні офіцери, а згодом прославлені герої громадянської війни Й. Р. Апанасенко, Я. Ф. Балаханов, Р. Й. Берзін, Г. Д. Гай, І. І. Гаркавий, А. І. Геккер, І. Н. Дубовий, М. Д. Каширін, Є. І. Ковтюх, Ю. М. Коцюбинський, С. Г. Лазо, М. О. Руднев, Ю. В. Саблін, Р. Ф. Сіверс, І. П. Уборевич, Я. Ф. Фабріціус, І. Ф. Федько, М. О. Щорс та багато інших. Не можна не згадати, що з посади інженера загону

¹⁹ Див.: Декреты Советской власти.— Т. 1.— С. 244—245.

²⁰ Октябрьская революция и армия: Сб. документов.— С. 338—340.

²¹ Черепанов А. И. Под Псковом и Нарвой. Февраль 1918 г.— М., 1963.— С. 18; Военно-революционные комитеты действующей армии: Сб. документов.— М., 1977.— С. 306—307; та ін.

²² ЦДВІА СРСР, ф. 2152, оп. 7, спр. 241, арк. 54 зв.

Червоної гвардії почався шлях у революцію і в безсмертя Д. М. Карбишева.

В умовах демобілізації армії приплив колишніх офіцерів у Червону гвардію значно збільшився. Так, на початку січня 1918 р. у відповідь на заклик армійського комітету 6-ї армії та Болградської Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів вступати в червоногвардійський загін у перший же день у його ряди влилося близько 700 чол., у тому числі 100 революційно настроєних офіцерів²³.

Відновлення воєнних дій з боку Німеччини, яка віроломно порушила у лютому 1918 р. угоду про перемир'я, викликало по всій країні як хвилю обурення, так і масове патріотичне піднесення. Палке бажання послужити Вітчизні привело в ряди Червоної Армії сотні офіцерів, які вбачали в цьому свій воїнський і громадянський обов'язок. Для оцінки оперативно-стратегічної обстановки, що склалася, вироблення та здійснення плану оборони країни необхідною була широка участь військових спеціалістів вищої кваліфікації, які мали достатній досвід для розв'язання такого роду завдань. Вже 21 лютого 1918 р. у Смольному під головуванням В. І. Леніна відбулася нарада ряду членів ЦК партії, РНК, керівників Наркомату у військових справах. На цю нараду були запрошені також кілька колишніх генералів та старших офіцерів старої армії.

Не обмежуючись цим, Раднарком з ініціативи В. І. Леніна вирішив залучити до організації оборони і керівництва воєнними операціями генералів і офіцерів з Ставки. 22 лютого 12 з них прибули з Могилева до столиці спеціальним поїздом. Того ж дня генерали М. Д. Бонч-Бруевич, С. Г. Лукірський, О. С. Гришинський, М. Й. Раттель та Н. А. Сулейман були прийняті В. І. Леніним і одержали від нього конкретні директиви по організації оборони Петрограда від німецьких загарбників. Керівництво інженерною обороною міста здійснював відомий інженер, генерал К. І. Величко, який будував фортеці Ковно і Новогеоргієвськ, проектував укріплення Порт-Артура і Владивостока.

Комітет революційної оборони Петрограда спеціальною відозвою закликав усіх кадрових офіцерів, викладачів і слухачів Академії Генерального Штабу, військово-навчальних закладів та інструкторів при військових училищах взяти активну участь в організації та підготовці збройних сил революції для відбиття натиску ворога і захисту столиці Країни Рад²⁴. Із закликом до офіцерів узяти участь у формуванні кадрової армії революції звернувся 27 лютого 1918 р. й Надзвичайний штаб Московського військового округу²⁵. Полкові, дивізійні, корпусні та армійські комітети закликали як солдатів, так й представників командного складу старої армії виступити на захист революції. «Товариші солдати і колишні офіцери, ми чекаємо вас постояти за справедливу справу... Всі до зброї!»,—говорилося у зверненні президії виконкому 42-го армійського корпусу²⁶.

Згадуючи про ці дні, генерал Д. П. Парський писав: «У Петрограді закипіла найдіяльніша робота: усна і газетна агітація били на сполох і кликали на захист Вітчизни та революції, формувалися загони добровольців з робітників, солдатів і моряків та спішно відправлялися на фронт... У Смольному і в штабі Верховного Головнокомандуючого, що переїхав недавно в Петроград, працювали дні і ночі. Потяглися на новий фронт і старі бойові офіцери»²⁷.

²³ Смішко П. Г. Борьба трудящихся Украинских придунайских земель за возз'єднання з УРСР, 1917—1920 рр.— Львів, 1969.— С. 61.

²⁴ Рабочая и крестьянская Армия и Флот.— 1918.— 2 марта.

²⁵ Держ. арх. Моск. обл., ф. 66, оп. 3, спр. 1072, арк. 41 зв.

²⁶ Октябрьская революция и армия: Сб. документов.— С. 405—406.

²⁷ Цит. за: Петров В. И. Указ. соч.— С. 92.

На 1 березня у Головному Петроградському комендантському управлінні для участі в обороні міста зареєструвалося 28 генералів та старших офіцерів, які перебували у старій армії на посадах не нижче за командира полку²⁸.

Широке залучення колишніх командних кадрів до організації оборони революційної столиці дало змогу поставити на чолі найважливіших бойових ділянок фронту боротьби проти загарбників досвідчених військових спеціалістів. Радянські війська на псковському напрямку очолив колишній командуючий Приамурським військовим округом полковник І. Г. Пехліванов, військовими керівниками Фінляндського, Нарвського і Порхівського оборонних районів було призначено генералів Д. М. Надьожного, Д. П. Парського і Ф. А. Підгурського. На Балтійському флоті керівництво обороною підступів до Петрограда очолили контр-адмірала В. М. Альтфатер і О. А. Ружек, капітани 1-го рангу Є. А. Беренс, Б. Б. Жерве, А. Н. Сполатбог та інші. Одним з важливих факторів, які стримували наміри німецького командування, стала успішна операція по перебазуванню кораблів цього флоту з Ревеля в Кронштадт. В ній з найкращого боку виявили себе віддані Батьківщині офіцери І. С. Ісаков, Л. М. Галлер, Ю. Ф. Ралль, Г. А. Степанов та інші, які з часом стали відомими радянськими воєначальниками.

Поряд з Петроградом масова мобілізація революційних сил на боротьбу з німецькою навалю розгорнулася і в інших промислових центрах країни. Не залишалася осторонь цієї справи й патріотично настроєна частина офіцерства. 26 березня 1918 р. газета «Правда» відзначала, що у Москві «запис колишніх офіцерів у ряди Радянської армії як інструкторів набуває широких розмірів... записується не тільки молодь, а й старі бойові офіцери... Спостерігається різкий злам настрою. Відчувається впевненість у стійкості Радянської влади, а у зв'язку з цим готовність йти їй назустріч».

У той час деякі офіцери і генерали йшли на службу до Радянської влади не з політичних міркувань, а зважаючи на необхідність захисту країни від зовнішніх ворогів. Тому багато з них виявляли бажання служити винятково у загонах «завіси», створених у березні 1918 р. з метою прикриття основних напрямів можливого вторгнення німецьких військ, і уникали брати участь у боротьбі з внутрішньою контрреволюцією. Служба у цих загонах для багатьох колишніх офіцерів стала своєрідним перехідним ступенем від професійного співробітництва з владою Рад до сприйняття ідей революції та свідомого захисту її завоювань.

Наявність значного резерву командного складу давала змогу прискорити процес створення нової армії. 27 березня 1918 р. Наркомвоєн наказав відділу формування Червоної Армії послати у Катеринослав 50—100 кадрових офіцерів для того, «щоб на місці сформувати Червону Армію не менше 10 000 чоловік; по 100 офіцерів послати в Юзівку, Микитівку, Новочеркаськ і Ростов»²⁹. Стан резерву офіцерів, відправка їх з інструкторськими повноваженнями на місця постійно перебували в центрі уваги Наркомвоєну і штабів військових округів.

Швидке посилення Червоної Армії сплутало плани кайзерівської воєнщини по організації блискавичного і переможного походу на Москву і Петроград. Для німецького командування вкрай несподіваною і небажаною стала широка добровільна участь у радянському військовому будівництві значної частини офіцерського корпусу старої армії. За свідченням одного з офіцерів, який прибув у травні 1918 р. в Москву з окупованого Мінська, «можливість створення нової армії в Росії викликає у німців тривогу». Коли ж постало питання про виїзд звідти у Росію групи офіцерів, німецькі власті почали протидіяти цьому. Вони погоджувалися пропустити цих військовослужбовців лише за умови,

²⁸ Центр. держ. арх. Рад Армії (далі — ЦДАРА), ф. 1, оп. 1, спр. 158, арк. 36, 37.

²⁹ Там же, арк. 278.

що останні дадуть підписку не брати участі у формуванні нової армії. І тільки після рішучого протесту офіцерів проти такого роду заходів ці власті вимушені були відмовитися від своїх намірів³⁰.

Труднощами, які виникали під час швидкого формування Червоної Армії, намагалися скористатися і правлячі кола країн Антанти. Передбачаючи нестачу військових кадрів, послі ряду союзних країн запропонували Радянській Росії дати своїх спеціалістів. Такого роду ініціатива надійшла від американського посла Д. Френсіса. 26 березня 1918 р. він направив держсекретарю США Р. Лансінгу телеграму, у якій виклав істинні причини, які спонукали його висловити таку пропозицію: «Моїм справжнім і цілком секретним задумом є те, що організована подібним шляхом армія може бути за допомогою відповідних методів вилучена з-під контролю більшовицького командування і використана проти німців і навіть проти її творців...»³¹. Активна участь патріотично настроєних офіцерів у формуванні червоноармійських підрозділів дала змогу Радянському уряду відмовитися від такого роду «благодіянь» і зрвати підступні задуми їх ініціаторів.

19 березня 1918 р. Раднарком прийняв спеціальне рішення про широке залучення до лав Червоної Армії колишніх військових спеціалістів. Тим самим було відкрито широкий доступ до неї колишнім генералам та офіцерам. Вже 21 березня через газету «Известия ВЦИК» Всеросійська колегія по формуванню Червоної Армії закликала громадян, які мали необхідну освіту та займали раніше командні військові посади, вступати у ряди робітничо-селянської армії. Велику роботу по залученню спеціалістів до співробітництва з Радянською владою проводила Вища військова рада, одним із завдань якої було «систематичне збирання фактичних відомостей про всіх військових, які за їх знаннями та бойовим досвідом придатні на посади вищого військового командування»³².

Підшукуванням кандидатів на посади в Червоній Армії займалися також атестаційні комісії при військкомісаріатах. Відповідно до вимог декрету від 19 березня 1918 р. штаби військових округів повинні були терміново зібрати і подати в Наркомвоен «списки всіх офіцерів, рекомендованих обласними, крайовими і місцевими Радами на командні посади та які саме»³³. Ці комісії зобов'язані були вивчати не тільки ділові, професійні, а й політичні якості кандидатів на заміщення таких посад. При цьому списки даних кандидатів мали публікуватися в пресі.

Масове залучення військових спеціалістів в ряди Червоної Армії викликало необхідність утворення атестаційної комісії й при Наркомвоені. Вже 26 березня 1918 р. член Вищої військової ради, голова Всеросійської колегії по організації та управлінню РСЧА М. І. Подвойський дав відповідну вказівку члену колегії В. А. Трифонову: «Комісія може бути створена на зразок існуючої в Петербурзі, створеної там товаришем Дзевалтовським. В обов'язки комісії входить контрольне ознайомлення з офіцерами, які перебувають в резерві»³⁴. Наказом Наркомвоену 1 квітня 1918 р. й було створено атестаційну комісію, яка 16 травня була перетворена на Вищу атестаційну комісію³⁵. Очолив її полковник старої армії О. І. Єгоров.

На початок літа 1918 р. в рядах Червоної Армії налічувалося близько 264 тис. чол. особового складу³⁶, у тому числі понад 8 тис.

³⁰ Цит. за: Петров В. И. Указ. соч.— С. 153.

³¹ Цит. за: Минц И. Лицемерие — неотъемлемая черта внешней политики империализма: Уроки истории // Коммунист.— 1984.— № 12.— С. 103.

³² КПСС о Вооруженных Силах Советского Союза: Документы, 1917—1968.— М., 1969.— С. 24.

³³ ЦДАРА, ф. 1, оп. 1, спр. 158, арк. 183 зв.

³⁴ ЦДАРА, арк. 251.

³⁵ Кляцкин С. М. На защите Октября.— М., 1965.— С. 202.

³⁶ Кораблев Ю. И. Указ. соч.— С. 279.

військових спеціалістів³⁷, які добровільно прийшли на службу. Враховуючи те, що у березні — квітні 1918 р. ще 5 тис. таких спеціалістів були призвані в ряди нової армії³⁸, то можна стверджувати, що нестачі у командних кадрах вона тоді не відчувала. Їх вистачило б на укомплектування близько 20 дивізій³⁹, тобто півмільйонної армії⁴⁰.

Таким чином, на кінець досліджуваного нами періоду необхідність співробітництва з Радянською владою усвідомлювала вже значна частина командних кадрів старої армії. Однак говорити про завершення процесу диференціації серед них на той час ще не можна. Адже шлях колишніх військових спеціалістів не тільки до визнання нової, революційної влади, а й до активної участі у здійсненні її перетворюючих заходів був не короточасним, простим і безболісним актом. На цьому шляху траплялися й затримки і відступи, хитання й відчай. Однак не це визначало основний зміст розвитку взаємовідносин офіцерства з владою Рад.

Справді народна політика Комуністичної партії, героїчна боротьба трудящих мас Країни Рад проти внутрішньої контрреволюції та інтервентів не могли не сприяти переходу значної частини патріотично настроєних колишніх військових спеціалістів на сторону Радянської влади. Вони добросовісно виконували свої обов'язки на різних посадах у Червоній Армії. Полковники І. І. Вацетіс та С. С. Каменев протягом майже всієї громадянської війни (в різні її періоди) займали посаду головнокомандуючого Збройними силами Республіки. Як правило, колишні генерали і офіцери командували фронтами, у більшості випадків очолювали групи армій, армії, дивізії, бригади. Сотні військових спеціалістів були нагороджені орденами Червоного Прапора, а Б. М. Шапошников, О. І. Єгоров, М. М. Тухачевський, Л. О. Говоров, О. М. Василевський, Ф. І. Толбухін, І. Х. Баграмян стали пізніше Маршалами Радянського Союзу.

Залучення генералів і офіцерів старої армії на службу Радянській владі сприяло успішному розв'язанню завдань військового будівництва, допомогло відстояти завоювання революції. В. І. Ленін високо оцінював участь колишніх генералів та офіцерів у справі організації Червоної Армії, яку без них ми не могли б створити, а також у досягненні тих перемог, які вона здобула у громадянській війні⁴¹.

³⁷ История гражданской войны в СССР.— М., 1957.— Т. 3.— С. 226; Великая Октябрьская социалистическая революция: Энциклопедия.— М., 1977.— С. 261.

³⁸ Великая Октябрьская социалистическая революция: Энциклопедия.— С. 261.

³⁹ Кляцкин С. М. Указ. соч.— С. 159.

⁴⁰ Там же.— С. 180.

⁴¹ Див.: Ленін В. І. Промова на I Всеросійській нараді по партійній роботі на селі, 18 листоп. 1919 р. // Повне збір. творів.— Т. 39.— С. 295; Ленін В. І. Промова на засіданні Московської Ради робітничих і червоноармійських депутатів, 6 берез. 1920 р. // Там же.— Т. 40.— С. 191.

Ю. А. БАРШТЕЙН (Київ)

МЕМОРІАЛЬНІ МЕДАЛІ, ПРИСВЯЧЕНІ ЗБРОЙНИМ СИЛАМ

Історія Збройних Сил СРСР багата на видатні події. За 70 років існування вони вписали не одну героїчну сторінку до літопису країни Жовтня. Бойові подвиги радянських воїнів, проявлені ними у період громадянської і Великої Вітчизняної воєн, а також у мирний час, надихали і продовжують надихати діячів культури, зокрема образотворчого мистецтва, на створення високоідейних художніх творів. Серед

них певне місце зайняли настільні пам'ятні медалі — скульптурна мініатюра, яка уособлює синтез історії і мистецтва*.

Медалі, присвячені Червоній Армії, почали створюватися в 1935 р. Карбувалися вони переважно Ленінградським Монетним двором.

У 1935 р. О. В. Харитонов створив кілька плакеток різного розміру з міді «Бойовий шлях 25-ї Чапаєвської дивізії (1917—1920)». В 1936 р. ним же були створені плакета, присвячена В. І. Чапаєву, та бронзова медаль — М. О. Щорсу.

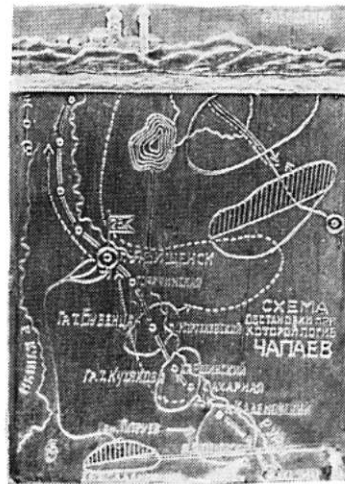
Ветеран-медальєр Ленінградського Монетного двору, заслужений діяч мистецтв РРФСР М. О. Соколов у 1937 р. створив дві бронзові

* Ми не розглядатимемо тут настільні пам'ятні медалі, присвячені подіям, пов'язаним з Великою Вітчизняною війною. Це окрема спеціальна тема, яку автор уже висвітлює у різноманітних виданнях (журналах, газетах, брошури, альбомі). З тих же міркувань не розповідається про медалі на теми авіації, космонавтики, КДБ, МВД.

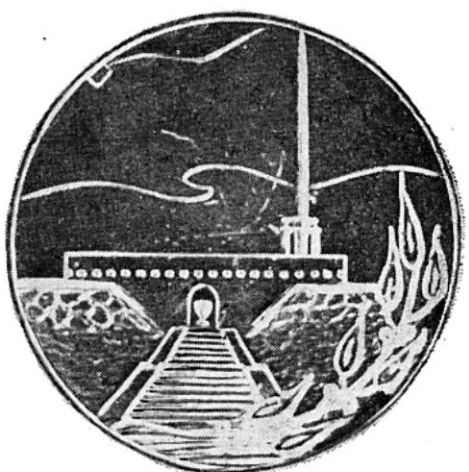
медалі, присвячені К. Є. Ворошилову. Він же — автор ювілейної медалі на честь 30-річчя Збройних Сил СРСР (1948 р.). В 1958 р. скульптор М. Є. Ешба створила ювілейну бронзову медаль «40 років Радянських Збройних Сил (1918—1958)». Того ж року скульптор В. М. Акімушкіна створила ювілейну медаль «XXV років Північному флоту».

І, нарешті, медальєри М. О. Соколов і К. В. Аккуратов у 1958 р створили медаль «250 років Центральному військово-морському музею СРСР (1709—1959)». Усі ці медалі виготовлені ЛМД.

Більша частина названих медалей стала нумізматичною рідкістю. Про деякі з них і розповідатиметься нижче.

Слід відзначити, що після завершення Великої Вітчизняної війни інтерес до пам'ятних медалей, зокрема пов'язаних з військовою тематикою, зріс. Натхнені Перемогою, медальєри відобразили різноманітні сторони їх життя і діяльності, удосконалення бойової підготовки,

спільні з арміями соціалістичних країн навчання, спортивні змагання. Крім монетних дворів, пам'ятні настільні медалі, в тому числі й присвячені Збройним Силам, почали виготовляти підприємства художнього фонду Спілки художників СРСР, а також інші організації, далекі від мистецтва. Траплялися випадки, коли випущені ними медалі не становили собою чогось вартого уваги. Тим часом пам'ятна настільна медаль є предметом матеріальної культури, і ставлення до неї має бути якнайсерйознішим.

У даному повідомленні мова піде про медалі, присвячені ювілейним датам Збройних Сил СРСР.

Як уже відзначалося вище, до 40-річчя Радянських Збройних Сил Ленінградським Монетним двором було виготовлено ювілейну бронзову медаль діаметром 65 мм за ескізом скульптора М. Є. Ешби. На її аверсі на фоні гідроелектростанції, снопів пшениці, танків та ракет, які символізують розвиток промисловості, сільського господарства

і військової техніки, зображено на повен зріст, майже анфас, радянського воїна з автоматом. Тут же — зображення Державного прапора Союзу РСР. По колу — напис «40 років Радянських Збройних Сил». На реверсі медалі розміщено багатофігурну композицію, виконану високим рельєфом. Праворуч на передньому плані — В. І. Ленін, який виступає з промовою перед загоном червоноармійців — новобранців,

що стали на захист революції. Ліворуч — солдати, матроси і червоногвардійці, які йдуть на бій. Їхній командир, що їде верхи на коні, високо підняв прапор з написом «За владу Рад».

50-річчю Збройних Сил СРСР присвячено кілька медалей. На аверсі однієї з них — мідної, діаметром 62 мм, яку створив О. К. Кошовий, розміщено анфас два портрети: ліворуч угорі — червоноармійця в будьонівці, що символізує 1918 р. — рік народження Червоної Армії, праворуч унизу — воїна в касці — увіковічне солдата 1968 р. На лавровій гілці вгорі — дата «1918», внизу — «1968». По колу — напис «П'ятдесят років Радянської Армії».

Дві медалі діаметром 50 мм були виготовлені з важкого металу в Іркутську. На їх аверсі — однаковий п'ятирядковий напис «50 років Збройних Сил Союзу РСР» і п'ятикутна зірочка на декорі, що нагадує лаврове листя. На реверсі однієї з них, виготовленої з латуні, — герб міста Іркутська, іншої, свинцевої — озеро Байкал і панорама будівництва греблі Братської ГЕС.

На честь 50-річчя Радянської Армії у Донецьку було виготовлено алюмінієву, вкриту лаком медаль (діаметром 60 мм) «Ветерану Радянської Армії». На її аверсі зображено два головні профільні, повернуті ліворуч рельєфні портрети — червоноармійця в будьонівці і воїна в касці. На реверсі в фон медального поля для створення більшої рельєфності врізано п'ятикутну зірку із серпом і молотом, а також дворядковим написом дат «1918. 1968». По колу — слова «Ветерану Радянської Армії. Донецьк».

60-річчю Збройних Сил СРСР присвячено велику односторонню медаль, точніше медальйон, діаметром 286 мм з анодованого алюмінію (гальванопластика). Її створив В. Баглей, а виготовив у 1978 р. П. М. Мацкевич (виробниче експериментальне об'єднання Українського товариства охорони пам'яток історії та культури). На фоні п'ятикутної зірки, виконаної, як й інші зображення, високим рельєфом, розміщено три щити. На тому з них, що ліворуч, угорі — аероплан перших років Радянської влади, унизу — сучасні реактивні літаки. На центральному щиті вгорі зображено перші танки Країни Рад і воїнів молодшої Радянської республіки, які йдуть у наступ з гвинтівками наперевіс, внизу — сучасний танк. На правому щиті — профільне зображення легендарного крейсера «Аврора» (вгорі) і ракетного крейсера (внизу). Над зображеннями — трирядковий напис «Збройним Силам СРСР — 60 років». Внизу ліворуч — лаврова, праворуч — дубова гілки, перев'язані стрічкою з написами-датами «1918» та «1978». Там, де гілки з'єднуються, поміщено серп і молот. Мовою пластики автор розповів про минуле й теперішнє різних родів військ нашої країни.

«Дорогами батьків-героїв» — так названо одну з медалей, присвячених 60-річчю Збройних Сил СРСР. Її діаметр 57 мм. Виготовлена вона з металокераміки на виробничому об'єднанні «Ижмаш». Медаль гравіював Ю. С. Блинов. На медальному полі аверсу розміщено трирядковий напис «60 років дорогами батьків-героїв». Ліворуч по колу — лаврова гілка — символ урочистості. Вгорі — п'ятикутна зірка, від якої розходяться промені. На реверсі — стилізовані зображення хмар і диму, введених медальєром у композицію для створення більшої рельєфності, а також головної башти заводу. Її увінчує прапор. На фундаменті башти — фірмений знак «Иж». Нижче — атрибути воїнської слави (шолом, знамена — символи перемоги у Вітчизняній війні 1812 р.).

Радянській Армії — Переможниці присвятив бронзову медаль скульптор В. Рогайшис. Її діаметр 65 мм. На аверсі медалі — високорельєфний портрет воїна в касці. Він тримає прапор, який символізує перемогу. На реверсі у фон медального поля врізано п'ятикутну зірку. Під нею — трирядковий напис «Радянській Армії — Переможниці Слава!».

Чимало пам'ятних настільних медалей присвячено подіям і героям громадянської війни. Серед них слід насамперед назвати уже згадану вище плакету 54×78 мм з білого металу, на якій зображено В. І. Чапаєва і деталі обстановки, коли він загинув, а також медаль діаметром 93 мм з анодованого алюмінію, присвячену 50-річчю з дня смерті В. І. Чапаєва — героя громадянської війни. Автор першої — О. В. Харитонов — зобразив рельєфний портрет Василя Івановича у папасі з шаблею. На реверсі плакети — панорама міста Лбищенська, розташованого на березі р. Урал, де він загинув. На аверсі другої медалі художник Д. Абрамов розмістив анфас погрудний портрет В. І. Чапаєва. По колу ліворуч — напис «Герой громадянської війни», праворуч — «В. І. Чапаєв. 1887—1919». На реверсі — об'ємне зображення тачанки в наступальному бою.

50-річчю визволення Далекого Сходу від іноземних інтервентів і білогвардійців присвячено бронзову настільну медаль діаметром 60 мм. Її створили А. В. Водоп'янов та М. П. Климкович, а виготовив Московський Монетний двір. На аверсі медалі — високорельєфна композиція: на фоні розгорнутого бойового прапора три на повен зріст фігури — командир Червоної Армії з маузером на поясі, солдат у будьонівці і партизан у папасі. Високо над головами вони тримають у піднятих руках гвинтівку як символ переможного завершення боїв. Ліворуч — напис шістьма рядками: «На Тихому океані свій закінчили похід. 1922»; праворуч — дата «1972». У центрі реверсу поміщено композицію, яка розповідає про сьогодення краю. По колу — напис «50 років визволення Далекого Сходу від інтервентів і білогвардійців».

Невелику (48 мм) анодовану алюмінієву медаль присвячено 50-річчю оборони Луганська в 1919 р. У центрі її аверсу — цифра «50». Ліворуч і праворуч від неї — дати «1919» та «1969». Медальне поле реверсу займає зображення Меморіалу на честь полеглих під час оборони міста. По колу — лаврова гілка на ознаку урочистості.

Ряд медалей випущено з нагоди ювілеїв військових округів. Одну з них, наприклад, присвячено Прикарпатському військовому округу. Медаль має діаметр 80 мм. Виготовлено її з анодованого алюмінію. На дрібнозернистій поверхні медального поля аверсу зображено орден Червоного Прапора. По колу між двома бортиками — напис «Прикарпатський військовий округ», а між двома зірочками — дата «1974». У центрі реверсу — самохідна гармата, під нею по колу ліворуч — гілки лавра, праворуч — дуба і п'ятикутна зірка — у центрі.

Червонопрапорному Київському військовому округу присвячено дві медалі: алюмінієву діаметром 62 мм і з анодованого під бронзу алюмінію — 70 мм. На зернистій поверхні медального поля аверсу

першої з них зображено профільний, повернений ліворуч, головний портрет воїна в касці, виконаний червоною емаллю. Під ним над декором у вигляді рельєфних червоних ліній — однорядковий напис «1919—1969». На реверсі поміщено п'ятикутну зірку із серпом і молотом у центрі, а під нею — п'ятирядковий напис «П'ятдесят років Червонопрапорного Київського військового округу». На аверсі другої медалі, яку створив Ю. В. Харабет, у центрі медального поля майже анфас розміщено зображення воїна на повен зріст з автоматом у руках. Ліворуч від нього — радар, праворуч — ракета, що злітає. Нижню частину медального поля займає багатопредметна композиція, яка складається з атрибутів воїнської слави минулого й сучасного Збройних Сил. У центрі композиції на фоні щита, що уособлює могутність Радянської Армії, з написом «КВО» розміщені будьонівка, автомат, шабля, фанфари і гвардійська стрічка. Трохи вище, ближче до центральної поперечної лінії розташовано: ліворуч — танк і ствол гармати, праворуч — сучасні ракетні установки. По колу ліворуч — лаврова гілка і дата «1919», праворуч — «1979» і дубова гілка. В центрі медального поля реверсу — гвардійський прапор з п'ятикутною зіркою і орденом Червоного Прапора в центрі. На прапорі — напис «За нашу Радянську Батьківщину», по колу — «60 років Червонопрапорному Київському військовому округу».

Якщо перша медаль, присвячена 50-річчю округу, проста як з точки зору композиційної побудови, так і її професійного виконання, то друга, на наш погляд, дещо перевантажена деталями, але інформативніша. Вона повніше відображає історію Збройних Сил і виконана на вищому художньому рівні.

Ряд настільних медалей присвячено Військово-Морському Флоту СРСР. Перша з них — бронзова, діаметром 67 мм, яку створила скульптор В. Акімушкіна, а виготовив Ленінградський Монетний двір — випущена на честь 25-річчя Північного Флоту. На її аверсі на фоні північного сьйва, морського узбережжя, військових кораблів та підводного човна зображено матроса у безкозирці з автоматом наперевіс. Під зображенням — дати «1933—1958». Медальне поле реверсу займає чотирирядковий напис «XXV років Північному флоту». Під ним по колу розміщені якір, стрічка від безкозирки і лаврова гілка — символ урочистості.

Друга медаль, мідна, діаметром 70 мм, присвячена адміралу флоту Радянського Союзу І. С. Ісакову. В центрі медального поля аверсу розміщено головний, на 3/4 повернутий ліворуч високорельєфний портрет Івана Степановича, під портретом — діамантова зірка адмірала флоту, по колу — напис російською і вірменською мовами «І. С. Ісаков» і роки його життя «1894—1967». У центрі медального поля реверсу поміщено зображення сучасного військового корабля на стилізованому виконаних хвилях. По колу — напис російською та вірменською мовами «Адмірал Ісаков». Іван Степанович Ісаков — учасник громадянської війни. З 1937 р. — начальник штабу, потім командуючий Балтійським флотом. З 1938 р. до 1946 р. — заступник та перший заступник наркома ВМФ СРСР. Під час Великої Вітчизняної війни — начальник Головного штабу ВМС, після війни — заступник головнокомандуючого ВМС і начальник Головного штабу ВМФ. Депутат Верховної Ради СРСР, лауреат Державної премії СРСР, Герой Радянського Союзу.

Чимало настільних пам'ятних медалей присвячено вищим військовим навчальним закладам. Так, одну з них випущено на честь Військової Академії імені М. В. Фрунзе. Вона алюмінієва, анодована під бронзу, має діаметр 97 мм. На аверсі — будинок академії. Над ним — ордени, якими її нагороджено, — Леніна, Червоного Прапора і Суворова. Внизу — трирядковий напис «Військова академія імені М. В. Фрунзе». В центрі реверсу поміщено профільний портрет М. В. Фрунзе. По колу — напис «М. В. Фрунзе» і роки життя «1885—1925».

Друга медаль діаметром 70 мм з тонованого алюмінію присвячена Військовій академії бронетанкових військ імені Маршала Радянського Союзу Р. Я. Малиновського. В центрі її аверсу зображено будинок академії. Над ним — ордени Леніна і Червоного Прапора, якими вона нагороджена. Вгорі по колу — напис «Військова академія бронетанкових військ», внизу — двома рядками — «Імені Маршала Радянського Союзу Р. Я. Малиновського». В центрі реверсу — рельєфна п'ятикутна зірка з профільним зображенням танка і лавровою гілкою.

50-річчю ордена Леніна Червонопрапорного Київського військового артилерійського інженерного училища імені С. М. Кірова присвячено бронзову медаль діаметром 60 мм. На її аверсі зображено будинок училища. Над ним — дворядковий напис «50 років», по колу — «Орден на Леніна Червонопрапорне», нижче — «КВАІУ (Київське вище артилерійське інженерне училище) ім. С. М. Кірова». В центрі реверсу — самохідна гармата. Під нею — дати «1919—1969». Вгорі — п'ятикутна зірка, по колу — лаврові гілки, перевиті стрічкою.

Одну з медалей діаметром 75 мм з тонованого алюмінію присвячено військовому навчанню, що проходило під назвою «Північ». Автор — гравер-медальєр О. Г. Шагін. Медаль виготовлено ЛМД у 1976 р. На фоні рельєфного прапора з орденем Леніна, реактивних літаків і готових до пуску ракет на аверсі розміщено анфас поясне високорельєфне зображення офіцера Збройних Сил СРСР з автоматом наперевіс. Внизу на стрічці — напис «На пам'ять про військові навчання «Північ». На реверсі — арка Генерального штабу, під нею на стрічці — напис «Ордена Леніна Лен. В. О. (Ленінградський військовий округ)».

Арміями — учасниками Варшавського Договору проводяться не тільки спільні навчання, а й спартакіади, під час яких воїни демонструють свій фізичний розвиток, спритність і вміння. Медаль-плакета розміром 55×55 мм з алюмінію, анодованого під бронзу, присвячена одній з таких спартакіад, що проходила в 1969 р. У центрі медального поля аверсу — рельєфне зображення земної кулі з дещо стилізованою п'ятикутною зіркою і написом-аббревіатурою «СКДА» (спартакіада дружніх армій), літери якої покриті червоною емаллю. По колу — слова «2-га літня спартакіада дружніх армій». Медальне поле реверсу займає дворядковий напис «СРСР 1969». Над ним — п'ятикутна зірка, під ним — серп і молот.

На закінчення необхідно розповісти про медаль, присвячену 100-річчю з дня народження визначного радянського художника М. Б. Грекова, творчість якого якнайтісніше пов'язана з історією Збройних Сил СРСР, з життям Червоної Армії. Будучи основоположником батального живопису, він створив такі відомі полотна, як «Тачанка», «Кавалерійська атака», «Зимовий похід Першої кінної», «В загін до Будьонного», «Сурмачі 1-ої кінної армії» та ін., де правдиво відобразив героїчні події громадянської війни. До 100-річчя з дня народження М. Б. Грекова випущено бронзову медаль діаметром 60 мм, яку створив скульптор І. Рукавишников, а виготовив ЛМД у 1984 р. На аверсі її зображено напівпогрудний, на 3/4 повернутий ліворуч портрет художника, виконаний високим рельєфом. Ліворуч — декор у вигляді рами картини, на якій по вертикалі — напис «Греков». На реверсі — композиція з мольберта з пензлями, розміщена на фоні рельєфно виконаних знамен з китицями. Під композицією — дати років життя художника «1882—1934».

Звичайно, представлені медалі далеко не вичерпують усієї теми. Однак вони дають уявлення про місце, яке вона займає у радянському медальєрному мистецтві.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

ВИСВІТЛЕННЯ ПРОБЛЕМ СОЦІАЛІСТИЧНОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ В ЖУРНАЛІ «ВОПРОСЫ ИСТОРИИ КПСС» (середина 70-х — 80-ті роки)

Соціалістичний спосіб життя як визначне досягнення соціалізму в сучасних умовах являє собою нову, найвищу форму людського співжиття. Він став надбанням не тільки радянських людей, але й трудящих країн світової системи соціалізму. Здійснення стратегії соціально-економічного прискорення, революційного оновлення соціалістичного співжиття в нашій країні, братніх країнах соціалізму, загострення ідеологічної боротьби на світовій арені обумовлюють зростаючу увагу до питань способу життя.

Це знайшло своє відображення в документах КПРС. Так, XXVII з'їзд партії приділив увагу всебічному розкриттю інтелектуальних і моральних багатств соціалістичного способу життя. В матеріалах з'їзду звертається увага на характерні риси нового способу життя, заснованого на принципах соціальної справедливості, серед яких — колективізм і товариська взаємодопомога, торжество ідей свободи, нерозривна єдність прав і обов'язків кожного члена суспільства, гідність особи, справжній гуманізм¹.

Соціалістичний спосіб життя є об'єктом вивчення вчених — представників різних суспільних наук, в тому числі й істориків партії. Історико-партійній науці належить у цьому особливе місце, оскільки історичний підхід дозволяє розкрити вирішальну роль КПРС, її окремих загонів в формуванні, вдосконаленні і утвердженні соціалістичного способу життя, напрями, форми і методи діяльності партії і її організації в розв'язанні цих питань, їх залежність і взаємообумовленість з здійсненням соціальної політики КПРС, стратегічного курсу соціально-економічного прискорення розвитку радянського суспільства. Це вивчення, в основі якого знаходиться аналіз минулого досвіду, сприяє виробленню теоретичних висновків, які відкривають нові горизонти для практики.

Аналіз досвіду минулого, підкреслюється в постанові ЦК КПРС «Про журнал «Коммунист», це необхідний елемент теорії і метод, за допомогою якого вироблюються нові теоретичні висновки. Слід добитися органічного поєднання завдань досліджень минулого з завданнями осмислення сучасності та проникнення в майбутнє². Осмислення ролі історичного досвіду і уроків історії сприяє реалізації в сучасній практиці удосконалення соціалістичного способу життя, принципу єдності, спадкоємності та новаторства.

Вивчення та узагальнення історичного досвіду КПРС по формуванню і вдосконаленню соціалістичного способу життя особливо актуальне нині, на переломному етапі розвитку радянського суспільства, коли перед нашою партією, радянським народом постало завдання всебічного удосконалення його можливостей і переваг. Аналіз історичного досвіду КПРС є важливим вкладом у розвиток марксистсько-ленінської теорії. Він сприяє здійсненню революційних перетворень. З нього партія черпає упевненість в правильності пройденого шляху і курсу, який орієнтує на дальше просування вперед. На актуальність

¹ Див.: Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 8.

² Про журнал «Коммунист»: Постанова ЦК КПРС // Комуніст України.— 1986.— № 9.— С. 9.

вивчення різних проблем історичного досвіду КПРС, необхідність більш активного використання багатого досвіду для вирішення сьогодишніх і майбутніх завдань націлюють істориків партії, всіх суспільствознавців рішення XXVII з'їзду КПРС, наступних пленумів ЦК партії.

Радянські суспільствознавці в співдружності з ученими соціалістичних країн протягом 70—80-х років створили численну літературу з різних питань соціалістичного способу життя. Вона постійно поповнюється новими дослідженнями, матеріалами конференцій, журнальними і газетними статтями. Значний вклад у вивчення цієї проблеми зробили історики партії і їх друкований орган — журнал «Вопросы истории КПСС».

В період середини 70-х — в 80-ті роки цей журнал був одним з небагатьох часописів, на сторінках якого велась активна розробка проблем соціалістичного способу життя. За цей час опубліковано близько 30 ґрунтовних статей з різних питань проблеми³. Різноманітною була тематика публікацій. Вона включає такі основні питання, як розробка класиками марксизму-ленінізму концепції соціалістичного способу життя та її творчий розвиток Комуністичною партією Радянського Союзу, висвітлення історії виникнення і розвитку соціалістичного способу життя, визначення категорії «спосіб життя», пропаганда переваг соціалістичного способу життя і критика його буржуазних трактовок, розкриття окремих рис соціалістичного способу життя.

Історіографічний аналіз досліджень соціалістичного способу життя зроблено в редакційній статті журналу «Вопросы истории КПСС»⁴. Однак у ній не розглядаються матеріали з цієї проблеми, що були опубліковані в журналі з середини 70-х — у 80-ті роки. У даній статті автор робить спробу історіографічного аналізу публікацій цього журналу з проблеми соціалістичного способу життя за період 1975—1987 рр.

Загальною характерною особливістю журнальних матеріалів, присвячених соціалістичному способу життя, є намагання редколегії і редакції журналу розглядати проблему комплексно і з позицій партійності, класовості, зосереджуючи увагу на розкритті таких рис соціалістичного способу життя, як гуманізм, колективізм, інтернаціоналізм тощо⁵.

Слід відзначити, що журнал «Вопросы истории КПСС» одним з перших у вітчизняній науковій літературі розпочав висвітлення проблеми історичного досвіду КПРС в становленні, розвитку і вдосконаленні радянського способу життя. В надрукованих матеріалах з цієї проблематики чимало зроблено для утвердження наукової концепції соціалістичного способу життя, основні ідеї якої розроблені класиками марксизму-ленінізму, розвинуті в документах КПРС, братніх комуністичних і робітничих партій.

В ряді журнальних статей⁶ розкривається вклад К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна в дослідження проблем соціалістичного способу життя. Автори підкреслюють, що саме з марксизмом-ленінізмом пов'язаний пріоритет в постановці і розробці теоретичних і практичних

³ Підраховано автором.

⁴ Социалистический образ жизни: опыт партий, перспективы развития // Вопросы истории КПСС.— 1987.— № 1.— С. 34—53.

⁵ Бадеева Г. В. Осуществление ленинской программы организации социалистического труда // Вопросы истории КПСС.— 1977.— № 2.— С. 18—29; Козлов И. Б. Советский патриотизм и пролетарский интернационализм — важнейшие черты социалистического образа жизни // Там же.— 1978.— № 12.— С. 68—80; Варламов К. И. Марксистско-ленинская концепция социалистического самоуправления народа // Там же.— 1986.— № 7.— С. 18—32; Руткевич М. Н. Равенство и справедливость — цели социальной политики КПСС // Там же.— 1986.— № 1.— С. 37—52; та ін.

⁶ Лопата П. П. Социалистический образ жизни: теоретические основы и практика КПСС // Вопросы истории КПСС.— 1975.— № 12.— С. 3—19; Касьяненко В. И. Ленинские идеи о социалистическом образе жизни и их осуществление в СССР // Там же.— 1980.— № 4.— С. 65—77; та ін.

проблем способу життя капіталістичного і соціалістичного суспільств. К. Маркс і Ф. Енгельс довели, що кожному способу виробництва відповідає основний історичний тип способу життя людей: «...Спосіб виробництва треба розглядати не тільки з того боку, що він є відтворенням фізичного існування індивідів. Ще в більшій мірі, це — певний спосіб діяльності даних індивідів, певний вид їх життєдіяльності, їх певний *спосіб життя*»⁷.

Автори публікацій переконливо показують, що класики марксизму, розкривши глибокий і всебічний аналіз капіталістичної формації, суперечливості буржуазного суспільства, довели, що при капіталізмі не може бути єдиного способу життя для всього суспільства. Вони вперше дали характеристику способу життя пролетаріату, висловили ідеї про основи і принципи соціалістичного співжиття, які нині втілені або втілюються в життя в СРСР, інших країнах соціалізму.

В статтях журналу ґрунтовно висвітлюється роль В. І. Леніна в розвитку ідей К. Маркса, Ф. Енгельса про соціалістичний спосіб життя в нових історичних умовах. В ленінських творах, доповідях і промовах містяться науково обґрунтовані положення про ліквідацію укладу старого і формування соціалістичного способу життя. В публікаціях журналу звертається увага на те, що ленінське розуміння формування соціалістичного способу життя було далеким від ідеалізації. Володимир Ілліч неодноразово указував на труднощі становлення нового суспільного укладу, на величезну консервативну силу старих звичаїв і поглядів. В той же час він вірив в творчі сили трудового народу, його здатність визволитися від пут, пережитків минулого.

Варто підкреслити, що дальший аналіз теоретичної спадщини Маркса, Енгельса, Леніна, ідей і принципів революційних перетворень, що розкриваються в документах КПРС, вивчення закономірностей і перспектив розвитку соціалістичного способу життя продовжує залишатися актуальною проблемою історико-партійної науки.

В ряді журнальних матеріалів висвітлюється в тій чи іншій мірі керівна роль КПРС у формуванні і розвитку соціалістичного способу життя⁸. Однією з перших публікацій в радянській історіографії, в якій розглянуто окремі питання керівної ролі КПРС у формуванні і розвитку соціалістичного способу життя у нашій країні, є стаття П. П. Лопати⁹. Правомірно підкреслюючи думку про те, що історія будівництва соціалізму в СРСР — це разом з тим і історія формування соціалістичного способу життя, він показав історичне значення досвіду КПРС в проведенні індустріалізації країни, колективізації сільського господарства і культурної революції, всього досвіду КПРС для розвитку форм життєдіяльності радянського народу, його способу життя. Заслуга автора полягає в тому, що він використав історико-партійний метод дослідження проблеми. Автор одним з перших зробив спробу дати періодизацію окремих етапів розвитку соціалістичного способу життя у нашій країні.

П. П. Лопата звертає увагу й на те, що історичний досвід КПРС виявив ряд важливих особливостей формування соціалістичного способу життя. В їх числі він називає органічний зв'язок становлення

⁷ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія. Т. 1 // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 3.— С. 19.

⁸ Лопата П. П. Социалистический образ жизни: теоретические основы и практика КПСС // Вопросы истории КПСС.— 1975.— № 12.— С. 3—19; Чернышев Б. В. В. И. Ленину о значении уроков истории для разработки политики Коммунистической партии // Там же.— 1985.— № 3.— С. 63—73; Титов А. Г. Некоторые вопросы освещения и применения исторического опыта КПСС // Там же.— 1985.— № 7.— С. 30—40; Меженин Н. М. О марксистско-ленинском понимании исторического опыта КПСС и его использовании в современных условиях // Там же.— 1985.— № 8.— С. 71—82; Кольцов П. С. Концепция ускорения и некоторые проблемы изучения исторического опыта КПСС // Там же.— 1986.— № 9.— С. 32—44 та ін.

⁹ Лопата П. П. Указ. соч.

нового способу життя з розв'язанням основних народногосподарських завдань, комплексний характер заходів КПРС по формуванню соціалістичного способу життя, принципи гуманістичної спрямованості техніко-економічного і соціально-політичного розвитку країни; класовий підхід до питання удосконалення й розвитку способу життя; поєднання в діяльності партії задоволення потреб трудящих з формуванням цих потреб, розширення та поглиблення турботи соціалістичної держави в цьому питанні.

Разом з тим слід відзначити, що питання місця та ролі КПРС, її політики в розвитку соціалістичного способу життя досліджуються в статті в загальному плані. Поза полем зору автора залишився ряд гострих невирішених проблем розвитку нашого суспільства, пов'язаних з боротьбою нового із старим в процесі розвитку соціалістичного способу життя, показ недоліків у роботі парторганізацій по зміцненню матеріальних і духовних основ соціалістичного способу життя.

Певний внесок в розкриття ролі КПРС в формуванні і розвитку соціалістичного способу життя зроблено в статтях В. І. Касьяненка¹⁰. В них на основі аналізу документів КПРС послідовно висвітлюються корінні напрями її політики в головних сферах життєдіяльності суспільства.

Заслугою автора є те, що він показав пошуки КПРС найбільш ефективних засобів і методів впровадження в соціальну практику норм соціалістичного способу життя, зробив узагальнення основних досягнень ленінської партії в цій справі, а також визначив деякі напрями дослідження проблеми. Серед них — вивчення ролі і характеру праці в розвитку соціалістичного способу життя; проблем колективізму, гуманізму, інтернаціоналізму; розкриття історичних переваг соціалістичного способу життя над капіталістичним, викриття його фальсифікацій буржуазними ідеологами.

Можна цілком погодитися з твердженням В. І. Касьяненка про те, що, розкриваючи суть і процеси становлення концепції соціалістичного способу життя, не слід зводити справу до формальної сторони використаних понять, а розкривати їх зміст. І хоч термін «спосіб життя» в документах КПРС 20—60-х років вживається лише в конкретному значенні (спосіб життя жителів міста і т. п.), керівна діяльність партії — організаторська і ідеологічна — в значній мірі була спрямована на утвердження в цілому соціалістичного способу життя¹¹. Автор показує, що розробка і систематичне збагачення концепції соціалістичного способу життя дозволили партії, по-перше, здійснювати наукове керівництво процесами становлення і удосконалення нових форм життєдіяльності суспільства; по-друге, на різних етапах побудови соціалізму успішно переборювати антинаукові, вульгаризаторські погляди і суб'єктивістські ідеї про шляхи та принципи перетворення суспільного життя; по-третє, концепція соціалістичного способу життя в сукупності з успіхами реального соціалізму є могутньою ідеологічною зброєю в боротьбі проти фальсифікаторів і ревізіоністів¹². Тут можна додати, що розробка КПРС і братніми марксистсько-ленінськими партіями концепції соціалістичного способу життя створює основи для взаємообміну досвідом по його вдосконаленню в країнах соціалізму.

Розглядувані публікації не позбавлені певних недоліків, які рельєфно виступають в світлі сучасних вимог до історико-партійних досліджень. Узагальнюючи історичні явища, діяльність КПРС по формуван-

¹⁰ Касьяненко В. И. Разработка КПСС концепции социалистического образа жизни // Вопросы истории КПСС.— 1983.— № 2.— С. 29—44; Касьяненко В. И. О некоторых вопросах совершенствования социалистического образа жизни в свете идей XXVI съезда КПСС // Там же.— 1981.— № 5.— С. 3—14.

¹¹ Касьяненко В. И. Разработка КПСС концепции социалистического образа жизни.— С. 29.

¹² Там же.— С. 43.

ню, розвитку і удосконаленню соціалістичного способу життя, автор в той же час не розкриває всебічно і об'єктивно складність проблеми, протиріччя, що мали місце в розвитку соціалістичного способу життя. В публікаціях не одержали, зокрема, висвітлення негативні явища, що мали місце в житті радянського суспільства, і які відповідно позначилися на формуванні, утвердженні соціалістичного способу життя, в них не акцентується увага на утвердженні моральних норм соціалістичного способу життя, відхиленнях від принципу соціальної справедливості. Не знайшло розкриття й те, що дослідження суспільствознавцями і, насамперед, істориками партії діяльності КПРС по розвитку соціалістичного способу життя в 70-ті і на початку 80-х років серйозно відставали від потреб практики. Слід сказати, що це було відображенням становища в цілому на теоретичному фронті, яке справило, як відзначалося на січневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС, негативний вплив на розв'язання практичних питань¹³.

На загальному фоні публікацій журналу «Вопросы истории КПСС», присвячених соціалістичному способу життя, помітно виділяються матеріали, що появились після XXVII з'їзду КПРС. Для них характерні показ не лише досягнутого в утвердженні соціалістичного способу життя, а й труднощів, які доводиться долати на цьому шляху, протиріч, що мають місце. Автори ряду статей, що досить важливо, розвиток і утвердження соціалістичного способу життя на сучасному етапі або окремих його рис розглядають у тісному зв'язку з перебудовою усіх сторін нашого життя, що їх здійснює КПРС на основі рішень XXVII з'їзду ЦК КПРС, наступних пленумів ЦК партії¹⁴. Методологічною основою цих публікацій стала концепція соціально-економічного прискорення, схвалена XXVII з'їздом КПРС.

До позитивного, що зроблено по вивченню проблем соціалістичного способу життя, слід віднести, насамперед, збагачення змісту наукових розробок. Учені звернули увагу на першочергове вивчення тих аспектів соціалістичного способу життя, які нині виступають на перший план: роль людського фактора в розвитку соціалістичного способу життя, демократизація суспільства, соціальні проблеми праці, реалізація проблем народної освіти, вдосконалення сфери побуту, розвиток сімейних відносин, боротьба з бюрократизмом¹⁵.

Розглядаючи роль людського фактора в удосконаленні соціалістичного способу життя, автори звертають увагу на те, що дальший розвиток соціалістичного способу життя буде все більш визначатись ступенем залучення людей до активного суспільного життя. Автори підкреслюють, що активізація людського фактора передбачає більш повну реалізацію здібностей і талантів людини і в сфері праці, і утвердження нових взаємовідносин між людьми — відносин взаємовимогливості, непримиренності до порушень норм комуністичної моралі, тобто вона передбачає перебудову мислення, психології, утвердження динамізму способу життя¹⁶.

¹³ Див.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 27—28 січ. 1987 р.— К., 1987.— С. 9.

¹⁴ Крухмалев А. Е. Актуальные проблемы социально-классовых отношений в свете решений XXVII съезда КПСС // Вопросы истории КПСС.— 1987. — № 1. — С. 54—68; Социалистический образ жизни: опыт партий, перспективы развития // Там же.— С. 34—53; Яновский Р. Г. Великий Октябрь и совершенствование социализма // Там же.— 1987.— № 2.— С. 3—16; Минц И. И. Октябрьская революция: преемственность и новаторство большевизма // Там же. — 1987. — № 7. — С. 3—16; Морозов Б. М. Актуальные вопросы партийного руководства массовыми организациями трудящихся в условиях перестройки // Там же.— 1987.— № 9.— С. 17—31.

¹⁵ Социалистический образ жизни: опыт партий, перспективы развития // Вопросы истории КПСС.— 1987.— № 1.— С. 34—53; Богомолов О. Т. Социалистический образ жизни: пути обновления // Там же.— 1987.— № 6.— С. 44—57; Бестужев-Лада И. В. Социальное проектирование путей совершенствования социалистического образа жизни // Там же.— 1987.— № 9.— С. 65—79; та ін.

¹⁶ Минц И. И. Указ. соч.; Яновский Р. Г. Указ. соч.

Разом з тим у згаданих публікаціях не розглядається практичне значення демократизації всіх сфер життя для зміцнення гуманістичної основи соціалістичного способу життя, не аналізується робота партійних організацій по подоланню бюрократизму, інших антисоціалістичних явищ.

Курс на вдосконалення матеріальних основ соціалістичного способу життя, зростання народного добробуту наша партія пов'язує з все більш повним здійсненням принципу соціальної справедливості. «Суворе проведення в життя принципу соціальної справедливості — важлива умова єдності народу, політичної стабільності суспільства, динамізму розвитку»¹⁷, — підкреслено в матеріалах XXVII з'їзду КПРС. Цей важливий політичний висновок розкривається в статті Р. Г. Яновського¹⁸. Однак, розкриваючи на переконливих прикладах діалектику взаємозв'язку соціальної політики партії, спрямованої на більш повне втілення в життя соціальної рівності і справедливості при соціалізмі та економічного прогресу, автор, на жаль, не показав взаємозв'язку і взаємообумовленості принципів «соціальна рівність» і «соціальна справедливість» з соціалістичним способом життя. Принципи «соціальна рівність» і «соціальна справедливість» притаманні тільки соціалізму, є проявом соціалістичного способу життя. Розвиток соціалістичного способу життя передбачає послідовне втілення в життя цих важливих принципів. Слід сказати, що ці питання поки ще взагалі слабо розроблені в концепції соціалістичного співжиття.

Принципово відмінною рисою соціалістичного способу життя є те, що він сформувався і розвивається не стихійно, а цілеспрямовано, під впливом політики марксистсько-ленінських партій, тому вивчення і узагальнення досвіду КПРС, братніх партій соціалістичних країн в цій справі набуває особливого значення. «...Сьогодні особливо важливо на основі розвитку — і не однієї, а ряду країн — проаналізувати характер соціалістичного способу життя, осмислити процеси вдосконалення демократії, методів управління, кадрової політики»¹⁹, — підкреслюється в матеріалах XXVII з'їзду КПРС. В цьому зв'язку досить важливою є ініціатива журналу «Вопросы истории КПСС» в організації міжнародного обміну думками з проблем соціалістичного способу життя. Публікація цих матеріалів почалася редакційною статтею «Соціалістичний спосіб життя: досвід партій, перспективи розвитку»²⁰. В ході обміну думками по найактуальніших питаннях соціалістичного способу життя передбачено узагальнити минулий і сучасний досвід діяльності партій по керівництву процесами розвитку соціалістичного способу життя, розкрити живий взаємозв'язок часу, національних і інтернаціональних традицій, їх співзвучність з морально-політичною атмосферою, що склалася в соціалістичних країнах.

Відгукуючись на ініціативу редакції журналу «Вопросы истории КПСС», автори ряду публікацій²¹ зробили спробу розглянути в цьому аспекті деякі питання розвитку соціалістичного способу життя в нашій країні. Автори належно оцінюють зроблене в формуванні соціалістичного способу життя, підкреслюють особливу важливість в сучасних умовах зробити даліше піднесення рівня життя трудящих ефективним засобом прискорення соціально-економічного розвитку, активізації людського фактору. Це й правомірно, адже вирішення виробничих і науково-технічних проблем тісно пов'язане з проблемами соціальними, з

¹⁷ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 52.

¹⁸ Яновский Р. Г. Указ. соч.

¹⁹ Матеріали XXVII з'їзду КПРС.— С. 85.

²⁰ Вопросы истории КПСС.— 1987.— № 1.— С. 34—53.

²¹ Бестужев-Лада И. В. Социальное проектирование путей совершенствования социалистического образа жизни // Вопросы истории КПСС.— 1987.— № 9.— С. 65—79; Богомолов О. Т. Социалистический образ жизни: пути обновления // Там же.— 1987.— № 6.— С. 44—57.

соціалістичним способом життя, який є концентрованим виразом досягнутого в соціальній області.

В політиці партії по соціально-економічному розвитку нашої країни враховуються взаємозв'язок і взаємообумовленість цих проблем. Висока ступінь розвитку виробництва, науково-технічний прогрес створюють умови для успішного вирішення соціальних завдань. В свою чергу, все більш повне задоволення потреб людей в соціальній сфері активізує їх творчу віддачу в сфері виробництва, в духовній сфері, підвищує прагнення поліпшувати ефективність і якість праці.

Підкреслюючи важливість розробки соціальних проблем соціалістичного способу життя²², ряд авторів акцентують увагу на необхідності соціального проектування, ефективного використання соціологічних досліджень, які сприяють формуванню механізму управління процесами розвитку та оновлення способу життя, на створенні принципової моделі соціалістичного способу життя, яка б відповідала соціалістичній системі людських цінностей.

На жаль, в дослідженні проблем історичного досвіду КПРС, братніх марксистсько-ленінських партій у формуванні і вдосконаленні соціалістичного способу життя поки що мало публікацій узагальнюючого характеру.

В самостійну тематичну групу можна виділити публікації журналу «Вопросы истории КПСС» з проблем критики буржуазних трактувань соціалістичного способу життя. Проблеми способу життя вже давно стали сферою протиборства двох ідеологій, світоглядів, політичних і моральних основ і принципів життя різних суспільних систем. У журналі надруковано спеціальні цикли теоретичних статей, консультацій з цієї проблематики²³. Їх автори на переконливих прикладах показують, що класова мета та політичні наміри у фальсифікаторів минулих і сьогоdnішніх одна і та ж — підрив і дискредитація принципів та устоїв соціалістичного ладу і способу життя, політики і керівної ролі Комуністичної партії, захист капіталістичної системи за допомогою фальсифікації і наклепів на досягнення реального соціалізму. Вони в статтях розглядають деякі актуальні, в світлі сучасної ідеологічної боротьби, питання марксистсько-ленінського розуміння способу життя, розкривають ідеологічну, соціальну суть буржуазних і реформістських трактовок цих питань. Автори правомірно підкреслюють, що тільки синтез кількісної і якісної сторін способу життя дозволяє уявити собі розглядувану соціальну реальність у всій її конкретності, в сукупності її важливих характеристик²⁴.

Кількісний компонент способу життя характеризується категорією «рівень життя» і визначається такими показниками, як рівень реального доходу на душу населення, забезпеченість людей житлом, продовольчими і промисловими товарами, тобто це економічний аспект способу життя. Саме кількісні характеристики способу життя знахо-

²² Бестужев-Лада И. В. Указ. соч.; Паскарь П. А. Агрпромышленная интеграция и развитие социалистического образа жизни // Вопросы истории КПСС.— 1987.— № 7.— С. 32—46; Гронски Ф. Совершенствование социалистического образа жизни — важный фактор ускорения социально-экономического развития ЧССР // Там же.— 1987.— № 6.— С. 58—70; Социалистический образ жизни: опыт партий, перспективы развития // Там же.— 1987.— № 1.— С. 41; Богомолов О. Т. Указ. соч.; Кубасевич Я. ПОРП о формировании социалистического образа жизни // Вопросы истории КПСС.— 1987.— № 9.— С. 54—64; та ін.

²³ Кейзеров Н. М. Ленинские принципы борьбы против буржуазной, ревизионистской идеологии и современность // Вопросы истории КПСС.— 1977.— № 10.— С. 128—139; Касьяненко В. И. Борьба партии против фальсификации теории и практики социалистического общежития в СССР, 1917—1937 гг. // Там же.— 1984.— № 9.— С. 45—60.

²⁴ Мчедлов М. П. Проблема образа жизни в идеологической борьбе двух систем // Вопросы истории КПСС.— 1978.— № 8.— С. 19—33; Крухмалев А. Е. Критика антимарксистских измышлений о сущности социализма // Там же.— 1981.— № 2.— С. 82—93.

дяться в центрі уваги ідеологічних противників. Однак це не означає, що вони не займаються фальсифікацією якісної сторони життя, яка відображає соціальний аспект і можливості розвитку особистості. Вона виражає якість задоволення матеріальних і культурних потреб (якість харчування, комфорт житла, модність одягу, якість охорони здоров'я, освіти, сфери обслуговування, структура дозвілля і т. п.). Буржуазні трактовки «якості життя» спрямовані на те, щоб прищепити масам ідею про переваги капіталізму над соціалізмом.

Певний інтерес викликає стаття Є. С. Троїцького²⁵, в якій дано аналіз буржуазної історіографії з питань концепції прискорення, яка направлена на вдосконалення всіх сторін життя нашого суспільства, в тому числі соціалістичного способу життя. На багатьох фактах автор показує неспроможність буржуазних тверджень про те, що соціалізму не властивий динамізм. Характерно, що автор публікації не обминає наявні труднощі і проблеми, в тому числі в нашому способі життя, а аргументовано показує, що вони не дають підстави для песимістичних прогнозів про те, що концепція прискорення приречена на провал. Проте автор не приділив належну увагу практичним рекомендаціям по вдосконаленню нашої пропаганди з цього питання.

У журнальних статтях на конкретних прикладах обґрунтовується важливий методологічний принцип викриття буржуазних трактовок способу життя — показувати корінну протилежність кількісної і якісної характеристик способу життя при соціалізмі і капіталізмі та їх вплив на розвиток особистості²⁶.

Розглядаючи зміст і мету соціалістичної і буржуазної політик, автори показують, що саме в соціальній політиці КПРС знайшли своє найбільш концентроване втілення питання розвитку соціалістичного способу життя. Через соціальну політику реалізуються результати економічної діяльності, що торкаються життєвих інтересів трудящих, найбільш широко і наочно виявляється якісна відмінність соціалістичного ладу від капіталізму. Порівняння ведеться по якісним параметрам, на багатому фактичному матеріалі.

Пропаганда соціалістичного способу життя — одне з актуальних завдань ідеологічної роботи КПРС, всіх марксистсько-ленінських партій країн соціалізму. При цьому все більше значення має акцентування в пропаганді та агітації на тих рисах життя, які властиві тільки соціалізму і яскраво демонструють його переваги над так званим західним, буржуазним способом життя, насамперед якісну сторону соціалістичного способу життя. Висвітлення цих сторін соціалістичного способу життя крізь призму його порівняння з способом життя в капіталістичному суспільстві дозволяє краще виявити сутність першого, його історичні переваги і справжній гуманізм.

На противагу характерному для буржуазної методології упередженому і односторонньому підходу до такого складного явища, як спосіб життя, в радянській історіографії утвердився комплексний підхід, коли порівнюються не один-два показники, а сукупність всіх економічних, соціально-політичних і духовних умов життєдіяльності людей. Наприклад, в публікації В. Г. Коріонова²⁷ зроблена спроба розглядати досягнення батьківщини Жовтня за шість десятиріч у розвитку соціалістичного суспільства, його переваги над капіталізмом. Акцент в статті зроблений на висвітленні переваг реального соціалізму в галузі економічного і соціального прогресу, в галузі демократії — демократії для

²⁵ Троицкий Е. С. Стратегия ускорения и несостоятельность ее буржуазных фальсификаций // Вопросы истории КПСС.— 1986.— № 9.— С. 27—39.

²⁶ Мчедлов М. П. Указ. соч.; Ненашев М. Ф. Важная задача идеологической деятельности партии.— Вопросы истории КПСС.— 1977.— № 8.— С. 18—32; Лопата П. П. Два мира — две социальные политики // Там же.— 1977.— № 11.— С. 108—120; та ін.

²⁷ Корнонов В. Г. Превосходство строя, рожденного Октябрем // Вопросы истории КПСС.— 1977.— № 6.— С. 30—42.

трудящих; на показі переваг суспільства, на прапорі якого написано «мир», як найгуманнішого і миролюбного на нашій планеті суспільства. Автор показав, що радянський спосіб життя відрізняється вільною участю трудящих у формуванні представницьких державних установ, виробленні державних і партійних документів, у повсякденній практичній роботі радянських установ і громадських організацій, в здійсненні контролю за їх діяльністю з боку трудящих.

Радянське суспільство нагромадило в цьому відношенні великий практичний досвід. Теоретичне осмислення цього досвіду, виявлення труднощів, причин негативних явищ і тенденцій, вироблення практичних рекомендацій — невідкладна справа істориків партії.

В цілому публікаціям журналу «Вопросы истории КПСС» з питань критики буржуазних та ревізійністських трактувань соціалістичного способу життя, пропаганди його переваг властиві теоретична і політична обґрунтованість, оперативність в мобілізації документального та фактичного матеріалу. В той же час необхідно підкреслити, що в них далеко не завжди авторам вдалось поєднувати законну гордість за досягнуті успіхи з сміливим, відкритим і вмілим аналізом назрілих проблем. Публікаціям бракувало об'єктивності в показі наших досягнень, ряд проблем розвитку соціалістичного способу життя залишились поза увагою авторів.

Сьогодні виникає необхідність все більш повного і системного вивчення ефективності пропаганди соціалістичного способу життя. Важливе завдання істориків партії, всіх суспільствознавців у цьому зв'язку полягає в забезпеченні високого наукового рівня і якості досліджень, розробці практичних рекомендацій для підвищення ефективності пропаганди радянського способу життя.

XXVII з'їзд нашої партії поставив перед ученими-суспільствознавцями завдання збагатити пошук нових підходів, форм і методів, які б відповідали сучасній практиці, сприяли вирішенню якісно нових завдань перебудови. У постанові ЦК КПКР «Про журнал «Коммунист»» підкреслюється, що треба глибоко аналізувати факти, керуватися об'єктивною логікою життя, а не надуманими догмами і стереотипами. Повернутися до багатоманітності самого життя²⁸.

Таким чином, аналіз публікацій журналу «Вопросы истории КПСС» з проблеми соціалістичного способу життя за 1975—1987 рр. дозволяє зробити висновок, що розробка цієї важливої проблеми знаходилась у центрі уваги істориків партії. Слід підкреслити, що вивчення проблеми соціалістичного способу життя йшло, в основному, по шляху розкриття все нових істотних рис, граней, властивих соціалістичному способу життя. Саме в цей період була розроблена концепція соціалістичного способу життя, відбувається вивчення історичного досвіду КПКР, зокрема в формуванні, розвитку соціалістичного способу життя.

Разом з тим практика вдосконалення соціалістичного способу життя настійно вимагає вивчення історичного досвіду КПКР по формуванню та розвитку соціалістичного способу життя на більш високому якісному рівні. Сьогодні «нам насущно необхідний принциповий прорив на теоретичному фронті,— підкреслив М. С. Горбачов на червневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПКР,— оснований на суворому аналізі всієї сукупності фактів суспільного життя, науковому обґрунтуванні цілей і перспектив нашого руху»²⁹.

Дослідження, що з'явилися на сторінках журналу «Вопросы истории КПСС» після XXVII з'їзду КПКР, свідчать, що в сучасній історико-партійній історіографії соціалістичного способу життя складаються нові підходи, намітилась тенденція до вивчення найбільш актуальних в умовах перебудови проблем соціалістичного способу життя. В той же

²⁸ Комуніст України.— 1986.— № 9.— С. 4.

²⁹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПКР, 25—26 черв. 1987 р.— К., 1987.— С. 12.

час більш детальнішого аналізу заслуговують такі проблеми, як розкриття демократизму соціалістичного способу життя, роль гласності в його розвитку; інтернаціональних процесів в соціалістичному способі життя, його соціальних проблем.

Партія націлює вчених-суспільствознавців зосередити зусилля на тому, щоб ширше і глибше показати історичне значення Великої Жовтневої соціалістичної революції, найтісніший зв'язок її ідеалів з сучасним курсом партії. Мова йде про те, щоб соціальні завоювання і досягнення нового ладу в різних сферах життя активніше працювали на одну мету — на більш повне втілення в життя ідеалів Великого Жовтня, розкриття величезного потенціалу соціалізму, на поліпшення життя громадян соціалістичного суспільства, на те, щоб зробити його більш забезпеченим, змістовним. Цьому сприятиме оновлення всіх сторін нашого життя, яке відбувається в процесі перебудови. «В результаті перебудови соціалізм може і повинен повною мірою реалізувати свої можливості як лад реального гуманізму, що служить людині і підносить її,— підкреслював М. С. Горбачов на урочистому засіданні, присвяченому 70-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції. — Це суспільство для людей — для розквіту їх творчої праці, благополуччя, здоров'я, фізичного та духовного розвитку, суспільство, де людина відчуває себе повноправним господарем і на ділі є ним»³⁰.

Поглибленого аналізу потребують такі питання, як всебічне висвітлення досвіду братніх марксистсько-ленінських партій в становленні і вдосконаленні соціалістичного способу життя, розкриття їх ролі, показ діалектики спадкоємності і новаторства в теорії, політиці, практичній діяльності партій по вдосконаленню соціалістичного співжиття. Адже, як відзначає М. С. Горбачов, «усі соціалістичні держави нагромадили багато цікавого і корисного в розв'язанні соціальних, економічних та ідеологічних завдань, у будівництві нового життя»³¹.

Особливий науковий інтерес і серйозне практичне значення має вивчення ролі людського фактора в удосконаленні соціалістичного способу життя; нової моральнополітичної атмосфери, яка останнім часом склалась у радянському суспільстві, її впливу на дальший якісний розвиток соціалістичного способу життя.

Наукова розробка цих проблем істориками партії дозволить визначити нові перспективи і можливості керування складними процесами, що відбуваються в соціалістичному способі життя.

З. І. БОЯРСЬКА (Київ)

³⁰ Горбачов М. С. Жовтень і перебудова: революція продовжується: Доповідь на спільному урочистому засіданні ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, присвяченому 70-річчю Великої Жовтневої соц. революції у Кремлівському Палаці з'їздів, 2 листоп. 1987 р.— К., 1987.— С. 31.

³¹ Там же.— С. 55.

ЛІТЕРАТУРА З ІСТОРІЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ТА РОБІТНИЧОГО КЛАСУ СРСР У РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Велика Вітчизняна війна була не просто війною між ворогуючими державами, між арміями, що боролися. Це була небачена в історії битва між двома соціальними системами, двома різними ідеологіями. Робітничий клас як передовий загін радянського народу виявив у ній високу політичну зрілість, ідейність і відданість справі Комуністичної партії, усвідомлення свого громадянського обов'язку в справі

захисту свободи й незалежності Батьківщини. Своєю самовідданою працею, безпосередньою участю у збройній боротьбі він вніс гідний вклад у розгром фашизму. Трудові і бойові подвиги радянського робітничого класу стали хвилюючою сторінкою безсмертного літопису Країни Рад.

За роки, що минули, радянськими істориками багато зроблено для висвітлення трудового подвигу радянського народу в період Великої Вітчизняної війни. Найбільш повно це дістало відображення в загальноісторичних дослідженнях, а також у спеціальних працях, опублікованих на початку 70-х років¹.

Відзначаючи великі досягнення у науковій розробці проблем Великої Вітчизняної війни, автори досліджень разом з тим звертали увагу на те, що до початку 70-х років багато важливих питань діяльності радянського тилу залишалися тоді ще недостатньо розкритими. Зокрема, це стосувалося основних напрямів зміцнення військово-промислової бази країни в цілому та окремих її галузей; особливостей розвитку промислового виробництва СРСР на завершальному етапі війни; відновлення галузей цивільного машинобудування; розвитку галузей легкої і харчової промисловості у 1944—1945 рр.; підготовки до реконверсії народного господарства.

Потребували глибшого вивчення питання розробки державної і технічної політики відбудови народного господарства в умовах війни, досвід державного і партійного керівництва відновленням промисловості в цілому та окремих її галузей, підготовкою кадрів, суспільно-політичне життя і побут трудящих відроджуваних індустріальних центрів тощо.

Малодослідженою залишалася тема відбудови індустрії в союзних республіках, краях і областях, що знаходилися в зоні тимчасової окупації ворогом.

Дослідники звернули увагу також на недостатню розробку таких важливих проблем, як матеріальне становище і культурно-побутові умови життя робітників у роки війни, роль профспілок у мобілізації трудівників тилу на самовіддану працю в ім'я перемоги та ін.

Що ж змінилося у науковій розробці проблеми за двадцятирічний період?

Насамперед слід відзначити, що «білих плям» стало менше. Радянська історична наука поглибила і значно розширила межі досліджень. У 70—80-ті роки історія робітничого класу СРСР вивчалася найбільш інтенсивно. Характерно, що автори розглядали питання в комплексі, навіть якщо об'єктом дослідження була тільки промисловість чи тільки робітничий клас. Продовжувалося дослідження якісних зрушень у промисловому виробництві країни, партійного керівництва ідейно-виховним процесом серед робітників у період війни. Багато уваги приділялося трудовим подвигам робітничого класу, зростанням його політичної активності, забезпеченню підприємств необхідними кадрами тощо. Проте слід відзначити, що кількість узагальнюючих праць з цих тем дещо скоротилася.

Зроблено певний крок у розширенні хронологічних рамок вивчення розвитку індустрії напередодні і в роки війни. Тривало дослідження таких складних процесів, як перебудова промисловості, евакуація під-

¹ Див.: Куманев Г. А. Рабочий класс СССР в Великой Отечественной войне (историогр. обзор) // Вопросы историографии рабочего класса СССР.— М., 1970.— С. 215—227; КПСС — вдохновитель и организатор победы советского народа в Великой Отечественной войне: Историогр. очерк.— М., 1973.— 262 с.; Митрофанова А. В., Куманев Г. А., Зеленин И. Е., Максимова Л. В. Советский тыл в годы Великой Отечественной войны: Проблема и ее изучение в 1965—1973 гг. // Советский тыл в годы Великой Отечественной войны: В 2-х кн. — Кн. 1: Общие проблемы.— М., 1974.— С. 190—222; Историография советского тыла периода Великой Отечественной войны.— М., 1976.— 236 с.; Историография Великой Отечественной войны: Сб. статей.— М., 1980.— 287 с.; Агитационно-пропагандистская работа КПСС в период Великой Отечественной войны (Историография): Межвуз. сб.— Горький, 1985.— 160 с.; та ін.

приємств, налагодження і розвиток виробництва у визволених від окупантів районах та ін.

За підрахунками О. Ф. Васильєва, тільки в 70-ті роки загалом було опубліковано близько 200 праць, у яких розкривалися питання розвитку промисловості, транспорту й історії робітничого класу СРСР періоду Великої Вітчизняної війни². Однак, на наш погляд, цю цифру явно занижено. Тільки на Україні з 1975 р. по 1985 р. випущено 1026 найменувань книжок, брошур і статей з досліджуваного періоду, з них 90 — написано на загальні теми, 37 — присвячено показу керівної ролі Комуністичної партії, 212 — бойовим діям Червоної Армії, визволенню нею тимчасово окупованої території республіки. Автори 198 праць висвітлювали всенародну боротьбу в тилу ворога, 124 — трудовий героїзм радянських людей, 111 — дружбу народів СРСР, їх інтернаціональну єдність у двобої з фашизмом, викривали злочини українських буржуазних націоналістів, 254 — присвячено увічненню подвигу радянського народу в пам'ятниках бойової слави. Всі ці видання — від статей до колективних багатотомних досліджень — свідчать про неухильний розвиток історичної й історико-партійної науки, про дальше проникнення вчених у суть історичних процесів, закономірностей історичних подій і явищ.

Серед фундаментальних досліджень слід насамперед назвати такі видання, як «Історія Комуністичної партії Радянського Союзу», «Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», «Історія Української РСР» у десяти томах, семитомник «Історія соціалістичної економіки СРСР», енциклопедія «Велика Вітчизняна війна. 1941—1945», та ін.³

У 1974 р. вийшло дві книги збірника «Радянський тил у Великій Вітчизняній війні» під загальною редакцією академіка П. М. Поспелова⁴. На основі залучення нових документальних матеріалів у ньому широко розкрито незаперечні переваги радянського державного і суспільного ладу, які відіграли вирішальну роль у перемозі над ворогом, багатогранну діяльність Комуністичної партії по керівництву народним господарством країни, її величезну ідейно-виховну роботу серед трудівників тилу.

День за днем простежується хід Великої Вітчизняної війни, в тому числі робота промислових підприємств у період суворих випробувань, у книзі «Українська РСР у роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. Хроніка подій»⁵.

Помітною подією в історичній науці стало видання 12-томної «Історії другої світової війни»⁶. Воно справило значний вплив на дальший розвиток історіографії проблеми. Поряд з розробкою загальних питань у названому дослідженні приділяється велика увага аналізу стану розвитку радянської економіки напередодні й у роки Великої Вітчизняної війни, зусиль Комуністичної партії по налагодженню військового гос-

² Див.: Васильєв А. Ф. Основные направления в исследовании истории промышленности, транспорта и рабочего класса военных лет на современном этапе // Историография Великой Отечественной войны.— М., 1980.— С. 195.

³ История Коммунистической партии Советского Союза: 7-е изд.— М., 1985.— 783 с.; Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК: 8-е изд.— М., 1971.— Т. 6.— 517 с.; История Украинской ССР: В 10-ти т.— Киев, 1984.— Т. 8: Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза, 1941—1945.— 639 с.; Советская экономика в период Великой Отечественной войны, 1941—1945.— М., 1970.— 503 с.; Великая Отечественная война, 1941—1945: Энциклопедия. / Гл. ред. М. М. Козлов.— М., 1984.— 832 с.; Источники победы советского народа в Великой Отечественной войне, 1941—1945.— М., 1985.— 312 с.; та ін.

⁴ Советский тыл в Великой Отечественной войне.— М., 1974.— Кн. 1.— 300 с.; Кн. 2.— 367 с.

⁵ Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны Советского Союза: Хроника событий.— Киев, 1985.— 618 с.

⁶ История второй мировой войны, 1939—1945: В 12-ти т.— М., 1973—1982.

подарства, в тому числі військової індустрії. Автори зібрали і ввели до наукового обігу новий документальний матеріал і статистичні дані (місячні, кварталні, річні) виробництва військової продукції, що дає можливість простежити основні напрями розвитку військово-промислової бази і зміцнення військового виробництва в цілому й по окремих галузях.

Докладніший аналіз діяльності радянського тилу здійснено авторами колективної праці «Радянський Союз у роки Великої Вітчизняної війни. 1941—1945 рр.»⁷. У ній з хронологічною послідовністю переконливо розкрито вагомість внеску робітничого класу, інших категорій населення країни в спільну перемогу, показано масовий героїзм бійців фронту і трудівників тилу.

Слід відзначити, що багато цінного матеріалу з питань розвитку індустрії й історії робітничого класу періоду війни зібрано дослідниками в ряді інших узагальнюючих праць⁸. Розкриваючи велич і непереможність радянського ладу, народженого Великим Жовтнем, дослідники називають соціально-політичну єдність соціалістичного суспільства, глибоку заінтересованість трудящих СРСР у розвитку економічної і духовної основи та оборонної могутності Вітчизни одними з головних джерел перемоги над ворогом. Так, у монографії «Джерело Перемоги» автори акцентують увагу на єдності фронту і тилу, провідній ролі робітничого класу в усіх сферах економічного й суспільного життя країни.

Багатогранну діяльність партії по мобілізації усіх матеріальних і духовних сил радянського народу на розгром фашистських загарбників висвітлено в книзі «На чолі захисту Радянської Батьківщини» та у монографії Г. А. Деборіна й Б. С. Тельпуховського «Підсумки і уроки Великої Вітчизняної війни»⁹.

Відрядно, що багато дослідників глибоко проаналізували місце і роль різних категорій трудящих у великій битві з поневолювачами¹⁰. Висвітлюючи проблему в цілому, вони певною мірою порушували й питання розвитку військової індустрії. Найбільш повно розкрито внесок молоді і жінок у забезпечення потреб економіки в роки війни. Серед праць на цю тему вигідно відрізняється монографія В. С. Мурманцевої, зокрема, великою кількістю архівних документів, глибокими узагальненнями й цифровими викладками, показом вчинків конкретних осіб в екстремальних умовах тяжких випробувань.

На початку 70-х років історіографія досліджуваної проблеми поповнилася великими монографіями з питань діяльності радянського тилу¹¹. Порівняно з працями попередніх авторів у цих публікаціях

⁷ Советский Союз в годы Великой Отечественной войны, 1941—1945.— М., 1976.— 727 с.; М., 1985.— 711 с.

⁸ Див.: История СССР с древнейших времен до наших дней.— М., 1973.— Т. 10.— 782 с.; Рабочий класс СССР и его ведущая роль в строительстве коммунизма.— М., 1975.— 568 с.; Подвиг тыла: Документы, материалы газет и радио военных лет, дневники, письма, воспоминания.— М., 1970.— 239 с.; Советские профсоюзы в Великой Отечественной войне.— М., 1975.— 239 с.; Белоносов И. И. Советские профсоюзы в годы войны.— М., 1970.— 216 с.; Чернышев Н. Е. Огонь сердца: Записки бывшего парторга ЦК ВКП(б) на Кузнецком металлургическом комбинате.— М., 1982.— 239 с.; Великий подвиг советского народа.— М., 1975.— 309 с.; Источник Победы.— М., 1985.— 216 с.; История советского рабочего класса, 1938—1945: В 6-ти т.— М., 1984.— Т. 3.— 591 с., та ін.

⁹ Во главе защиты Советской Родины: Очерк о деятельности КПСС в годы Великой Отечественной войны.— М., 1975.— 407 с.; Деборин Г. А., Тельпуховский Б. С. Итоги и уроки Великой Отечественной войны: 2-е изд., дораб.— М., 1975.— 439 с.

¹⁰ Див.: Еремін В. Г., Ісаков П. Ф. Молодежь в годы Великой Отечественной войны.— М., 1977.— 263 с.; Изд. 2-е.— М., 1984.— 285 с.; Мурманцева В. С. Советские женщины в Великой Отечественной войне: Изд. 2-е.— М., 1979.— 293 с.; та ін.

¹¹ Кравченко Г. С. Экономика СССР в годы Великой Отечественной войны: 2-е изд.— М., 1970.— 391 с.; Митрофанова А. В. Рабочий класс СССР в годы Великой Отечественной войны.— М., 1971.— 575 с.; Приходько Ю. А. Восстанов-

узагальнено головним чином новий матеріал, який дав можливість розкрити як основні закономірності налагодження роботи та трудовому фронті, так і її особливості у різних регіонах Радянського Союзу. Так, Г. Г. Морехіна на прикладі перебудови підприємств чорної металургії Півдня дала панорамну картину боротьби робітників і спеціалістів галузі під керівництвом Комуністичної партії за неухильне збільшення виплавки чавуну, сталі та виробництва прокату для потреб фронту. Дослідниця звернула увагу на виняткові труднощі, що з ними довелося зіткнутися спеціалістам металургійної промисловості на початку війни.

Широкий аналіз стану розвитку індустрії й історії робітничого класу періоду Великої Вітчизняної війни дано в монографії А. В. Митрофанової. На широкій документальній основі в ній відображено розвиток усіх основних галузей промисловості країни, показано зміни, яких вони зазнавали на певних етапах війни. Особливу наукову цінність для нас становлять розділи праці, де відтворюється соціальний портрет робітничого класу. Дослідниці вдалося також розглянути особливості агітаційно-пропагандистської діяльності партії серед різних категорій робітників (металургів, нафтовиків, лісозаготівельників, транспортників) з урахуванням їх професійної підготовки, національного й вікового складу, показати вплив ідейно-політичної і культурно-масової роботи, що проводилася на підприємствах, на піднесення трудової і політичної активності робітничого класу у боротьбі за забезпечення потреб фронту. І хоч для ілюстрації висновків автор навела невелику кількість прикладів диференційованого підходу партійних організацій до виховання робітників, основні тенденції цієї діяльності простежуються чітко, що може послужити напрямом для поглиблення дальших творчих пошуків.

Питання змін чисельного і якісного складу робітничого класу на прикладах його великих загонів широко аналізується в монографії С. Л. Сенявського та В. Б. Тельпуховського¹². Вони дослідили такі важливі аспекти, як джерела поповнення робітничих колективів, підготовка і підвищення кваліфікації кадрів, зміни в структурі робітничого класу, його роль у загальнонародному русі «Все для фронту!» тощо.

На багатому архівному матеріалі, прикладах з повсякденного життя робітників, зокрема Української РСР, простежують автори монографії «Робітничий клас Української РСР: традиції і сучасність» революційну спадкоємність його героїчних звершень у будівництві соціалізму і захисті його завоювань¹³. Четвертий розділ цієї праці присвячено показу ролі і місця робітників на фронті і на трудовій вахті. Достоїнством видання є те, що в ньому поряд з цифровим матеріалом, який широко ілюструє ратні й трудові подвиги, виведено цілу галерею імен кращих представників робітничого класу, рядових героїв фронту і тилу. Однак, на жаль, у книзі відсутні іменний та географічний покажчики.

Радянські дослідники здійснювали пошук у різних напрямках. У результаті, крім великих узагальнюючих праць, присвячених розвитку індустрії країни, з'явилися численні публікації, написані на матеріалах окремих регіонів, галузей економіки та великих підприємств. Було

ление индустрии, 1942—1950.— М., 1973.— 287 с.; Хорошайлов Н. Ф. Деятельность Коммунистической партии по возрождению Донбасса, 1943—1945.— Киев, 1973.— 241 с.; Докучаев Г. А. Рабочий класс Сибири и Дальнего Востока в годы Великой Отечественной войны.— М., 1973.— 424 с.; Морехина Г. Г. Великая битва за металл, 1941—1945.— М., 1974.— 271 с.; Олехнович Г. И. Трудящиеся Белоруссии — фронту: Трудовая деятельность белорусского населения, эвакуированного в годы Великой Отечественной войны в советский тыл.— Минск, 1972.— 208 с.; Колесник А. Д. РСФСР в годы Великой Отечественной войны: проблемы тыла и всенародной помощи фронту.— М., 1982.— 328 с.; Чадаев Я. Е. Экономика СССР в годы Великой Отечественной войны, 1941—1945 гг.— М., 1985.— 493 с.; та ін.

¹² Див.: Сенявский С. Л., Тельпуховский В. Б. Рабочий класс СССР, 1938—1965.— М., 1976.— 534 с.

¹³ Див.: Рабочий класс Украинской ССР: традиции и современность.— Киев, 1986.— 240 с.

здійснено також ряд розвідок з ідейно-політичної роботи партії серед трудящих, у тому числі і в період війни¹⁴. Їх цінність полягає у використанні матеріалів місцевих партійних організацій. Ідеологічна й організаторська робота партії аналізується в них у тісній єдності з розв'язанням основних народногосподарських завдань, спрямованих на розгром ворога. Автори розглядають постановку організаторської, господарської, ідейно-політичної роботи як важливий фактор у мобілізації мас на всенародну боротьбу з окупантами, показують ефективність навчання комуністів і керівних кадрів, роль преси у вихованні трудящих. На конкретних фактах висвітлюються героїчні зусилля трудівників тилу, спрямовані на задоволення потреб фронту, наводиться цікавий цифровий матеріал, вміщуються спогади учасників тих подій. Однак дослідникам варто було б більше залучити архівних даних, публікацій воєнних років, а не зосереджувати увагу в основному тільки на вже відомих у науковій літературі документальних матеріалах і фактах. Багато статей написані однотипно. Масово-політична й організаторська робота партійних організацій досліджується без врахування специфіки і особливостей окремих областей та галузей промисловості, лише вказуються загальні заходи виховного характеру.

Багато цінних відомостей щодо діяльності парторганізацій по налагодженню індустрії тилу дослідники можуть почерпнути з нарисів історії комуністичних партій союзних республік, а також партійних осередків промислових підприємств¹⁵.

У роки Великої Вітчизняної війни Комуністична партія, як відомо, приділяла особливу увагу трудовим колективам підприємств і галузей, що мали оборонне значення. Про це свідчать постанови ЦК ВКП(б), у яких ідеться про поліпшення ідейно-політичної роботи в багатьох галузях народного господарства. Так, Центральним Комітетом розглядалися питання «Про заходи поліпшення партійної роботи у вугільних районах Кузбасу у зв'язку із завданням збільшення видобутку вугілля» (24 вересня 1942 р.), «Про роботу політвідділів залізниць імені Куйбишева і Південно-Уральської» (1 листопада 1942 р.) та ін.¹⁶

Тому закономірним є інтерес багатьох дослідників до вивчення досвіду постановки організаторської та виховної роботи серед трудівників цих галузей. У 1963 р. вийшла монографія Г. О. Куманьова «Радянські залізничники в роки Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.)», а в 1976 р. — його ж праця «На службі фронту і тилу»¹⁷. Показуючи ге-

¹⁴ Див.: Дергач М. С. Из опыта военно-патриотического воспитания рабочего класса Южного Урала в годы Великой Отечественной войны // На путях строительства коммунизма.— Челябинск, 1970.— 320 с.; Климов И. П. Идейно-политическая работа на железнодорожном транспорте Урала, 1943—1945 // Деятельность партийных организаций Урала по развитию социалистической культуры: Уч. зап. Свердловского пед. ин-та.— 1972.— № 115.— 148 с.; Дзенискевич А. Р. Военная пятилетка рабочих Ленинграда, 1941—1945.— Л., 1972.— 215 с.; Киселев В. П. Идеологическая работа партийных организаций среди труженников тыла в годы Великой Отечественной войны: На материалах областей и автономных республик Поволжья.— Горький, 1975.— 320 с.; Храмков Л. В. Трудящиеся Куйбышевской области в годы Великой Отечественной войны.— Куйбышев, 1985.— 79 с.; Базарожанов В. Б. Национальные районы Сибири и Дальнего Востока в годы Великой Отечественной войны.— Новосибирск, 1982.— 256 с.; Агтокуров С. Промышленность Киргизии в годы великих битв.— Фрунзе, 1975.— 151 с.; Марченко И. Е. Трудовой подвиг рабочего класса Белорусской ССР, 1943—1950.— Минск, 1977.— 247 с.; та ін.

¹⁵ Очерки истории Коммунистической партии Грузии, 1883—1970.— Тбилиси, 1971.— 507 с.; Очерки истории Коммунистической партии Украины.— Киев, 1972.— 712 с.; Очерки истории Коммунистической партии Узбекистана.— Ташкент, 1974.— 407 с.; Очерки истории Хабаровской краевой организации КПСС, 1900—1978.— Хабаровск, 1979.— 495 с.; Очерки истории Донецкой партийной организации.— Донецк, 1978.— 504 с.; Черниговская областная партийная организация в годы Великой Отечественной войны.— Киев, 1987.— 159 с.; та ін.

¹⁶ Див.: Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1980.— Т. 6.— С. 44—56.

¹⁷ Див.: Куманев Г. А. Советские железнодорожники в годы Великой Отечественной войны, 1941—1945.— М., 1963.— 324 с.; Куманев Г. А. На службе фрон-

роїчний труд радянських залізничників, які забезпечували безперебійну роботу транспорту для постачання фронту всього необхідного для досягнення перемоги над ворогом, автор проаналізував величезну організаторську й ідейно-виховну роботу партії серед робітників і службовців галузі у роки суворих випробувань, зокрема, по розгортанню соціалістичного змагання за безперебійну роботу, збільшення пробігу локомотивів, максимальне використання внутрішніх резервів. Широко показано роботу політвідділів, агітаторів по мобілізації робітників на всемірну допомогу діючій армії. Книги містять багатий фактичний матеріал, велику кількість прикладів. Вони являють собою глибоко наукові, узагальнюючі праці, які мають важливе значення для виховання радянських людей, особливо молодого покоління, на героїчних традиціях минулого.

Протягом усієї війни в СРСР здійснювалося, як відомо, велике на той час капітальне будівництво. Досить сказати, що обсяг капіталовкладень державних і кооперативних підприємств та організацій у промисловість, транспорт та зв'язок у порівнянних цінах становив 10 521 млн. крб. В середньому капіталовкладення за кожний воєнний рік перевищували середньорічні вкладення за тринадцять з половиною довоєнних років¹⁸. Тільки в тиллових районах країни за короткий час було споруджено 3,5 тис. нових великих промислових об'єктів і 7,5 тис.— відбудовано в місцевостях, визволених від фашистської окупації. Однак історія будівництва в радянському тилу і відбудови народного господарства у визволених районах у 70—80-х роках досліджувалася недостатньо. Серед праць на цю тему виділяються лише створені Ю. Л. Дьяковим, О. М. Комаровським та В. П. Кургановим¹⁹. Однак вони ніяк не змогли охопити всього кола питань. Так, у «Записках будівельника» подано технологічні схеми будов, особисті враження автора, безсумнівно, потрібні і цінні, але слабо показано труднощі воєнного періоду, героїзм і самовідданість рядових будівельників. Не спеціалістом книга сприймається важко.

Ширше представлена література, в якій розкриваються проблеми відродження індустрії й історії робітничого класу у визволених районах країни²⁰. Дослідниками висвітлено джерела героїчної праці робітників республік, країв і областей на евакуйованих підприємствах і в період відбудови зруйнованого війною народного господарства. Показано величезну роботу Комуністичної партії, її місцевих організацій по ідейно-політичному вихованню трудящих, мобілізації їх зусиль на всебічну допомогу фронту.

Важливе місце у висвітленні проблеми належить колективній монографії вчених Академії суспільних наук при ЦК КПРС «Боротьба партії і робітничого класу за відбудову і розвиток народного господар-

та и тыла: Железнодорожный транспорт накануне и в годы Великой Отечественной войны, 1938—1945.— М., 1976.— 441 с.

¹⁸ Капитальное строительство в СССР: Стат. сб.— М., 1961.— С. 60—61.

¹⁹ Дьяков Ю. Л. Подвиг строителей индустрии тыла, 1941—1945.— М., 1981.— 175 с.; Комаровский А. Н. Записки строителя.— М., 1972.— 263 с.; Строители — фронту: Сб. статей.— М., 1968.— 240 с.; Курганов В. П. Так рождался Уралхиммаш.— Свердловск, 1973.— 315 с.; та ін.

²⁰ Див.: Борьба партии и рабочего класса за восстановление и развитие народного хозяйства СССР, 1943—1950.— М., 1978.— 324 с.; Денисенко П. Комуністична партія України — організатор відбудови народного господарства республіки, 1943—1945.— К., 1968.— 175 с.; Терещенко Г. І. Організаторська діяльність Комуністичної партії по підготовці робітничих кадрів на Україні.— К., 1974.— 159 с.; Из истории партийных организаций Северо-Запада РСФСР, 1941—1945: Сб. статей.— Петрозаводск, 1976.— 208 с.; Коваль М. В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны.— Киев, 1977.— 264 с.; Юрчук В. И., Кожукало И. П. Коммунистическая партия во главе всенародной борьбы за восстановление и развитие народного хозяйства Советской Украины, 1946—1950.— Киев, 1986.— 365 с.; Возрождение прифронтовых и освобожденных районов СССР в годы Великой Отечественной войны, 1941—1945.— М., 1986.— 214 с.; та ін.

ства СРСР (1943—1950 рр.)». Для нас, зокрема, становлять інтерес її третій і п'ятий розділи. Спираючись на партійні документи того періоду, автори простежують зусилля партії і народу, спрямовані на відбудову і дальший розвиток індустрії, розкривають керівну роль партійних організацій у цій справі, внесок робітничого класу в розвиток ряду галузей народного господарства. Достоїнством монографії є те, що в ній першорядна увага відводиться висвітленню процесів розвитку і зміцнення всередині самої партії, творчому застосуванню форм і методів організаторської і політичної роботи в масах залежно від конкретних умов.

У монографії П. І. Денисенка на основі численних фактів і матеріалів показано авангардну роль комуністів у відбудові народного господарства республіки, значення дружби народів СРСР у поданні допомоги Україні під час ліквідації наслідків фашистської окупації.

Для дослідників становить науковий інтерес монографія Г. І. Терещенка. В ній на основі архівних і друканих джерел простежено розвиток радянської системи профтехосвіти, її роль у підготовці кваліфікованих робітничих кадрів для народного господарства УРСР. В одному з розділів книги висвітлено роботу парторганізацій республіки по забезпеченню відроджуваних підприємств необхідними спеціалістами, ідейно-політичному вихованню учнів профтехучилищ та шкіл ФЗН тощо. М. В. Коваль багато уваги приділив показу керівної ролі Комуністичної партії в справі розвитку військової економіки, у суспільно-політичному житті робітників, трудящих республіки і всієї країни, у піднесенні їх трудової і політичної активності, спрямованої на подання допомоги Червоній Армії, на зміцнення радянського тилу.

У 80-х роках відбувся ряд наукових конференцій, присвячених 40-річчю знаменних подій періоду Великої Вітчизняної війни. Так, у листопаді 1982 р. було проведено наукову конференцію, присвячену перемозі радянського народу і його Збройних Сил у Сталінградській битві. Матеріали конференції лягли в основу книги, що побачила світ у 1985 р.²¹ Важливою складовою частиною її є розділ «Внесок радянського тилу у досягнення перемоги під Сталінградом», у написанні якого взяли участь відомі дослідники А. В. Митрофанова, Г. О. Куманьов та ін. Вони проаналізували кількісний і якісний стан робітничого класу напередодні і в період Сталінградської битви, зусилля Комуністичної партії, спрямовані на піднесення його бойової, політичної і трудової активності.

У 1985 р. за матеріалами наукової конференції, що відбулася в Києві, вийшла книга «На чолі непорушного братерства»²². На великому фактичному матеріалі в ній показано торжество ленінської національної політики, керівну роль Комуністичної партії у досягненні перемоги. Поряд з іншими питаннями її автори розглядають і проблеми тилу. Так, В. В. Станкевич, М. В. Коваль, А. П. Прядко порушили актуальні питання діяльності Комуністичної партії як організатора трудової співдружності народів СРСР у ході визволення Радянської України від німецько-фашистських загарбників, трудового подвигу українського народу в роки Великої Вітчизняної війни, інтернаціональної єдності радянських людей. Налагодження роботи промислових підприємств Української РСР в той період дослідили М. І. Кравчук, П. О. Савчук, І. С. Савельєв.

Однак невеликі обсяги подібних видань не дають можливості широко висвітлити суть питання, а лише окреслюють їх коло і напрями дальших наукових пошуків.

²¹ Исторический подвиг Сталинграда.— М., 1985.— 415 с.

²² Во главе нерушимого братства: Коммунистическая партия — вдохновитель и организатор боевого и трудового содружества народов СССР в ходе освобождения Советской Украины от немецко-фашистских захватчиков: Материалы респ. науч. конф. 29 сент. 1984.— Киев, 1985.— 335 с.

У розглядуваний період досить інтенсивно здійснювалося вивчення організаторської й ідейно-політичної роботи Комуністичної партії серед трудівників тилу, і зокрема, серед індустріальних робітників. Якісним поповненням наукового арсеналу історіографії Великої Вітчизняної війни стала колективна монографія «Силою більшовицького слова» та збірник наукових праць «Проблеми ідейно-політичної роботи ВКП(б) у роки Великої Вітчизняної війни»²³. В них висвітлюється політико-виховна діяльність партії у роки минулої війни на фронті і в тилу, а також на тимчасово окупованій території СРСР. Особливу цінність для теми даного дослідження становлять перший і другий розділи праці «Силою більшовицького слова», в яких розкривається зміст ідейно-політичної діяльності Комуністичної партії серед трудящих радянського тилу і різноманітних верств населення. Автори на конкретних прикладах, із залученням нового архівного матеріалу показали різноманітність форм і методів політичної роботи партії в масах, її ефективність.

У збірнику «Проблеми ідейно-політичної роботи партії в роки Великої Вітчизняної війни» повніше, ніж у попередніх дослідженнях, дано соціальний портрет робітничого класу того періоду, показано форми і методи впливу партійних та комсомольських організацій на політичне й трудове загартування молодих робітників, підкреслено роль агітаційно-масової роботи у справі мобілізації трудящих на подання допомоги визволеним районам.

Однак, незважаючи на помітний внесок цих видань в історичну науку, слід відзначити, що вони не позбавлені недоліків. Зокрема, їх автори не відобразили тих величезних труднощів, з якими довелося зіткнутися Комуністичній партії, всьому радянському народу у роки тяжких випробувань.

Питання нерозривного зв'язку ідейно-виховної та організаторської роботи, підвищення керівної і спрямовуючої ролі Комуністичної партії у мобілізації сил радянського народу на відсіч фашистської агресії, в організації корінного перелому в ході Великої Вітчизняної війни і її переможного завершення дістали відображення в працях Н. І. Кондакової²⁴. Дослідниця зосередила увагу на показі партійного керівництва роботою радянського тилу, піклуванні партії про збереження й поповнення рядів робітничого класу, його політичне загартування. Особливий акцент зроблено на ролі ідейно-політичного виховання трудящих у боротьбі проти буржуазно-фашистської ідеології, в зміцненні радянського патріотизму й пролетарського інтернаціоналізму, дружби народів СРСР. Значну увагу Н. І. Кондакова приділила факторам, які зумовлюють необхідність підвищення ефективності ідеологічної, ідейно-політичної роботи партії в роки війни, активізації і перебудови її з урахуванням зрослих вимог. Нею зроблено важливі висновки щодо специфіки ідейно-виховної роботи партійних організацій серед населення визволених районів країни.

До наукових праць примикає видана в 1986 р. монографія автора цих рядків²⁵. В ній досліджуються основні напрями виховної діяльності Комуністичної партії серед робітників, виявлено основні тенденції, форми й методи патріотичного та інтернаціонального виховання робітничого класу в роки війни, характерні для всіх регіонів країни, розроблено конкретні рекомендації щодо дальшого удосконалення цього напрямку виховної роботи в сучасних умовах.

²³ Силой большевистского слова: Идеологическая деятельность Коммунистической партии в условиях Великой Отечественной войны, 1941—1945.— М., 1985.— 302 с.; Проблемы идейно-политической работы ВКП(б) в годы Великой Отечественной войны.— М., 1984.— 218 с.

²⁴ Кондакова Н. И. Идейно-политическая работа Коммунистической партии в освобожденных районах РСФСР, 1941—1945.— Воронеж, 1971.— 302 с.; Кондакова Н. И. Идеологическая победа над фашизмом, 1941—1945.— М., 1982.— 176 с.

²⁵ Прядко А. П. Политическое воспитание рабочего класса в годы Великой Отечественной войны.— Харьков, 1986.— 168 с.

Значний інтерес у дослідників викликала книга М. С. Зінич «Трудовий подвиг робітничого класу в 1941—1945 рр.»²⁶. На основі цілеспрямованого аналізу архівних документів того періоду і опублікованих даних автор комплексно розглянула джерела трудового героїзму радянських робітників у дні суворих випробувань, зусилля партійних організацій і господарських органів, спрямовані на забезпечення неухильного виконання завдань фронту, піднесення трудового ентузіазму робітників, їхньої витримки у подоланні труднощів воєнного часу.

Трудовому подвигу робітничого класу в 1941—1942 рр. на матеріалах Української РСР присвятив своє дослідження С. М. Саженок²⁷. Незважаючи на його невеликий обсяг (112 с.), автор розглянув широке коло проблем: участь робітників у перебудові промисловості на воєнний лад, хід евакуації промислових підприємств та їхнього персоналу на Схід країни, спільну героїчну працю трудящих братніх республік у перший період війни. Значний інтерес, зокрема, становлять наведені дослідником дані про самовіддану працю робітників неокупованих на той час Ворошиловградської, Харківської та Донецької областей (з кінця 1941 р. до середини 1942 р.). У книзі дано історіографічний огляд літератури з досліджуваної проблематики, а також конкретні рекомендації щодо дальшого її вивчення. Однак через те, що хронологічні рамки дослідження обмежені тільки першим періодом війни, багато питань залишилося нерозглянутими. Крім того, автору не вдалося уникнути в ході аналізу певного шаблону, зокрема такого, як теза — приклад. Книгу перенасичено цифровим матеріалом без належних коментарів останніх. Не показано специфіки робітничого класу даного регіону. Це дещо знижує наукову цінність дослідження.

На жаль, подібні недоліки властиві й ряду інших праць, присвячених історії робітничого класу періоду Великої Вітчизняної війни.

Як і в минулі роки, дослідники приділяли багато уваги вивченню трудових подвигів комсомольців і робітничої молоді на промислових підприємствах радянського тилу. Так, В. М. Бутько показав роботу Московської комсомольської організації по підвищенню трудової активності працюючих юнаків і дівчат, розглянув виховні можливості соціалістичного змагання, ударних трудових вахт, трудових ініціатив, починів тощо²⁸. Однак у книзі не зроблено посилань на джерела.

Живий зв'язок трудових традицій сучасної молоді і юнаків та дівчат воєнних років, їхній внесок у загальну справу, патріотичні ініціативи висвітлено в ряді праць — В. О. Сулемова, М. В. Трущенко, П. Т. Тронька, О. С. Трайніна та ін., а також у дослідженнях, присвячених героїчним подвигам робітничого класу в роки війни²⁹.

Увагу дослідників привернула до себе монографія Г. Г. Морехіної «Партійне будівництво в період Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу, 1941—1945»³⁰. У ній висвітлено широкий спектр

²⁶ Зінич М. С. Трудовой подвиг рабочего класса в 1941—1945 гг.— М., 1984.— 232 с.

²⁷ Саженок С. М. Трудовой подвиг робітників України у Великій Вітчизняній війні.— К., 1985.— 112 с.

²⁸ Бутько В. М. Мужество рождается в борьбе: О трудовом подвиге комсомольцев и рабочей молодежи промышленных предприятий Москвы в годы Великой Отечественной войны, 1941—1945.— М., 1983.— 223 с.

²⁹ Див.: Сулемов В. А. Союз молодых борцов.— М., 1971.— 303 с.; Трущенко Н. В. Источник силы: Партия— организатор и руководитель комсомола.— М., 1973.— 288 с.; Тронько П. Т. Подвиг твоих отцов: Из истории борьбы комсомольцев и молодежи Советской Украины против немецко-фашистских захватчиков в период Великой Отечественной войны, 1941—1945.— М., 1970.— 446 с.; Михайлов Н. В те годы.— М., 1975.— 198 с.; Трайнин А. С. Под знаменем революции: Коммунистическая партия— руководитель революционного юношеского движения, организатор комсомола.— М., 1975.— 223 с.; Славный путь Ленинского комсомола: История ВЛКСМ.— М., 1978.— 590 с.; та ін.

³⁰ Морехина Г. Г. Партийное строительство в период Великой Отечественной войны Советского Союза, 1941—1945.— М., 1986.— 392 с.

питань діяльності Комуністичної партії як політичного вождя радянського народу в дні суворих випробувань. На багатому фактичному матеріалі показано форми і методи партійного керівництва різними галузями народного і військового господарства, заходи, що вживалися для підвищення бойовитості парторганізацій, зміцнення політичної і організаційної єдності та згуртованості партійних рядів, забезпечення авангардної ролі комуністів на фронті й у тилу. З урахуванням важливості проблеми, її місця в історіографії можна без перебільшення вважати монографію Г. Г. Морехіної однією з найповніших наукових праць, у яких висвітлюються питання партійного будівництва у воєнний час. Для нас особливий інтерес становлять ті її розділи, де розкрито питання перебудови й розгортання внутріпартійної роботи у парторганізаціях у радянському тилу, в тому числі у галузях індустрії, удосконалення стилю і методів партійного керівництва, відновлення й організаційного зміцнення партійних осередків на визволеній від фашистських окупантів радянській території.

Короткий аналіз наукових праць з досліджуваної проблеми свідчить про те, що радянськими істориками немало зроблено для глибокого і всебічного вивчення організаторської, господарської й ідейно-виховної діяльності Комуністичної партії в роки Великої Вітчизняної війни. Однак узагальнюючої праці, в якій би проблема розглядалася комплексно, поки що не створено, хоч фактичний матеріал, особливо по окремих регіонах, галузях промисловості, підприємствах і будовах, нагромаджено значний. Тобто, створено умови для аналітичної розробки проблем протягом усього періоду війни і на матеріалах усєї країни.

Останнім часом розширилася й джерелознавча база досліджень, зроблено багато узагальнюючих висновків. Їм уже дано відповідну оцінку в історіографічних оглядах та рецензіях.

Однак, незважаючи на це, деякі дослідники допускають у своїх працях неточності під час аналізу тих чи інших явищ. Нерідко дослідження підганяються під наперед заготовлену схему. Так, чимало авторів, посилаючись на рішення партії та уряду з економічних питань, не розкривають механізму організаторської і господарської діяльності, а одразу ж наводять показники ефективності роботи (цифри, проценти і т. д.). Це знижує наукову цінність видань.

Не можна, на наш погляд, погодитися з висновком І. Є. Ворожейкіна, зробленим у його книзі з історіографії робітничого класу СРСР³¹. Він, зокрема, стверджує, що рухи багатостатників, швидкісників та ін. виникли тільки у повоєнні часи. Відомо ж, що ця форма соціалістичного змагання зародилася раніше, а в роки Великої Вітчизняної війни набула вже значного поширення. Особливо яскраво це виявилось в металургійній, вугільній, харчовій та інших галузях промисловості. У повоєнний час названий рух набув дальшого розвитку, піднявшись на вищий ступінь³².

Останнім часом, як і раніше, багато уваги приділялося дослідженню джерел трудових подвигів робітничого класу, зростання його політичної активності. Однак кількість узагальнюючих праць на цю тему скоротилася. Водночас з'явилося чимало праць, у яких розкривається ідейно-виховна діяльність партії серед робітників на прикладах окремих регіонів країни³³. В них на основі архівних джерел і опублікованих

³¹ Див.: Ворожейкин И. Е. Очерки исторнографии рабочего класса СССР.— М., 1975.— 288 с.

³² Див.: История Коммунистической партии Советского Союза.— Т. 5.— Кн. 1.— С. 441; Митрофанова А. В. Рабочий класс СССР в годы Великой Отечественной войны.— С. 178, 181, 365; Морехина Г. Г. Рабочий класс — фронту.— М., 1962.— С. 436; та ін.

³³ Див.: Деятельность партийных организаций Урала в годы Великой Отечественной войны, 1941—1945 // Межвуз. сб. науч. тр.— Пермь, 1981.— 151 с.; Ткачен-

даних показано організаторську, агітаційно-пропагандистську й масово-політичну діяльність партії, спрямовану на мобілізацію зусиль робітників, службовців й інших категорій трудящих на виконання виробничих планів, розвиток патріотичних рухів на допомогу фронту.

Проте слід сказати, що багато статей і книжок, що з'являються з досліджуваної проблеми, нічого нового в її поглиблення не вносять, хіба що розширюють джерелознавчу базу. Часто науковий пошук здійснюється формально, за усталеною схемою.

Докладнішого висвітлення, на наш погляд, потребує провідна роль робітничого класу у зміцненні єдності і дружби народів СРСР, морально-політичної і військово-економічної могутності країни в роки боротьби проти фашистських загарбників.

Необхідно також продовжувати всебічний аналіз дієвості нових форм і методів ідейно-виховної роботи партії, народжених надзвичайними умовами воєнного лихоліття, розвитку масового патріотичного руху на подання всебічної допомоги фронту. Особливу увагу слід при цьому звернути на дослідження моральних аспектів і виховного значення рухів «за особисті рахунки економії», змагання між фронтом і тилом, створення фонду оборони тощо.

Немає сумніву, що ці важливі як у науковому, так і в політичному відношенні проблеми і далі привертатимуть пильну увагу істориків.

А. П. ПРЯДКО (Київ)

ко А. С. Деятельность Ворошиловградской областной партийной организации в условиях прифронтового тыла // *Вопр. истории КПСС.*— 1982.— № 9.— С. 67—76; Партийные организации Сибири в годы Великой Отечественной войны, 1941—1945.— Томск, 1985.— 132 с.; Гордеев А. Ф. Діяльність комсомольських організацій республіки по відродженню шахт Донбасу, 1943—1945 // *Укр. іст. журн.*— 1986.— № 8.— С. 80—90; та ін.

РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ДЕРЖАВНОЇ І ПАРТІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ Г. І. ПЕТРОВСЬКОГО

(До 110-РІЧЧЯ з дня народження)

В радянській історичній науці питанням персоніфікації, ролі людського фактора в історії приділяється належне місце. Насамперед, це стосується праць про представників ленінської гвардії, тих, хто брав безпосередню участь у революційній боротьбі і трудових зверненнях на фронті соціалістичного будівництва. До них належав один з найстаріших учасників революційного руху в Росії, соратник В. І. Леніна, відданий діяч Комуністичної партії і Радянської держави Г. І. Петровський. Про Г. І. Петровського написано багато книг, брошур і статей. Його діяльність висвітлена в фундаментальних узагальнюючих працях з історії КПРС, Компартії України, революційного руху і соціалістичного будівництва. Помітне місце серед них зайняли багатотомні «Історія Комуністичної партії Радянського Союзу» та «Історія Української РСР», «Нариси історії Комуністичної партії України», а також нариси з історії Дніпропетровської, Донецької, Харківської і Київської партійних організацій, на розвиток і діяльність яких значною мірою впливав Г. І. Петровський, та книги про зв'язки цих організацій з В. І. Леніним¹. У цих працях життя і діяльність Григорія Івановича розглядає-

¹ Варгатюк П. Л. Партії великої загиб: В. І. Ленін і більшовицькі організації Катеринославщини.— Дніпропетровськ, 1970.— 208 с.; Юрченко О. Т. В. І. Ленін і більшовицькі організації України.— К., 1970.— 621 с.; Запорожець М. Я. Истоки великих свершений: В. И. Ленин и партийные организации Донбасса.— До-

ться в органічному зв'язку з тими процесами революційного руху і соціалістичного будівництва, в яких він брав безпосередню активну участь. Проте, звичайно, серед праць про визначного революціонера, партійного і державного діяча слід виділити спеціально присвячені йому збірники і статті.

Перші такі праці з'явилися до 50-річчя з дня народження Г. І. Петровського. Вони були написані його соратниками по партії та революційній боротьбі — М. І. Калініним, Н. К. Крупською, О. Є. Бадаєвим, Ф. М. Самойловим, В. Я. Чубарем, Д. З. Лебедем та іншими². В цих невеликих нарисових замальовках достовірно відтворені окремі характерні епізоди життєвого шляху ювіляра, даються об'єктивні оцінки його діяльності. Серед названих матеріалів виділяється стаття секретаря ВУЦВК С. Н. Власенка, яка була першим біографічним нарисом про Г. І. Петровського. Деякі з цих авторів при підготовці матеріалів використали архівні документи.

Необгрунтоване звільнення від усіх партійних і державних посад Г. І. Петровського наприкінці 30-х років позначилося й на історіографії про нього. Зроблені ним замітки на відривному календарі в ті тривожні місяці свідчили, що тоді Г. І. Петровський «був на грані загибелі». Тривалий час замовчувалися і применшувалися його заслуги, а історичні події, в яких він брав участь, трактувалися в спотвореному вигляді.

Після XX з'їзду КПРС було реабілітовано багато необгрунтовано репресованих партійних і радянських діячів. Дослідники почали показувати справжній розвиток історичних подій і роль у них окремих осіб, зокрема й Г. І. Петровського. Праці Н. А. Стручкової, Г. П. Башарина та інших присвячені його партійній і державній діяльності³. В них, зокрема, вперше докладно відтворена діяльність Григорія Івановича в якутському засланні, а також після Лютневої буржуазно-демократичної революції.

У цей час відновились також публікація спогадів Г. І. Петровського та спогадів про нього, які містили важливі дані про діяльність революціонера і державного діяча⁴.

В 60-х роках видано цілу серію книг і брошур, в яких більш повно, ніж раніше, розкрита діяльність Г. І. Петровського в період підготовки

нецк, 1972.—240 с.; Шморгун П. М. В. І. Ленін і більшовицькі організації України.—К., 1979.—303 с.; Очерки истории Донецкой областной партийной организации.—Донецк, 1978.—502 с.; Очерки истории Днепропетровской областной партийной организации.—Днепропетровск, 1979.—614 с.; Очерки истории Харьковской областной партийной организации.—Харьков, 1980.—527 с.; Очерки истории Киевских городской и областной партийных организаций.—Киев, 1981.—666 с.; В а р г а т ю к П. Л., Солдатенко В. Ф., Шморгун П. М. В огне трех революций: Из истории борьбы большевиков Украины за осуществление ленинской стратегии и тактики в трех российских революциях.—К., 1986.—625 с.; та ін.

² К а л и н и н М. Я помню один случай // Известия.—1928.—4 февр.: Крупская Н. Григорию Ивановичу горячий привет // Там же; Бадаев А. Подлинный большевик // Там же; Самойлов Ф. Один из лучших // Там же; Чубарь В. Революционер-ленинец // Там же; Лебедь Д. Путь большевика // Там же; Власенко С. Пятидесятилетие Григория Ивановича Петровского // Летопись революции.—1928.—№ 1.—С. 1—XXI; Угаров Ф. Мои встречи с Г. И. Петровским // Там же.—С. XXII—XXIV; Материали про революційну діяльність Г. І. Петровського // Там же.—С. XXV—XXXVII; Дві промови Г. І. Петровського в IV Державній думі // Там же.—С. XXXVIII—X IX; та ін.

³ Петров П. Революционная деятельность Г. И. Петровского в Якутии (1916—1917 гг.) // Полярная звезда.—1955.—№ 2; Стручкова Н. Революційна діяльність Григорія Івановича Петровського.—К., 1958.—25 с.; Башарин Г. П. Замечательный революционер и большой друг якутского народа.—Якутск, 1963.—24 с. та ін.

⁴ Петровский Г. И. Великое начало. Воспоминания старого большевика.—М., 1957.—64 с.; Петровский Г. И. З революційного минулого.—К., 1958.—147 с.; Яковенко И. Революционер-ленинец: Спогади про Г. І. Петровського // Вітчизна.—1958.—№ 7.—С. 150—159; Блудов А. Всеукраїнський староста // Прапор.—1963.—№ 7.—С. 14—16; Іжевський В. І. Зустрічі з Петровським // Укр. іст. журн.—1968.—№ 2.—С. 116—117; та ін.

Великої Жовтневої соціалістичної революції і в роки соціалістичного будівництва, яскраво показано процес його формування як революціонера і політичного діяча ленінського типу⁵. Тоді ж історики і письменники створили ряд статей про видатного сина українського народу, революціонера-інтернаціоналіста⁶.

У 70-ті роки інтерес до життя і діяльності Г. І. Петровського не слабнув, про що свідчить поява нових присвячених йому праць, більш повне і різнобічне відтворення його вкладу в історію країни⁷. Особливо зріс цей інтерес у зв'язку з відзначенням 100-річчя і 110-річчя з дня його народження⁸. Опубліковані до цих дат праці за жанром поділяються на біографічні монографії та статті, збірники спогадів про Г. І. Петровського та збірники його творів. Останні також мають історіографічне значення, бо відображають історіографічний підхід упорядників, містять біографічні вступи, біографічну хроніку та примітки.

Серед публікацій статей і промов Г. І. Петровського виділяється збірник вибраних праць (упорядники П. Л. Варгатюк, Т. Т. Гриценко, О. С. Смольников), вперше виданий російською мовою в Москві до 110-річчя з дня народження його автора. До нього входять доповіді і виступи Григорія Івановича на партійних з'їздах і конференціях, публіцистичні статті та спогади. Проблематика вміщених у томі 57 праць відображає багатогранність особи автора, постійну напружену роботу його думки, його переконання. В них розкривається діяльність партії по пропаганді ідей марксизму-ленізму, підготовці та здійсненню Великої Жовтневої соціалістичної революції, соціалістичному будівництву в нашій країні.

У передмові, опублікованих документах і примітках до них, біохроніці послідовно показано життєвий шлях Г. І. Петровського. Про початок свого шляху в революцію і головне про вплив, який справив В. І. Ленін на формування його світогляду професіонального революціонера, Г. І. Петровський говорив: «Про Леніна я знав з 1897 р., знайомий з 1912 р.»⁹. Саме з 1897 р. Григорій Іванович був членом РСДРП.

⁵ Більшай В., Лапіна В., Левкович М., Снегов О., Харькова А. Григорій Іванович Петровський.—К., 1961.—392 с.; Бега Ф. Ф., Александров В. Г. Петровський.—М., 1963.—319 с.; Снегов А. В., Більшай В. Л., Лапіна В. Н. Левкович М. О., Харькова А. М. Сердце, отданное людям: Рассказ о жизни и деятельности Григория Ивановича Петровского.—М., 1964.—191 с.; Меленевський А. Ф., Курій Г. М. Григорій Іванович Петровський.—К., 1968.—296 с.; Рашев П. М., Яременко О. Г. Його іменем названо місто.—Дніпропетровськ, 1969.—102 с.

⁶ Меленевський А. Ф. Початок революційної діяльності Г. І. Петровського (1895—1900): Зб. наук. праць аспірантів каф. сусп. наук Київ. ун-ту.—1961.—№ 7.—С. 119—130; Меленевський А. Ф. Нелегальна діяльність Г. І. Петровського в період ІV Державної думи // Укр. іст. журн. 1965.—№ 7.—С. 38—42; Волошко Е. Донецький депутат // Донбасс.—1963.—№ 1.—С. 74—78; Савчук О. Григорій Іванович // Вітчизна.—1965.—№ 6.—С. 137—157; Танцман Л. І. Про листи Г. І. Петровського із заслання // Укр. іст. журн.—1968.—№ 2.—С. 130—131; Бойко М. К., Участь Г. І. Петровського у зміцненні союзу Української та Російської Радянських республік (1919—1920 рр.) // Укр. іст. журн. 1968.—№ 2.—С. 126—128; Замоквий П. М., Случевська С. Я. Документи про Г. І. Петровського // Укр. іст. журн.—1968.—№ 2.—С. 132—136; та ін.

⁷ Нагорна Л. П. Г. І. Петровський // Укр. іст. журн.—1970.—№ 2.—С. 73—81; Ключник Л., Завялов Б. Г. И. Петровський.—М., 1970.—125 с.; Варгатюк П. Л., Шморгун П. М. Ленінська газета «Правда» і Україна (1912—1914 рр.)—К., 1972.—С. 22—23; Дажина І. М. Про щоденник депутата-більшовика Г. І. Петровського // Укр. іст. журн.—1974.—№ 11.—С. 103—110 с.; та ін.

⁸ Меленевський А. Ф., Курій Г. М. Всеукраїнський староста.—К., 1977.—263 с.; Варгатюк П. Л. Видатний державний і партійний діяч: До 100-річчя з дня народження Г. І. Петровського // Укр. іст. журн.—1978.—№ 1.—С. 32—42; Рашев П. Н., Яременко Е. Г. Его именем назван город: Изд. 2-е, доп.—Днепропетровск, 1978.—127 с.; Петровський Г. І. Вибрані статті і промови.—К., 1978.—435 с.; Воспоминания о Г. И. Петровском.—М., 1978.—215 с.; Дажина І. М. Несломленные.—М., 1986.—174 с.; Петровський Г. И. Избр. произв.—М., 1987.—430 с. та ін.

⁹ Петровський Г. И. Избр. произв.—С. 6.

Він активно пропагував марксистські ідеї, брав участь у підготовці і розповсюдженні листівок і прокламацій. О. Є. Бадаєв згадував, що «характерною рисою Григорія Івановича була велика суворість і вимогливість до себе і постійна робота над самим собою... Він бився над кожним питанням, вивчав його, багато і сумлінно працював... Наполегливість, невтомність, піклування про всі деталі — всі ці якості постійно виявлялися в усіх питаннях великої революційної роботи...»¹⁰.

Широке використання документальних матеріалів, багатой мемуарної бази дали можливість дослідникам докладно відтворити процес формування революційних поглядів молодого Г. І. Петровського, об'єктивні та суб'єктивні фактори, під впливом яких він став на шлях боротьби проти існуючого ладу. Зверталася увага на те, що значну роль у залученні Григорія Івановича до боротьби проти самодержавства відіграв ватажок робітничих мас І. В. Бабушкін, висланий у Катеринослав. Саме від нього Г. І. Петровський дізнався про розвиток революційного руху в Петербурзі й Москві, ленінський «Союз боротьби за визволення робітничого класу». Під керівництвом І. В. Бабушкіна Григорій Іванович взяв участь у створенні робітничих груп і гуртків, а пізніше в організації катеринославського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», згодом став одним з активних діячів Катеринославського комітету РСДРП.

В історіографії висвітлена думська діяльність Г. І. Петровського, яка свідчила про величезне довір'я, що виявляли до нього пролетарі великого промислового центру. Як зазначав Григорій Іванович «депутати-більшовики були обрані робітниками найбільш промислових губерній Росії...»¹¹. Робітники дали наказ депутатам твердо відстоювати їх інтереси, боротися проти влади буржуазії, класового і національного гноблення¹². Дослідники показали, що за два роки Петровський як член думи, незважаючи на систематичне цькування правих, 32 рази виступав з її трибуни, твердо відстоював позиції більшовицької партії, інтереси робітничого класу, таврував ганьбою антинародну політику самодержавства.

Водночас історикам не вдалося, очевидно, внаслідок обмеженості архівної бази, показати позадумську діяльність Г. І. Петровського, зокрема, його численні відвідування багатьох міст і сіл, зустрічі з виборцями, головне — зв'язки з місцевими більшовиками, виступи на конспіративних сходках і партійних зборах, конкретну роботу в профспілках, участь у страховій компанії. Разом з тим помилковою є точка зору А. Ф. Меленевського про те, що Г. І. Петровський міг у позадумський час активно і систематично брати участь в організації страйків і що «робота в Думі була лише невеликою частиною тієї революційної діяльності, яку проводили депутати-більшовики. Основний же час у них займала позадумська, підпільна діяльність»¹³. Цим самим автор применшує роль думської діяльності більшовиків, з високої трибуни якої Г. І. Петровський виступав з програмними промовами ленінської партії, що було надзвичайно важливо для РСДРП в умовах нелегальної діяльності і переслідувань.

Період заслання Г. І. Петровського у Східну Сибір з лютого 1915 по лютий 1917 р., продовження ним і там своєї революційної діяльності: виступ з доповіддю про судовий процес над більшовицькою фракцією Державної думи влітку 1915 р., активна участь у селі Монастирському в нараді політичних засланих, де крім більшовицьких депутатів Державної думи були присутні члени ЦК РСДРП Я. М. Свердлов, С. С. Спандарян, Й. В. Сталін і ряд інших більшовиків докладно ви-

¹⁰ Воспоминания о Г. И. Петровском. — С. 48.

¹¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 482, оп. 1, спр. 50, арк. 81.

¹² Правда. — 1913. — 30 марта.

¹³ Меленевский А. Ф. Революционная деятельность Г. И. Петровского в дооктябрьский период (1896—1917 гг.) // Автореф. канд. дисс. — С. 6.

світлюється членом більшовицької фракції Ф. М. Самойловим¹⁴. Він же підтвердив документально, що на цій нараді діяльність більшовиків, в тому числі Г. І. Петровського у Думі, була в основному схвалена у відповідній резолюції. Цим питанням присвячена і згадана вище книга І. М. Дажиної.

На жаль, слабо вивчений період політичної діяльності Г. І. Петровського з кінця червня 1917 р., коли він повернувся з заслання з Якутської губернії у Петроград, а потім, після липневого розстрілу 1917 р. — за дорученням ЦК партії Григорій Іванович був направлений для виконання партійної роботи у Катеринослав і Донбас. Звичайно, на першому етапі розвитку історіографії діяльності Г. І. Петровського, тобто у 20-ті р., його робота в Народному комісаріаті внутрішніх справ, організація радянського державного будівництва, роль в зародженні і зміцненні органів робітничо-селянської міліції були тільки названі, але не розкриті, як і цілий ряд інших, пізніших сюжетів, у тому числі державне і земельне будівництво на Україні, активна боротьба Г. І. Петровського з дрібнобуржуазною стихією та антиленінськими угрупованнями і в першу чергу з троцькізмом, діяльність по зміцненню більшовицьких організацій у роки громадянської війни та іноземної військової інтервенції, нарешті, організаційна та агітаційно-пропагандистська діяльність. Усе це, безумовно, значною мірою збіднювало та звужувало об'єктивні знання про Петровського як видатного політичного і партійного діяча у післяжовтневий період. Значна частина відзначених сюжетів політичної діяльності Г. І. Петровського і рамки окремих періодів певною мірою залишаються нерозробленими і в наш час, наприкінці 80-х років, представляючи важливий об'єкт для подальшого пошуку архівних документів, мемуарів і, нарешті, продовження досліджень для сучасних науковців-біографів. На даний час недоліки у використанні архівних матеріалів не дозволяють, наприклад, у повному обсязі, розробити і науково показати участь Петровського в соціалістичній революції в жовтневі дні 1917 р., а також у перші місяці Радянської влади. Фактично ці питання тільки визначені (подається аналіз документів за підписом Петровського, але нема посилок на людський фактор, на органічне розкриття особистості автора в оригіналах, що досліджувались).

В значній мірі не розроблена, зокрема, роль Петровського на посаді Народного комісара внутрішніх справ РСФРР. Хоча цю посаду він обіймав порівняно недовго (з 17(30) листопада 1917 р. до весни 1919 р.), до обрання Головою Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (ВУЦВК Рад), але важливість цих насичених революційними буднями місяців і навіть днів в історії Радянської держави явна і не підлягає применшенню: налагодження роботи місцевих органів Радянської влади, що входило у функції наркомату, створення робітничо-селянської міліції, вирішення питань фінансової і податкової політики, продовольчих завдань та ін. І ці прогалини в історії поки компенсують лише факти з біографічної хроніки В. І. Леніна, ряду збірників документів, «Декретів Радянської влади»¹⁵.

Найважливішою віхою, своєрідним вінцем у політичній і державній діяльності Г. І. Петровського був період, коли він перебував на посаді «всеукраїнського старости» протягом майже 20 років, залишаючись головою вищого державного органу Української Радянської Соціалі-

¹⁴ Самойлов Ф. Большевицкая фракция IV Государственной думы в Енисейской ссылке перед февральской революцией // Пролет. революция.— 1927.— № 3.— С. 224—225.

¹⁵ Див.: Владимир Ильич Ленин: Биограф. хроника, 1870—1924.— М., 1974.— Т. 5: Октябрь 1917 — июль 1918.— С. 66; Победа Великой Октябрьской социалистической революции и установление Советской власти на Украине.— Киев, 1957.— Т. 2: Октябрь — декабрь 1917.— С. 233; Декреты Советской власти.— М., 1957.— Т. 1/25 октября 1917 г.—16 марта 1918 г. // С. 162, 215, 374; Т. 2/17 марта — 10 июля 1918 г. // С. 110—111 и др.

стичної Республіки¹⁶. Ці проблеми ретельно вивчив і висвітлив М. К. Бойко¹⁷.

Історики вивчають і долю тих людей, хто разом з Г. І. Петровським здійснив головні події епохи, тих, кого ми по праву називаємо героями Жовтня, тих, хто став професійним революціонером. Серед них — К. Є. Ворошилов, В. П. Затонський, С. В. Косіор, Д. З. Мануїльський. При цьому відзначається особлива, притаманна Г. І. Петровському як державному діячу, риса: керівництво процесами соціалістичного будівництва він систематично здійснював безпосередньо у пролетарських центрах, повітах, волостях і селах, що дозволяло йому реально оцінювати стан, знаходити найбільш раціональні засоби зміцнення робітничо-селянської влади. Разом з тим особиста присутність у колективі підприємства дозволяла Г. І. Петровському оперативну усувати недоліки у роботі як місцевих, так і центральних установ. Політична діяльність Г. І. Петровського, що була пов'язана з його систематичними поїздками по містах та селах України, а також у складі агітпоїздів у 1920—1921 рр., відображена у ряді нарисів і статей¹⁸.

Десятки розмов, зустрічей, розпоряджень, поміток В. І. Леніна на документах, звернень і записок засвідчили спільну роботу його разом з Г. І. Петровським у роки соціалістичного будівництва. Коло обговорюваних питань, що були життєво важливими для перших років Радянської влади, вирішувались на засіданнях Ради Народних Комісарів: про наслідки обстеження губерній у зв'язку з проведенням у життя декрету про надзвичайний податок; націоналізація металургійної і чорної промисловості Донбасу; наданню кредитів Радам, організаціям та підприємствам; узгодження кадрових питань; боротьба з порушеннями законності тими чи іншими місцевими працівниками та ін.¹⁹

Вагомим внеском в наукове узагальнення практики соціалістичного будівництва були доповіді і виступи Г. І. Петровського на з'їздах ВКП(б), Комуністичної партії (більшовиків) України і з'їздах Рад, статті та брошури²⁰. Червоною низкою, зазначають історіографи, проходять через його праці положення про непорушну єдність народу і його представників в органах влади. Актуальні вислови Г. І. Петровського і в наші дні про необхідність єдності дій робітничого класу і трудового селянства проти імперіалізму, на підтримку миру на Землі.

Проблеми участі Г. І. Петровського у відновленні народного господарства України (1921—1923 рр.) і питання створення передумов для переходу до індустріалізації країни і масової колективізації сільського господарства, зміцнення союзу робітників і селян, окрім зазначених наукових пошуків, знайшли найбільше втілення у працях О. В. Бессонової²¹.

¹⁶ Нариси історії Комуністичної партії України.— К., 1977.— С. 301.

¹⁷ Див.: Бойко Н. К. Жизнь, отданная партии и народу.— Киев, 1968; Бойко Н. К. Участие Г. И. Петровского в укреплении братского союза Украинской и Российской Советской Республик (1919—1920 гг.) // Укр. іст. журн.—1968.— С. 126—128 и др.

¹⁸ Гречка А. Степи в огні.— Харків—Одеса, 1930; Ганжа Х. Агітпоїзд ВУЦВК ім. Леніна на Україні в 1920—1921 рр. і участь в його роботі Г. І. Петровського // Укр. іст. журн.—1950.— № 1.

¹⁹ Див.: Владимир Ильич Ленин: Биограф. хроника, 1987—1924 // Октябрь 1917—июль 1918.— Т. 5.— С. 52, 106, 109, 141; Там же // июль 1918—март 1919.— Т. 6.— М., 1975.— С. 76, 184, 222, 337, 434, 513; Там же // Ноябрь 1919—июнь 1920.— Т. 8.— М., 1977.— С. 24.

²⁰ Пятнадцатый съезд ВКП(б): Декабрь 1927 г.: Стеногр. отчет.— М., 1962.— С. 1014—1019; XVI съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б): Стеногр. отчет. М.—Л., 1930.— С. 208—210; Г. І. Петровський. Вибрані статті і промови.— К., 1978.— 435 с.

²¹ Бессонова О. В. Деятельность Г. И. Петровского по укреплению союза рабочего класса с крестьянством на Украине (1921—1922 гг.) // Сб. науч. тр. Харьков. гос. ун-та.— Вып. IV: Из истории борьбы КПСС за построение социализма и создание коммунистического общества в СССР.— Харьков, 1965.— С. 24—32; Бессонова О. В. Работа Г. И. Петровского в ВУЦИКе в восстановительный период // Вестн.

Докладно висвітлено питання про участь Г. І. Петровського в роботі комісії ВУЦВК по наданню допомоги потерпілим від неврожаю, і розробці плану оподаткування населення на допомогу голодаючим, відправці маршрутних поїздів з продуктами харчування, врятуванню голодаючих дітей Поволжжя і розташуванню їх у дитячих будинках.

Період з 1926 до середини 1938 р. найбільш плідно висвітлений у працях Г. М. Курій, яка переконливо довела, що основними рисами стилю роботи Г. І. Петровського були ленінські норми і принципи колективного керівництва. Він постійно відчував потребу вчитися у мас, перевіряти свої висновки і узагальнення на основі досвіду безпосередніх будівників соціалізму — робітників і селян, турбувався, щоб Ради робітничих і селянських депутатів перетворились у могутнє джерело невичерпної творчості мас, у справжні органи диктатури пролетаріату. Зокрема, Г. М. Курій вдалось науково виявити і підрахувати за особистим блоком Г. І. Петровського, що він виступив за дорученням Політбюро ЦК ВКП(б) протягом невеликого строку на початку січня 1926 р. в 17 організаціях та підприємствах, роз'яснюючи рішення XIV з'їзду партії комуністам, усім безпартійним заводів «Електросила», «Красный Выборжец», на фабриці ім. Степана Халтуріна, у друкарні «Ленинградская правда». Дослідниці вдалось в значній мірі розкрити роль Г. І. Петровського у боротьбі за ідейно-політичну єдність та організаційну згуртованість комуністів, за впровадження ленінських норм і принципів роботи у державному апараті, нарешті, організаторську роль у справі виконання завдань соціалістичного будівництва на Україні. Г. М. Курій на прикладах простежує, що Г. І. Петровський, перебуваючи у тісних зв'язках з робітничим класом всіляко підтримував його зусилля, спрямовані на підвищення продуктивності праці, технічних знань, максимальне використання виробничих потужностей. Він уважно спостерігав за успіхами О. Стаханова, М. Ізотова, П. Кривоноса, М. Мазая та інших передових робітників, гаряче вітав, підтримував стахановський рух, вважаючи його вищою формою соціалістичного змагання в умовах будівництва соціалізму. На конкретному фактичному матеріалі досліджена роль Г. І. Петровського у розробці і здійсненні планів перших п'ятирічок, в організації мас України на їх виконання як в цілому у республіці, так і в таких промислових центрах, як Донбас, Дніпропетровськ, Харків та ін.

Чисельні факти з наукової літератури свідчать про постійну увагу і турботу, які Г. І. Петровський приділяв підвищенню культури праці та агропромислових знань, упровадженню досвіду передовиків сільського господарства М. Демченко, П. Ангеліної, Г. Кошевої. Зокрема, Г. М. Курій, досліджуючи діяльність семи Всеукраїнських з'їздів КНС, що відбулись за період існування комнезамів, проаналізувала роль виступаючого на усіх з'їздах з доповідями Г. І. Петровського, який вдало спрямовував їх діяльність, вчив оцінювати всю роботу з класових позицій, вести активну боротьбу за здійснення кооперативного плану В. І. Леніна.

До наукових праць, що розкрили роль Г. І. Петровського в роботі комітетів незаможних селян, слід віднести праці П. Рашева та О. Яременко, Л. Ключник і Б. Зав'ялова, М. Березовчука, П. Загорського і П. Стояна²².

Але у вказаних працях більш глибоко досліджена діяльність Г. І. Петровського від початку його революційної діяльності до 1938 р.,

Харьков. гос. ун-та.— 1965.— № 2. Серия истории КПСС и истории народов СССР.— С. 164—169 и др.

²² Див.: Рашев П. Н., Яременко Е. Г. Его именем назван город.— Днепропетровск. 1978.— 127 с.; Ключник Л., Завялов Б. Г. И. Петровский.— М., 1970.— 125 с.; Березовчук М. Комнезами Украины у боротьбі за соціалізм.— К., 1965; Загорський П. С., Стоян П. К. Нариси історії комітетів незаможних селян.— К., 1960.

подаляша його робота відображена недостатньо. Між тим є багато джерел, що дозволяють всебічно досліджувати характер і зміст наукової і пропагандистської діяльності в останні роки життя Г. І. Петровського.

Збереглися замітки Г. І. Петровського, що стосуються періоду останніх років його життя і роботи заступником директора Музею Революції СРСР по господарській частині: «Школою революції служить Музей для радянських людей, для багаточисельних друзів нашої країни, що приїжджають із усіх частин світу»²³. Незважаючи на похилий вік і поганий стан здоров'я, Григорій Іванович з усім жаром своєї душі віддавався справі примноження славних революційних і бойових традицій, часто виступав з лекціями і доповідями, так пишуть про нього у спогадах, брошурах і книгах. І в одній з останніх його записок, ніби підсумовуючи свій життєвий шлях, Г. І. Петровський писав: «На зорі зародження нашої партії я вступив до неї і дожив до її могутнього впливу на хід і розвиток комунізму в усьому світі»²⁴.

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що аналіз історіографії про Г. І. Петровського допомагає вивчити той героїчний і водночас буденний фон, на якому проходила його величезна і напружена робота, осягнути лєнінський стиль роботи (яким Григорій Іванович, безумовно, володів) партійного керівництва, що у сучасних умовах набуває особливу актуальність. Величезна сила була закладена в особистому прикладі Г. І. Петровського, якому були притаманні ті якості, на які зараз партія робить особливий акцент: цілеспрямованість, виняткова чесність і працелюбність, політична воля, боротьба за гуманістичні цінності в людині.

Проблемний підхід, взятий за основу авторами досліджень життя і діяльності Г. І. Петровського, дозволяє підкреслити найважливіші напрямки його політичної і державної діяльності. І хоча нерідко це призводить до дублювання як у висвітленні подій, так і в використанні історичних джерел, загалом це дозволяє в значній мірі відтворити світлий образ гвардійця лєнінської епохи.

Глибокий аналіз першоджерел і відповідної літератури, що був здійснений науковцями, свідчить, що на долю Г. І. Петровського випали найтяжкі випробування, які він витримав з честю. Пам'ять про його внесок у соціалістичне творення, як і пам'ять про інших героїв Жовтня, за 70 років існування Радянської держави — сучасне, нестаріюче, дуже актуальне завдання радянської історіографії. Час перемир'я торкнувся і науковців, що готують роботи по персоналіям. Здається, раціональним є і в рамках «Вибраних творів» показати «великим планом» науково-біографічний нарис персоналія і, таким чином, відійти від традицій, що сформувались у 20-і роки, і які сьогодні не зовсім себе виправдовують, зламати певний стереотип: невелика (0,5 друк. арк.) передмова, потім — вибрані твори, що в минулі часи видавались навіть з вигаданими припущеннями (з такими випадками ми зустрілись у промовах Г. І. Петровського, які були перевидані у збірнику 30-х рр.). Зростає тенденція до збільшення обсягу приміток і бібліографічної хроніки, це виправдано і розумно.

Але головне, якщо раніше, на порівняно невеликій аркушевій площі дослідник мав можливість дати лише окремі мазки біографії персоналії, досить коротко охарактеризувати його життя, то зараз нові завдання полягають у тому, щоб дати усю палітру фарб життя видатного діяча партії (у тому числі, можливі злети і падіння). Тут необхідний аксиологічний підхід, що дозволяє висвітити внутрішні спонукаючі причини, що визначають політичну діяльність людини, піднесення людського фактору, його активізацію в наукових статтях і книгах.

О. С. СМОЛЬНИКОВ (Москва)

²³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 482, оп. 1, спр. 30, арк. 59.

²⁴ Там же, спр. 50, арк. 140.

ПОВІДОМЛЕННЯ

РОЗВИТОК ВИЩОЇ ШКОЛИ В НРБ

Т. П. ЛУХАНІНА (Київ)

До перемоги соціалістичної революції 9 вересня 1944 р. відстала в економічному відношенні Болгарія у галузі вищої освіти займала одне з останніх місць в Європі. У 1939/40 навчальному році в країні було всього 5 вищих навчальних закладів з 9800 студентами і 418 викладачами¹. Серед осіб, зайнятих у промисловості, вищу освіту мали тільки 0,1%, середню — 2,4% від їх загальної кількості².

Після встановлення народної влади Болгарська комуністична партія (БКП) та уряд НРБ розгорнули активну боротьбу за перебудову всієї системи вищої освіти в країні. Вжиті у цьому напрямі заходи були спрямовані насамперед на досягнення відповідності вищої школи в новому, соціалістичному ладу, встановленому в Болгарії, на задоволення швидко зростаючих потреб країни у висококваліфікованих спеціалістах для усіх галузей народного господарства.

Перетворення, що здійснювалися в галузі вищої освіти у НРБ, можна поділити на три етапи. Перший з них тривав з 9 вересня 1944 р. до кінця 1958 р., другий — з 1959 р., третій — з 1979 р. У свою чергу в першому етапі можна виділити два періоди: з 1944 р. по 1948 р., коли в економіці країни відбувався процес соціалістичного усупільнення засобів виробництва, та — з 1948 р. по 1958 р. — період будівництва й перемоги соціалізму.

В перший період особлива увага приділялася збільшенню кількості вищих навчальних закладів і чисельності молоді, яка в них навчалася. Так, з 1944 р. по 1948 р. кількість факультетів у вузах зросла з 9 до 19, а випуск спеціалістів — з 1983 чол. до 3350 чол.³ Це було пов'язано насамперед з розвитком індустріалізації й кооперуванням сільського господарства країни, потребами у висококваліфікованих кадрах⁴.

Важливого значення БКП надавала питанням регулювання соціального складу молоді, яка вступала до вузів, віддаючи перевагу насамперед дітям робітників і селян. На початку 50-х років вони становили 51,19% від загальної кількості студентів денної форми навчання⁵.

Перебудова системи освіти в Болгарії здійснювалася не лише шляхом збільшення чисельності вищих навчальних закладів і студентів. БКП та уряд НРБ багато уваги приділяли підвищенню якості навчання, формуванню у студентської молоді комуністичного світогляду. Для цього на факультетах, курсах, у групах систематично проводилися збори, читалися доповіді з питань марксистсько-ленінської теорії, історії БКП. Цікавою й корисною формою роботи у цьому напрямі були, зокрема, політичні гуртки. Наприклад, у Варненському університеті в 1946/47 навчальному році діяло 32 гуртки по вивченню історії КПРС і 15 — політичної економії. В їх роботі брали участь понад 350 студентів⁶.

¹ Высшее образование в НРБ.—София, 1961.—С. 16.

² Георгиев В. Към характеристиката на българската работническа класа: 1944—1947.—София, 1967.—Кн. 25.—С. 56.

³ Статистически годишник на НРБ.—София, 1959.—С. 245; 115 години народно образование: Сб. статии.—София, 1959.—С. 126.

⁴ Постановление на Министерския Съвет на НРБ от 20 февруари 1957 г. // Държавен вестник.—1950.—№ 50.—1 март.

⁵ Статистически годишник на НРБ.—С. 245; 115 години народно образование.—София, 1959.—С. 126.

⁶ Попов Г. Н. Болгарские коммунисты в борьбе за осуществление культурной революции: 1944—1948.—Харьков, 1966.—С. 134.

У Софійському університеті на історико-філологічному факультеті в 1946/47 навчальному році було створено першу в Болгарії кафедру діалектичного та історичного матеріалізму. Її очолив відомий учений-марксист Т. Павлов⁷.

Одним з важливих засобів у справі комуністичного виховання студентів голова уряду НРБ Г. Димитров вважав поєднання навчання з продуктивною працею. У 1947 р. він писав: «Щиро радію, що наші студенти і студентки, поряд з ретельним навчанням, беруть активну участь у фізичній праці, виконуючи дворічний народногосподарський план.

У цьому чудовому поєднанні заняття наукою і творчою працею на виробництві полягає одна з найважливіших умов всебічного розвитку нашої молоді республіки»⁸.

У червні 1947 р. Великі народні збори Болгарії прийняли закон про вищу освіту, який був значним кроком вперед у перебудові вищої школи. Згідно з цим документом скасовувалася університетська автономія в тому розумінні, як її тлумачили опозиційні сили в країні. До соціалістичної революції болгарські комуністи виступали за відносну незалежність вузів від державної влади. В цьому вони вбачали один із засобів, спрямованих на ослаблення впливу фашистської диктатури на систему вищої освіти. Після 9 вересня 1944 р. необхідність оберігати діяльність вузів від втручання з боку держави зникла, оскільки влада перейшла до рук трудящих. Автономією університету вирішила скористатися реакційна професура. Ще в березні 1945 р. на зборах прогресивного студентства Т. Павлов зазначав: «Сьогодні «автономія» може бути використана і вже використовується певною мірою для того, щоб затримувати і ускладнювати наприклад оновлення професорських кадрів новими, обдарованими науковими працівниками»⁹.

За законом 1947 р. усі вузи переходили під контроль держави. Їхнім головним завданням стало навчання й виховання кваліфікованих спеціалістів, які правильно б розуміли й підтримували політику БКП. Робота вузів почала плануватися, встановлювалася підзвітність викладачів і кафедр перед вищестоящими інстанціями. Міністр народної освіти одержав право звільняти з роботи професорів, які займалися антинародною діяльністю¹⁰.

24 лютого 1948 р. був прийнятий закон, за яким вища школа, що раніше підлягала Міністерству народної освіти, передавалася у відання Комітету в справах науки, мистецтва і культури¹¹, створеного з ініціативи Болгарської комуністичної партії наприкінці 1947 р.

Націоналізація промисловості й банків, проведена в НРБ під керівництвом БКП у 1947 р., створювала можливості для розв'язання завдань соціалістичного будівництва в усіх сферах життя країни. Це в свою чергу поставило нові завдання і перед вищою школою. З ініціативи Болгарської комуністичної партії 4 вересня 1948 р. Великі народні збори затвердили новий закон про вищу освіту¹². Він був спрямований на посилення керівної ролі БКП у розвитку системи вищої освіти, підготовку кваліфікованих спеціалістів з марксистсько-ленінським світоглядом.

⁷ Чакъров Н., Атанасов Ж. История на образоването и педагогическата мисъл в България.— София, 1962.— С. 413.

⁸ Димитров Г. Писма.— София, 1962.— С. 472.

⁹ Павлов Т. Интелигенцията, нашето студентство и задачите му в отечественоефронтовска България.— София, 1945.— С. 35.

¹⁰ Сборник на законите и решенията, приети от XXVI ОНС и ВНС.— София, 1947.— С. 417—518.

¹¹ Стенографски дневници на Велико Народное събрание.— София, 1947.— Дял. II.— Кн. I.— С. 73—74.

¹² Конституция и основные законодательные акты Народной Республики Болгарии.— М., 1952.— С. 357—378.

Наступним етапом на шляху вдосконалення вищої освіти було прийняття у лютому 1958 р. закону про вищу школу¹³. Він передбачав підготовку вузами висококваліфікованих спеціалістів для народного господарства, державних установ, різних галузей культури. У законі вказувалося на основні недоліки вищої освіти, зокрема на відірваність вузів від потреб соціально-економічного та культурного розвитку країни.

До 1958/59 навчального року процес навчання мав насамперед лекційний характер. Учбова й виробнича практика, яка проводилася в лабораторно-кабінетних умовах, недостатньо сприяла практичній підготовці студентів. Тому реорганізація вищої школи у 1958 р. передбачала необхідність тісно пов'язувати навчання з виробництвом¹⁴. Особлива увага приділялася спеціальностям прикладного характеру. Виробнича практика студентів збільшувалася з 14—19 до 40—56 тижнів¹⁵. Це дало можливість значною мірою поліпшити систему підготовки висококваліфікованих спеціалістів для різних галузей народного господарства і культури.

Науково-технічна революція, що охопила всі сторони життя Болгарії, зумовила й даліше вдосконалення структури вищої освіти. Важливим кроком у цьому напрямі була постанова ЦК БКП і Ради Міністрів НРБ, прийнята в 1959 р.¹⁶ Згідно з цим документом вузам дозволялося укладати угоди з підприємствами, різними відомствами та трудовими кооперативними землеробськими господарствами (ТКЗГ), створювати науково-дослідні лабораторії по підготовці спеціалістів, виконувати замовлення різних галузей народного господарства країни.

Нормативним документом стала постанова Центрального Комітету Болгарської комуністичної партії та Ради міністрів Народної Республіки Болгарії «Про підготовку вищих, середніх і виконавських кадрів для різних галузей народного господарства і науково-педагогічних кадрів для вузів і наукових інститутів» 1962 р.¹⁷ У ній поряд з іншими питаннями розглядалася територіальна структура вузів. Було прийнято рішення про відкриття в Габрово заочного політехнічного інституту а у Тирново — Вищого педагогічного інституту.

Матеріально-технічна база вузів у 60-ті роки розвивалася ще недостатніми темпами. Про ці недоліки йшлося на липневому (1969 р.) і жовтневому (1971 р.) пленумах ЦК БКП¹⁸. Крім того, в їх рішеннях відзначалася необхідність приведення навчальних планів вузів у відповідність з розвитком народного господарства країни.

Важливе значення у справі розвитку вищої школи в Болгарії мало видання державою указу від 12 серпня 1972 р. про створення **Державного комітету у справах науки, технічного прогресу і вищої освіти**. На нього покладалося безпосереднє керівництво науково-дослідними інститутами по підготовці спеціалістів з вищою освітою, створення єдиних центрів науки і підготовки кадрів з різних спеціальностей, науково-дослідних секторів при вузах¹⁹. У вищій школі проводилася значна робота по вдосконаленню навчальних планів і програм. При цьому враховувався відповідний досвід СРСР та інших соціалістичних країн.

Для збільшення частки робітничої молоді серед студентів Рада міністрів прийняла постанову від 3 жовтня 1972 р. про організацію при вищій школі підготовчих курсів з відривом від виробництва. Ті, хто успішно їх закінчував, мали змогу вступити до вузу поза конкурсом. Це

¹³ Текущ архив на МНП на НРБ // Сборник от закони, укази, постановления и правилници за висшето образование.—София, 1976.—С. 3—13.

¹⁴ Высшее образование в НРБ.—София, 1961.—С. 43—44.

¹⁵ Известия на НРБ.—1959.—7 юли.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Работническо дело.—1962.—29 септ.

¹⁸ История на Българската комунистическа партия.—София, 1978.—С. 336—342.

¹⁹ Текущ архив на МНП на НРБ // Сборник от закони, укази, постановления и правилници за висшето образование.—С. 10—13, 14.

створювало нові можливості для поліпшення територіального розподілу кваліфікованих кадрів у країні²⁰.

Перебудова виробничих відносин країни на соціалістичній основі висунула на перший план також питання про реорганізацію і швидкий розвиток вищої економічної освіти, підготовку кадрів для промисловості, транспорту, будівництва, фінансів, торгівлі.

З початку 70-х років у НРБ почала успішно вирішуватися проблема інтеграції науки і вищої освіти. З'явилися наукові об'єднання. До їх складу входять науково-дослідні інститути й відповідні сектори при вузах, які мають безпосереднє відношення до проблем даної науки.

У 1972 р. на базі математичного факультету Софійського університету та Інституту математики Болгарської академії наук (БАН) за рішенням Ради міністрів НРБ було створено Єдиний центр науки і підготовки кадрів (ЄЦНПК), до складу якого увійшло 13 секторів. З 1977 р. — це Єдиний центр при БАН*. У навчальний процес було внесено елемент індивідуального навчання. Кожний студент почав одержувати завдання для самостійної роботи. В Єдиному центрі функціонує інформаційна система, яка дає змогу здійснювати щотижневий контроль за успішністю студентів.

Враховуючи результати діяльності першого ЄЦНПК, проводиться велика робота по вдосконаленню всієї системи вищої освіти. Наприкінці 70-х років Болгарська академія наук і Софійський університет сформували нові такі центри з механіки, фізичних наук і фізико-технічних проблем, хімічних наук і хіміко-технічних проблем, біологічних наук, філософських і соціологічних наук, права, історичних наук, геологічних наук, а також наукове об'єднання з мистецтвознавства²¹.

Для дальшого вдосконалення навчального процесу у вузах створювалися науково-методичні ради з основних навчальних дисциплін і спеціальностей при Раді з вищої освіти*. До них увійшли представники науково-дослідних закладів, вищої школи і виробництва — майже 800 чол.²² При Софійському університеті були організовані проблемно-науково-дослідні лабораторії.

XI з'їзд БКП (1976 р.) став новим важливим етапом у соціально-економічному та культурному розвитку країни. Генеральний курс партії болгарських комуністів на підвищення ефективності виробництва зумовлював необхідність підвищення суспільно-економічної ролі науки і вищої освіти, посилення зв'язку між ними²³.

Безпосередньою теоретичною і практичною основою для перебудови вищої школи НРБ стали вказівки Генерального секретаря ЦК БКП Т. Живкова в листі до ЦК Димитровської комуністичної спілки молоді від 18 липня 1978 р. Глибоко проаналізувавши розвиток усіх сфер соціально-економічного життя болгарського соціалістичного суспільства у той час, Т. Живков приділив, зокрема, увагу підготовці кваліфікованих спеціалістів²⁴. Положення, що містилися в листі, стали основою

²⁰ Там же.— С. 150—154.

* З того часу цей орган координував науково-виробничі зв'язки вузів країни з підприємствами, а також роботу науково-дослідних секторів при вищих учбових закладах.

²¹ Текущ архив на МНП в НРБ. Правилник за прилагане на Закона за висшето образование // Държавен вестник.— 1973.— № 75.— 21 септ.; Наредба О. З.— Там же.— № 47.— 15 юли.

* Вона є колективним органом Комітету в справах науки, технічного прогресу та вищої освіти, координує науково-виробничі зв'язки вузів з підприємствами, роботу науково-дослідних секторів при вищих учбових закладах, підготовку кадрів.

²² Текущ архив на МНП в НРБ // Сборник от закони, укази, постановления и правилници за висшето образование.— С. 15.

²³ Живков Т. Отчет на Централния Комитет на Българската комунистическа партия за периода между 10 и 11 конгрес и предстоящите задачи: Доклад през 11 конгрес на БКП 29 март 1976 година.— София, 1976.— С. 39—40.

²⁴ Живков Т. Учение и труд, жизнерадост и дръзновение; Писмо до ЦК на ДКМС.— София, 1978.— С. 8—10.

важливого документа ЦК БКП Тез про розвиток освіти в Народній Республіці Болгарії (1979 р.). У ньому відзначалися наявні диспропорції в підготовці спеціалістів, вказувалося на відсутність міцного зв'язку між вузами й підприємствами, що стало причиною необгрунтованого збільшення кількості спеціалістів деяких професій, призвело до труднощів у раціональному їх використанні, зниження загальної чисельності студентів у країні, появи значної групи спеціалістів, які працювали не за фахом.

Гострій критиці в тезах було піддано дублювання у підготовці кадрів одного профілю в різних навчальних закладах. Так, спеціалістів з автоматички готували 6 вузів, що призвело до нераціонального розподілу у 1978 р. майже 80% випускників з цієї спеціальності²⁵.

У тезах про розвиток освіти в НРБ було намічено програму перебудови вищої школи та її інтеграції з наукою і сучасним виробництвом. У системі вищої освіти планувалося створити три ступеня навчання з новими учбовими програмами для підготовки спеціалістів. «Удосконалення вищої освіти, — відзначалося в тезах, — диктує необхідність забезпечувати нову якість і справжню ефективність змісту і методів наукового і практичного навчання, зближення навчального процесу з дослідницькою діяльністю»²⁶.

Після прийняття тез розвиток вищої школи в Болгарії вступив у новий, третій етап. Перед усіма вузами країни постало завдання готувати спеціалістів, здатних проявити себе в практичній діяльності. Були розроблені навчальні плани і програми для нової структури вищої освіти. В рамках першого ступеня реалізується загальнотеоретична підготовка студентів. Навчання триває 3 роки. Після його закінчення дається оцінка підготовки студентів, їх можливостей для дальшого навчання. Залежно від цього вони переводяться на наступний ступінь. На другому ступені готуються спеціалісти широкого профілю. Студенти мають засвоїти теоретичні, технологічні, конструкторські та управлінські знання, брати участь у матеріальному виробництві. Потім здійснюється попередній розподіл студентів на конкретні посади й робочі місця. На третьому ступені відбувається їх спеціалізація на підприємстві або в науково-дослідному інституті. Після цього спеціаліст закінчує навчання і одержує диплом. Загальний строк навчання — від 4 до 6 років²⁷.

Учені ради вузів мають право разом з підприємством визначати кваліфікаційну характеристику кадрів, конкретні форми їх підготовки на другому і третьому ступенях залежно від запитів народного господарства. Особлива увага приділяється питанню морального і матеріального стимулювання викладачів, провідній ролі дослідницької роботи, якості підготовки спеціалістів в умовах науково-технічної революції.

Розв'язання важливих завдань, поставлених ЦК БКП перед вищою школою країни, потребувало вдосконалення організації та використання праці викладачів, студентів, аспірантів і допоміжного персоналу у вузах. Інтеграція науково-дослідницького потенціалу вищої школи з підрозділами Болгарської академії наук і галузевими інститутами дає можливість як підвищення ефективності та якості наукових досліджень, так і піднесення рівня підготовки спеціалістів. У 1985 р. в Болгарії функціонувало 30 вищих учбових закладів. Серед них — 10 вузів інженерно-технічного, 3 — економічного, 4 — медичного, 2 — сільськогосподарського профілю. Вищі учбові заклади НРБ зосереджені в 14 містах країни: Софії — 12, Пловдиві — 5, Варні — 3, Русі, Велико-Тирново, Свіштові, Габрово, Бургасі, Шумені, Старо-Загорі, Плевені — по

²⁵ Студентська трибуна.— 1979.— 30 май.

²⁶ Живков Т. О розвитку образования в Народной Республике Болгарии.— София, 1980.— С. 92.

²⁷ Там же.— С. 90—92.

одному. У Благоевграді знаходиться філіал Софійського університету²⁸, а в Софії — інститут для іноземних студентів.

У 1982/83 навчальному році у вузах НРБ навчалися 83 633 студенти²⁹, а у 1984/85 — майже 90 тис. чол.³⁰ Серед спеціалістів, яких випускають вузи, переважають інженери, що пояснюється розвитком науково-технічної революції в країні.

Укрупнення і вузька спеціалізація вищих учбових закладів значно підвищують економічну ефективність витрат на підготовку спеціалістів. Встановлення оптимальної кількості студентів для вузів різних груп дає можливість не тільки знизити витрати на їх підготовку, а й добитися кращого забезпечення вищих учбових закладів висококваліфікованими викладачами³¹.

Великого значення набуло вдосконалення організації праці викладачів вищої школи Болгарії. Це дає можливість використовувати найновіші досягнення в процесі навчання, створює умови для підвищення кваліфікації кадрів викладачів і розширення участі студентів у науковій роботі.

Поступово збільшувався прийом студентів у вищі учбові заклади країни. Якщо в 1939/40 навчальному році їх було 9800 чол.³², то у 1985/86 — 27 тис. чол.³³ За даними 1986 р. в країні працюють 51 академік, 78 членів-кореспондентів, майже 1 200 професорів та 2500 доцентів³⁴. Водночас у 1939/40 навчальному році було всього 418 викладачів у вузах країни³⁵.

Вузи НРБ виконують програму запровадження так званої триступеневої вищої освіти, яка ґрунтується на новій номенклатурі професій і спеціальностей з різними строками навчання. Вищі учбові заклади країни перетворюються у навчально-наукові центри, в яких студенти максимально проявляють свої творчі здібності у дослідницькій роботі. Особливу увагу звернено на переоснащення технічної бази навчання.

Про проблеми удосконалення вищої освіти в НРБ йшлося на лютьневому (1985 р.) Пленумі ЦК БКП, XIII з'їзді партії (1986 р.), наступних пленумах її ЦК.

Виступаючи на лютьневому (1985 р.) Пленумі ЦК БКП, Т. Живков підкреслив, що вища освіта в країні не відповідає новим вимогам науково-технічного прогресу. На пленумі йшлося також про необхідність поліпшення прогнозування й планування підготовки спеціалістів з вищою освітою, вдосконалення учбових програм для першого ступеня навчання, значного піднесення рівня знань як у галузі природничих, так і в галузі суспільних наук, наголошувалося про доцільність засвоєння на другому ступені навчання, що дає широку професійну підготовку, загальних принципів технологій і специфічних особливостей певних галузей народного господарства, для яких готуються кадри. На третьому ступені, коли навчання проводиться в реальних умовах виробництва, варто, підкреслювалося на пленумі, щоб студенти застосовували набуті на практиці знання. Зверталася увага на необхідність зміни характеру й змісту наявних дисциплін у вищих навчальних закладах. На пленумі йшлося про доцільність використання досягнень

²⁸ Пеевска Н. Молодежь Болгарии.— София, 1985.— С. 24.

²⁹ Там же.

³⁰ Краткая история Болгарии: С древнейших времен до наших дней.— М., 1987.— С. 518.

³¹ Дайновский А. Б. Экономика высшего образования, планирование, кадры, эффективность.— М., 1976.— С. 106—124.

³² Высшее образование в НРБ.— София, 1961.— С. 16.

³³ Грозков Рашко. Някои методологически въпроси на системата за планиране потребностите от специалисти и настаняването им на работа // Проблеми на висшето образование.—1986.—№ 6.—С. 14.

³⁴ XIII конгрес на БКП: Наука и нейната нарастваща сила // Там же.— № 3.— С. 9.

³⁵ Высшее образование в НРБ.— С. 16.

вузівської науки для дальшого науково-технічного прогресу і підготовки кадрів вищої кваліфікації. Кожний учбовий заклад має перетворитися у комплексний навчально-науковий центр підготовки спеціалістів на рівні сучасної науки і культури, які відповідали б вимогам НТР³⁶.

2—6 червня 1986 р. у Софії відбулася нарада групи експертів соціалістичних країн з проблем планування та прогнозування дальшого розвитку вищої школи. На ній відзначалося, що науково-технічна революція, впровадження сучасних технологій справили вплив на якісні та кількісні аспекти управління розвитком суспільства, в тому числі освіти. Значно зросли вимоги до її інтеграції з галузями народного господарства, а також до внутрішньої інтелігенції самої системи освіти. Учасники наради відзначили активний вплив вищої школи на науково-технічний прогрес. Нині діяльність вузів тісно пов'язується з вирішенням проблем науково-технічної і технологічної перебудови виробництва. Заступник міністра народної освіти НРБ, професор Д. Бучков докладно спинився на змінах, що відбуваються у розвитку вищої школи. Інтеграція спеціальностей викликана як характером сучасної НТР, так і потребою планомірного розвитку суспільства. Подолання наявної суперечності між широкопрофільною підготовкою студентів і необхідністю їхньої спеціалізації здійснюватиметься шляхом відповідної організації процесу навчання³⁷.

Вищі навчальні заклади Болгарії ставлять перед собою завдання готувати висококваліфікованих спеціалістів, формувати творчих, по-комуністичному вихованих, освічених спеціалістів.

За роки народної влади в Болгарії досягнуто великих успіхів у галузі вищої освіти. Болгарські комуністи є керівною і спрямовуючою силою в справі народної освіти в країні. На з'їздах партії і пленумах ЦК БКП в 70—80-ті роки приймалися рішення, які були покладені в основу постанов про вдосконалення вищої освіти.

Таким чином, у процесі успішного здійснення реформи вищої освіти поліпшилися організація й керівництво навчальним процесом, оновився і збагатився його зміст. Вища школа почала справляти зростаючий вплив на вирішення складних проблем суспільно-економічного розвитку країни на сучасному етапі будівництва нового суспільства в умовах науково-технічної революції. Вона розвивається не лише як комплексний навчально-науковий центр, а й як центр виховання і культури.

Вища освіта в Болгарії тісно пов'язана з динамікою розвитку народного господарства країни. Її завдання впливають з постійно зростаючих потреб суспільства в кадрах з вищою освітою. Реформа вищої школи у НРБ проводиться з урахуванням тих вимог, які ставить перед нею науково-технічна революція.

Рішення XIII з'їзду БКП, наступні пленуми її ЦК визначили головний стратегічний напрям діяльності болгарських комуністів — перетворити Болгарію у високорозвинуту й культурну соціалістичну державу. В матеріалах січневого (1986 р.) Пленуму ЦК БКП і документах XIII з'їзду БКП наголошувалося на тому, що в країні дуже повільно відбувається перебудова вищої освіти, не готуються необхідні кадри для нових, провідних галузей народного господарства, є недоліки у науковій підготовці молодих спеціалістів. Йшлося про необхідність більш тісного зв'язку між окремими факультетами вузів та середніми спеціальними учбовими закладами, створення сучасної експериментальної бази для науково-дослідної діяльності у вузах³⁸.

³⁶ Живков Т. За някои нови виждания и подходи в разработването и провеждането на научно-техническата политика на Народна Република България: Встъпително слово, доклад и заключително слово през Пленума на ЦК на БКП 12—13 февруари 1985 година.— София, 1985.— 144 с.

³⁷ Современная высшая школа (Варшава).— 1986.— № 4.— С. 159.

³⁸ Работническо дело.— 1986.— 25 януари; Там же.— 7 април.

Особливо зростає роль вищої школи з виконанням історичних завдань, поставлених XIII з'їздом партії та липневим (1987 р.) Пленумом ЦК БКП, який визначив стратегічний курс партії, розробив фундаментальні проблеми розвитку соціалізму в Болгарії, основні положення цілісної моделі болгарського суспільства. На липневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПБ були схвалені «Основні положення концепції дальшої побудови соціалізму в НРБ». Шоста сесія Народних зборів НРБ прийняла рішення про створення чотирьох нових міністерств, зокрема міністерства культури, науки і освіти³⁹.

Новий стратегічний курс БКП тісно пов'язаний з курсом перебудови радянського суспільства. «Для нас особливе значення має досвід перебудови у Радянському Союзі, — підкреслив на липневому (1987 р.) Пленумі ЦК БКП Т. Живков. — Ідеї, розвинуті XXVII з'їздом КПРС, січневим та червневим (1987 р.) пленумами ЦК КПРС і наш стратегічний курс співпадають. Це дає нам нові стимули, нові імпульси у здійсненні перебудови»⁴⁰.

В умовах перебудови соціалістичного суспільства в Болгарії її вища школа, що має багаті революційні традиції та надбання, займе гідно місце. Вузи НРБ готуватимуть висококваліфіковані кадри для народного господарства, творчих спеціалістів, вихованих у комуністичному, інтернаціоналістському дусі.

³⁹ Правда.— 1987.— 4 сент.

⁴⁰ Работническо дело.— 1987.— 29 юли.

АМЕРИКАНСЬКА ДИПЛОМАТІЯ І КОНТРРЕВОЛЮЦІЙНИЙ ЗАКОЛОТ У ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ В ЛЮТОМУ 1948 р.

О. В. ПОТЕХІН (Київ)

Виповнилося сорок років з часу переможних лютневих подій, що відкрили шлях чехословацькому народу до соціалізму. Ставлення до цієї вирішальної для історичної долі Чехословаччини події висловили керівники чехословацького і міжнародного революційного руху, головні державні діячі імперіалістичного світу, лідери реформістських і реакційних угруповань¹.

Актуальність теми зумовлена не тільки відзначенням 40-річчя переможних лютневих подій, а й необхідністю викриття буржуазних фальсифікацій історії становлення соціалістичного ладу в східноєвропейських країнах, у тому числі й у Чехословаччині.

Дане повідомлення написано на основі дипломатичних документів, почерпнутих автором у національному архіві Сполучених Штатів Америки (Вашінгтон) та в рукописному відділі бібліотеки конгресу, що дало йому змогу показати нові риси в розкритті механізму взаємодії внутрішньої контрреволюції й імперіалістичної реакції.

Загострення міжнародної обстановки у другій половині 1947 р. (ще в березні президент Г. Трумен проголосив доктрину, в якій США офіційно брали на озброєння стратегію «стримування комунізму» й обґрунтовували «право» на експорт контрреволюції — за цим слідували і практичні кроки) сприяло посиленню внутріполітичної боротьби в Чехословаччині. З усією очевидністю на порядок денний випливало питання «хто кого». Якщо перемаже робітничий клас, очолюваний Комуністичною партією, то буде забезпечено зміцнення народно-демократичної

¹ Снитил З., Цезар Я. Чехословацкая революция 1944—1948 гг.— М., 1986.— С. 3.

держави та її дальший розвиток по шляху до соціалізму. Якщо переможе буржуазія, яку підтримують праві соціал-демократи — настане переворот у політичних відносинах і відновлення буржуазно-демократичного ладу. Контрреволюція, зокрема деякі провідні діячі національно-соціалістичної партії (найбільш близькі американським представникам у Празі), обплутали мережею шпіонажу органи безпеки, управління державою й економікою, намагаючись використати її для підготовки запланованого путчу².

Вдатися до нього буржуазія вирішила тому, що усвідомлювала свою історичну приреченість. У результаті правильних стратегічних й тактичних дій КПЧ та поглиблення революційних перетворень у Чехословаччині вона втрачала свої колишні економічні й політичні позиції, викривалась перед лицем народу. Буржуазії дедалі ставало очевиднішим, що співвідношення сил докорінно змінилося, й Комуністична партія, яка добилася значних успіхів у завоюванні на свій бік більшості народу, здобуде перемогу на парламентських виборах навесні 1948 р. «У цих умовах реакція, що втратила надію розв'язати питання про владу на користь буржуазії конституційним шляхом, вирішила не чекати виборів і здійснити контрреволюційний переворот, розраховуючи на допомогу зовнішніх імперіалістичних сил»^{2а}.

Протягом 1947 р. державний департамент та його закордонні служби спостерігали за ходом подій у Чехословаччині, зважаючи можливості США втрутитись у них. У липні завідуючий європейським управлінням держдепартаменту Х. Ф. Маттеус направив заступнику держсекретаря Д. Ачесону меморандум, в якому намагався оцінити «перспективи розвитку подій у Чехословаччині та доступні відповідні дії США». Пройнятий духом антирадянiзму, меморандум Маттеуса примітний однією деталлю — визнанням, що шанси поміркованих (правих) залежать від ефективної підтримки ззовні, тобто з боку Заходу³. Посол Сполучених Штатів Америки у ЧСР Л. Штейнгардт, який перебував на цьому посту з літа 1945 р., пропонував наприкінці жовтня 1947 р. різко посилити тиск на уряд Чехословаччини, а від «друзів» Америки вимагати «припинення подвійної гри» й остаточного визначення своєї позиції⁴.

Щоб забезпечити підтримку контрреволюції, на початку 1948 р. тимчасово виконуючий обов'язки посла у Празі Дж. Брюїнс (Штейнгардт знаходився на лікуванні у США) закликав Вашингтон негайно змінити ставлення до питання про економічну допомогу Чехословаччині, без чого неможливо буде зміцнити позиції буржуазних і дрібнобуржуазних партій. Шляхом економічної допомоги, за цинічною заявою Брюїнса, «слід спробувати купити собі землі Центральної Європи». Він вимагав, не гаючи часу, укласти торговельний договір чи культурну угоду. Така акція, на його думку, «повинна показати, що ми не маємо наміру залишати цю країну... Більше всього вони (контрреволюціонери.— О. П.) потребують моральної підтримки»⁵.

Штейнгардт, знаходячись у Сполучених Штатах Америки, підтримував ініціативу свого заступника і вважав необхідним для моральної підтримки правих укласти торговельну угоду, «навіть якщо вона безглузда, і буде переглянута (порушена.— О. П.) найближчим часом».

² Там же.— С. 193, 283.

^{2а} Мельникова І. М. Шлях до перемоги соціалістичної революції в Чехословаччині (З історії зарубіжних соціалістичних країн).— К., 1971.— С. 52, 56.

³ National Archives of the USA (далі — NA USA). Recording group (далі — Rec. gr.) 59. File 860 F. 00/7—2247. Matthews to Acheson.

⁴ Library of Congress. Manuscript Division. Papers of L. Steinhardt. Letterbooks. Steinhardt to Williamson. 1947.— 29 Oct.

⁵ NA USA. Rec gr. 59. File 860 F. 00/1—2848. Bruins to Secretary of State; Library of Congress. Papers of L. Steinhardt. Letterbooks. Bruins to Steinhardt. 1948.— 20 Jan.

Приблизно таким же чином він мотивував необхідність культурної угоди: «...Просто кілька ні до чого не зобов'язуючих благочестивих слів, декларація про наміри США, яку легковірні читачі чехословацьких газет не зможуть відрізнити від договору по всій формі, послужать цілям американської політики»⁶.

З безпрецедентною для американо-чехословацьких відносин оперативністю Вашингтон погодився приступити до переговорів на двох фронтах — торговельному і культурному. Держсекретар Маршалл 4 лютого дав відповідні повноваження посольству Сполучених Штатів в Чехословаччині. У Прагу повинен був у лютому прибути спеціальний експерт для погодження деталей торговельної угоди. Телеграма держсекретаря містила широку програму розгортання діяльності, яка включала: заснування Американського фонду освіти в країні; організацію навчання чехословацьких стажистів у американських учбових закладах, запрошення яких у США буде фінансуватися цим фондом; обмін офіційними публікаціями, тобто пропагандистська кампанія шляхом переправлення друкованої продукції із США у Чехословаччину і т. д.⁷ Для розгортання широкої діяльності в цьому напрямі у Вашингтона не вистачило часу. Не минуло й місяця як реакція здійснила спробу антикомуністичного перевороту. Підготовка до нього базувалася на помилковому висновку американського посольства ще на початку літа 1947 р. про те, що в результаті зрушення вправо соціал-демократії, «комуністи втратили ініціативу (в Національних зборах.— О. П.) і перейшли до оборони»⁸. Прорахунок американської дипломатії, як і натхненних нею антикомуністів на чехословацькій внутріполітичній арені, полягав насамперед у тому, що ігнорувалася позиція широких народних мас країни, як і здатність комуністів організувати й очолити їх дії по припиненню діяльності змовників. У кінцевому підсумку це привело до краху антикомуністичних сил у країні.

Американські дипломати у Празі, класові симпатії яких були на боці антикомуністів — лідерів чехословацької буржуазії,— бачили недоліки тих, на кого вони робили ставку. Їх не могли не дратувати сутинки в середовищі буржуазних політиків, американцям неодноразово доводилося «закликати до порядку» своїх друзів. Водночас посол Штейнгардт не міг не віддати належного чехословацьким комуністам, їх пропагандистським якостям, здібностям організувати трудящі маси на підтримку прогресивних вимог, умілому веденню політичної боротьби парламентськими методами. Перекоаний антикомуніст, Штейнгардт підкреслював свою «високу думку про К. Готвальда і прихильність, яку він завжди відчуває до нього»⁹.

Ще у першій половині лютого 1948 р. ЦРУ одержало інформацію від «чехословацького джерела, яке мало контакти в колі народної партії», про те, що готується урядова криза. Зокрема, це джерело повідомило про рішучість голови партії Я. Шрамека повести атаку по всьому фронту проти комуністів, використовуючи питання про «зловживання поліцією»*. Цю атаку він планує вести «до кінця, навіть якщо вона приведе до розпаду Національного фронту». Розрахунок базувався на твердій впевненості Шрамека в тому, що соціал-демократи зрадять союз з комуністами й залишать їх в ізоляції. Тоді, на думку організаторів кризи, президент Бенеш буде змушений негайно оголосити про-

⁶ Ibid.— Steinhardt to Vedeler. 1948.— 23 Jan; Steinhardt to Vedeler. 1948.— 3 Feb.

⁷ Foreign Relations of the United States. 1948.— Vol. 4.— Eastern Europe; The Soviet Union.— Washington, 1974.— P. 735.

⁸ NA USA. Rec. gr. 59. File 860 F. 00/6—1947. Steinhardt to Secretary of State.

⁹ Ibid.— File 860 F. 00/3—1347. Bruins to Secretary of State; File 860 F. 00/6—1047. Steinhardt to Secretary of State. Library of Congress. Papers of L. Steinhardt. Steinhardt to Bruins. 1947.— 13, 15 Feb.

* По суті мова йшла про те, щоб паралізувати органи юстиції й безпеки, зробити їх нездатними знешкоджувати антидержавні елементи, саботажників, спекулянтів і т. п.

ведення нових виборів. Центральне розвідувальне управління твердило, що цей план контрреволюції частково був погоджений з президентом Бенешем і схвалений ним під час його зустрічі з Ф. Галой, головою фракції народної партії в Національних зборах 29 січня 1948 р.

Інтерес викликає така деталь. Шрадек, звичайно саботуючи свою участь у роботі уряду «по причині поганого здоров'я», уже за місяць до спроби путчу планував його «різке поліпшення», щоб виступити дійовим учасником урядової кризи¹⁰.

Контрреволюція спиралася на такі керівні фігури в країні, як національні соціалісти — міністр юстиції П. Дртіна і голова комісії по безпеці Національних зборів М. Горакова. Менш помітну, але важливу роль в організації змови відіграв депутат парламенту, політичний секретар партії Ю. Фірт, який давно співробітничав з американськими розвідувальними службами.

15 лютого відбулася нарада лідерів національно-соціалістичної партії, на якій було вирішено викликати і використати урядову кризу. План був простим. Мова йшла про те, щоб уряд Готвальда впав і був сформований новий, вирішальні посади в якому одержать буржуазні міністри. Реакція розраховувала на допомогу Бенеша. На випадок неуспіху цього плану передбачалося сформувати чиновницький уряд. Пізніше з'ясувалося, що головою уряду намічався начальник політичного відділу канцелярії президента Йіна, міністром внутрішніх справ — співробітник англійської розвідки (яка до того часу повністю координувала свої операції з ЦРУ) генерал Бартік, міністром національної оборони — також агент англійської розвідувальної служби генерал Піка¹¹. Ці кандидати у керівники країною повністю влаштували Вашингтон. Наступного дня вранці цей план був погоджений з лідерами словацької демократичної й народної партій. Антикомуністичний блок приготувався до вирішальної сутички за владу.

У першій половині дня 20 лютого 12 міністрів від трьох буржуазних партій подали у відставку. Дізнавшись про це, Бенеш вигукнув: «Нарешті! А тепер обережно, не посковзніться!»

Дальші події показали, що змовники не змогли скористатися порадою президента.

20 лютого Штейнгардт повернувся у Прагу. Про ступінь зацікавленості Вашингтона ходом і результатом кризи свідчить той факт, що з дня приїзду посол відправляв щодня дві депеші в держдепартамент. У посольстві на Штейнгардта чекало особисте послання міністра закордонних справ Я. Масаріка. Пов'язуючи певні надії на допомогу змовникам з прибуттям з Вашингтона свого товариша, Масарік характеризував стан справ таким чином: «Ситуація заплутана і неясно, як вона буде розвиватися»¹².

Американське посольство було винятково добре і своєчасно поінформоване про всі деталі лютневих подій. Джерелом цієї інформації виступало керівництво буржуазних і правореформістських партій, особливо національних соціалістів. 21 лютого Штейнгардт зазначав, що «комуністична стратегія нині прагне ізолювати міністрів, які дискредитували себе, подали у відставку, від сил, що їх підтримували, й заснувати новий Національний фронт з представників профспілок, партизанів, місцевих організацій та інших, в яких переважали б комуністи, включаючи лівих соціал-демократів». Посол висловлював особливе занепокоєння в зв'язку з підтримкою масами вимог комуністів, виявленою

¹⁰ NA USA. Rec. gr. 62. Records of the Army Chief of Staff. CIA Information Report N 11698. 1948.— 11 Feb.

¹¹ Плевза В. Современная история Чехословакии.— Братислава, 1979.— С. 106; Веселый И. Хроника февральских дней 1948 г. в Чехословакии.— М., 1960.— С. 50.

¹² Library of Congress. Papers of L. Steinhardt. Masaryk to Steinhardt. 1948.— 20 Feb.

на з'їзді профспілок. Водночас його оптимізм був викликаний «наступом національних соціалістів»¹³.

Американський посол по суті спростував вигадку про «лютневу змову» комуністів. Він писав: «Відставка 12 некомуністичних міністрів створила вакуум і комуністи скористалися ним..., комуністи не підганяли кризу, а мали з неї користь...». В той же час Штейнгардт мимоволі видав задум змовників-контрреволюціонерів: «Нині очевидно, що рішення щодо заяви про відставку 12 міністрів, які представляли національних соціалістів, католиків і словацьких демократів, було прийнято за прямим схваленням і згодою президента Бенеша». Протягом 5 днів, коли рішення про відставку президентом не приймалося, його не менш як 4 рази відвідали представники міністрів-змовників, щоб переконати триматися твердо, не погоджуватися прийняти відставку¹⁴.

Тісний зв'язок Сполучених Штатів Америки і внутрішньої контрреволюції підтверджує репліка Л. Томпсона, кинута ним під час обговорення кризи в Чехословаччині, що відбулося у Вашингтоні 24 лютого. В ньому брали участь керівники європейського управління держдепартаменту, відділу Центральної Європи, а також французькі дипломати, акредитовані в столиці Сполучених Штатів. Заявивши, що «з поваги до американських друзів у Чехословаччині до уваги беруться два розуміння: 1) утримуватися від збудження невірних сподівань серед некомуністів; 2) уникати вказівок, що ситуація виглядає безнадійною», Томпсон підкреслив, що чекаються протести США, «але не раніш, як Бенеш буде в змозі діяти»¹⁵. Тобто передбачалася дальша координація зусиль з Бенешем та іншими буржуазними політиками.

Проте всі наміри реакції були приречені на провал. 25 лютого на Вацлавській площі у Празі відбувся масовий мітинг, на якому виступив К. Готвальд. Він повідомив, що президент прийняв відставку міністрів-зрадників і погодився із складом нового уряду відродженого Національного фронту.

Буржуазні політики, які спровокували вирішальну сутичку за владу, не зуміли створити необхідних умов для своєї перемоги. В той час, коли вирішувалася доля буржуазії в цілому, всі надії покладалися на президента Бенеша, який користувався незаперечним авторитетом у таборі буржуазії. Вони не враховували того, що він був обмежений у своїх можливостях повернути хід подій у вигідному для змовників напрямі, крім усього іншого, і його функціями за конституцією. Безвідповідально підштовхнувши виступ контрреволюції, Бенеш швидко усвідомив, що блискавичний контрудар комуністів не залишив реакції ніяких шансів на перемогу. Тому він намагався врятувати те, що ще можна було зберегти, — свою посаду і певний вплив у доповненому уряді К. Готвальда. Його «реалізм» використали комуністи, щоб розв'язати кризу мирним шляхом, за згодою президента та згідно з конституційною практикою¹⁶.

Завідуючий канцелярією президента, інформатор американського посольства Смутний повідомляв своїм друзям: «Президент вирішив залишатися в країні, оскільки без нього зазнає краху опір комуністам. Емігруючи, він мало чим зможе допомогти своїм людям у Чехословаччині». Смутний запевнив американців, що «у Бенеша немає найменших намірів співробітничати з новим урядом, але він, навпроти, шукає засоби, щоб завдати йому наскільки можливо більше неприємностей»¹⁷. Посол Штейнгардт висловив різке незадоволення представниками буржуазних партій, на яких було покладено функцію безпосередніх вико-

¹³ NA USA. Rec. gr. 59. File 860 F. 00/2—2148. Steinhardt to Secretary of State.

¹⁴ Foreign Relations of the United States: 1948.— Vol. 4.— P. 749.

¹⁵ NA USA. Rec. gr. 59. File 860 F. 00/2—2448. Memorandum of Conversation between Berard and Wapler with Thompson, Beam and Vedeler.

¹⁶ Те й х м а н М. Февраль 1948 г. и сегодня.— Прага, 1978.— С. 28—29.

¹⁷ NA USA. Rec. gr. 59. File 860 F. 00/3—448. Steinhardt to Secretary of State.

навців антикомуністичної змови, їх нерішучістю, недостатньою стійкістю президента Бенеша (якого, з точки зору Штейнгардта, дещо пробачав поганий стан здоров'я). «Уважно спостерігаючи, що кожний з них робив у своєму міністерстві й на високій державній посаді, — писав Штейнгардт, — ми бачили велику кількість шарахань з боку на бік, спроб змусити один одного виконувати раніше взяті зобов'язання, утримати рядових членів партій від переходу на бік комуністів»¹⁸. Розкриваючи причини поразки реакції, К. Готвальд писав про Лютий так: «У ці дні можна було спостерігати весь механізм боротьби, ...якою керував робітничий клас, який зумів завоювати на свій бік всі інші верстви трудящих і завдати реакції нищівного удару»¹⁹.

Вашінгтон не влаштувало те, що у ході революції в Чехословаччині не було сил, здатних розв'язати братовбивчу громадянську війну, «крім купки студентів, не знайшлося в країні персони — від президента республіки до скромного громадянина, які підняли б голос на захист своїх політичних свобод», тобто на підтримку контрреволюції. Так непрямым чином Штейнгардт визнав всенародну підтримку революційних перетворень у Лютому. Глибинних соціальних причин поразки контрреволюції послу побачити не було дано — заважала класова обмеженість при всій діловій хватці й здатності правильно оцінювати окремі факти подій, що відбувалися.

Незважаючи на антирадянську, антикомуністичну упередженість (наочно виявлену в тому, що Штейнгардт пізніше, у травні 1948 р. серйозно визнавав можливість включення Чехословаччини до складу СРСР), посол змушений був відзначити, що «немає прямих доказів радянського втручання (в чехословацькі події лютого 1948 р.— О. П.). Навіть дії радянського посла Зоріна, який прилетів у Прагу 19 лютого, не можуть бути названі прямим втручанням. Його переговори, про які посольство одержало вірогідну інформацію, торкалися питання поставки зерна. Не було також будь-яких свідчень про тиск на ЧСР на урядовому рівні»²⁰. Ці зауваження посла спростовують численні вигадки буржуазної пропаганди про інспірований ззовні характер лютневої революції.

Відповідно аналізу Штейнгардта, зробленого ним по гарячих слідах лютневих подій, не було ніяких ознак приготувань СРСР до них. У своїх депешах посол віддавав належне чудовій дисципліні комуністів, їх плануванню, організованості. Не випадково його донесення від 21—24 лютого не відображені у збірнику документів «Зовнішня політика США, 1948 р. Вип. 4. Східна Європа, Радянський Союз» (Вашінгтон, 1976). З кон'юнктурних міркувань Штейнгардт пізніше змінив свою точку зору, він покладав на СРСР вину за «путч 48 р.».

У секретній телеграмі, надісланій 26 лютого в держдепартамент, посол США вимагав вжити ряд жорстких заходів щодо Чехословаччини. Зокрема, він пропонував держсекретарю виступити із «сильною заявою, що справить великий вплив на комуністів, переповнених гордістю за свою перемогу». Малося на увазі також вплинути на позицію Бенеша, дати поштовх його дальшим діям у потрібному для США напрямі. Накал антикомуністичних застережень посла досяг такого рівня, що він насмілювався порівняти політику комуністів з методами Гітлера, коли той рвався до влади.

Невдача путчу дійсно засліпила Штейнгардта, він утратив у цьому своєму посланні навіть видимість буржуазної респектабельності. Покарати Чехословаччину посол вважав необхідним економічним «дрючком», передбачалося досягти не менш, ніж «хаосу у фінансовій і економічній сферах країни»²¹.

¹⁸ Foreign Relations of the United States. 1948.— Vol. 4.— P. 750.

¹⁹ Готвальд К. Избранное.— М., 1986.— С. 197.

²⁰ Foreign Relations of the United States. 1948.— Vol. 4.— P. 750—752.

²¹ Ibid.— P. 738—740.

У розмові із своїм другом Штейнгардтом 27 лютого (про її зміст того ж дня стало відомо у Вашингтоні) Я. Масарік пояснив мотиви, через що він «тимчасово» залишився на посаді міністра закордонних справ. Він заявив про надії протягом короткого часу пом'якшувати «безжалісність комуністів і можливо, допомогти іншим залишити країну». Таким чином створювалися умови для організації втечі контрреволюціонерів за кордон, звідки вони зможуть продовжувати свою античехословацьку діяльність. Не випадково Штейнгардт просив передати це повідомлення воєнним властям Сполучених Штатів Америки, щоб ті приготувалися до прийому політичних емігрантів, які залишали країну й рвалися в окупаційну зону США у Німеччині²².

Описуючи настрої у середовищі контрреволюції, посол зазначав, що її представники «вірять, що єдине врятування принесе війна між Сполученими Штатами і Радянським Союзом. Вони не думають про жахливі руйнування, яких може завдати така війна їх країні... Вони сподіваються, що США прийдуть і врятують їх»²³.

26 лютого уряди Сполучених Штатів, Великобританії та Франції виступили із спільною декларацією про події в Чехословаччині. Це було грубим втручанням у внутрішні справи суверенної країни, спробою дискредитувати лютневу революцію. Зокрема, автори декларації претендували на право визначати шляхи розвитку країни, нормальний хід якого ніби порушений. Поряд із заявленим тезисом про підрив «принципів свободи, яким прихильні всі демократичні (буржуазні.— О. П.) нації», декларація містила інсинуації про «припинення вільної дії парламентських інститутів і встановлення замаскованої диктатури однієї партії під прикриттям уряду національного союзу»^{24–25}.

Лють лідерів імперіалістичних держав неважко зрозуміти. Вона була викликана не лише крахом сподівань на відновлення капіталістичних порядків у Чехословаччині, а й тим, що соціалістична революція в країні пройшла мирним шляхом. Це робило неможливим відшукати будь-який привід для збройної інтервенції, звужувало сферу допомоги Заходу внутрішній контрреволюції.

Війну як засіб ліквідації соціалістичного ладу в Чехословаччині не виключав з числа можливих і сам Штейнгардт. Він зазначав, що «ніщо не може принести антирадянській воюючій стороні такої користі, як присутність наземних військ (США.— О. П.) всередині країни». Щодо безпосередніх політичних кроків, то посол вважав відносно уряду Чехословаччини «очевидним, що ми не повинні подавати йому матеріальної чи моральної підтримки, де б то не було». Його підтримка «діаметрально протилежна інтересам США». При цьому планувалося активне використання підривної радіопропаганди, розраховуючи на «швидше довготривалі, ніж негайні результати». До радіопропаганди повинні були підключитися зрадники батьківщини, які втекли за кордон. Їх пропонувалося використовувати і для «таємної політичної розвідки». Штейнгардт визнавав, що «будь-яка можливість ефективного опору комуністам у Чехословаччині нині зводиться до нуля». Ставка робилася на антисоціалістичну еміграцію, «формування руху опору у вигнанні». Цій еміграції відводилася роль постачальника шпигунів і диверсантів у загальній програмі підривної діяльності проти соціалістичної Чехословаччини. «Чехословацькі політичні вигнанці,— писав Штейнгардт,— напевне, впадуть у політичні чвари, поки ми прямо не докладемо рук для їх організації. Через кілька тижнів можливості для ведення відкритої політичної розвідки в ЧСР (які раніше надто широко надавали антикомуністи в уряді, парламенті і т. п.— О. П.), безсумнівно, різко скоротяться, і ми повинні планувати зростання таємних операцій у цій

²² Ibid.— P. 741—742.

²³ Ibid.— P. 752—753.

^{24–25} Department of State Bulletin. 1948.— Vol. 18.— P. 304; The Forrestal Diaries. Ed. by W. Millis.— New York, 1951.— P. 387.

частині Європи». Посол визнавав, що подібні кроки суперечать звичайній дипломатичній практиці, але мук совісті з цього приводу не відчував. Мовляв, проти комуністів усі засоби дозволені, оскільки «наш противник порушує правила»²⁶.

На офіційній прес-конференції у держдепартаменті 10 березня 1948 р. державному секретарю Дж. Маршаллу було поставлене запитання, у якому, зокрема, стверджувалося, що «в цій країні (США.— О. П.) велику тривогу викликають події останніх тижнів у Європі, включаючи падіння Чехословаччини»²⁷. Висловлюючи свою точку зору з цього приводу, Маршалл заявив: «Я гадаю, ви правильно описали ситуацію у своєму запитанні — ці події викликають великі побоювання. Ситуація дуже, дуже серйозна. Прикро, що пристрасті розгорілися до нинішнього рівня. Це трагедія, коли трапляється таке, що відбулося у Чехословаччині.., де хвиля терору, а не нормальне функціонування народовладдя»²⁸.

Не дивно, що соціалістична революція в очах діяча імперіалістичної держави виглядала як «крах народовладдя». В цьому висловлюванні вражає інше — обмеженість глави зовнішньополітичного відомства Сполучених Штатів, у лексиконі якого не знайшлося іншого пояснення причин революційних суспільних перетворень, крім «напруги пристрастей». Кабінетному стратегу — главі держдепартаменту, який недавно зняв генеральські погони, більше до смаку була б «тиха контрреволюція», що повернула б Чехословаччину у часи домюнхенської республіки.

У розгорнутому секретному аналізі лютневих подій, зробленому 12 березня, Штейнгардт «обмовився» — це була «практично безкровна революція»²⁹. За два дні до цього — 10 березня — держсекретар твердив про «хвилю терору».

Події у Чехословаччині були використані правлячою верхівкою США для нагнітання антикомуністичної, антирадянської істерії, втілення імперіалістичних гегемоністських намірів, згуртування західних держав³⁰. У виступі 17 березня 1948 р. Г. Трумена на об'єднаному засіданні двох палат конгресу з посланням «Про загрозу свободі Європи», витриманому у дусі «викриття всесвітньої комуністичної змови», головною мішенню нападок було обрано СРСР — оплот прогресу, миру і соціалізму. «Радянський Союз та його агенти,— твердив президент,— зруйнували незалежність і демократичний характер цілого ряду націй Східної і Центральної Європи. ...Трагічна смерть Республіки Чехословаччини кинула в шок весь цивілізований світ». Президент заявив, що нібито бачить загрозу комуністичної змови всюди у Європі, насамперед у Фінляндії, Греції, Італії, що, мовляв, там відбуваються швидкі зміни, які зачіпають зовнішню політику і національну безпеку США, що на континенті склалася критична ситуація³¹.

Американськими політиками ще раніше було розроблено план античехословацької кампанії в ООН. 26 лютого представництвом США при цій міжнародній організації було направлено в держдепартамент меморандум під назвою «Можливі процедурні заходи для постановки питання про сучасні події в Чехословаччині в Об'єднаних Націях».

У цьому документі розвиток подій в Чехословаччині та навколо неї кваліфікувався як «загроза миру», а Радянському Союзу у зв'язку з цим приписувалися «незаконна інтервенція шляхом допомоги меншості». Під останньою малися на увазі прогресивні сили країни, насам-

²⁶ Foreign Relations of the United States: 1948.— Vol. 4.— P. 752—754.

²⁷ Department of State Bulletin. 1948.— Vol. 18.— P. 381.

²⁸ Ibid.

²⁹ NA USA. Rec. gr. 59. File 860 F. 00/3—1248. Steinhardt to Secretary of State.

³⁰ Див.: Seldes G. The People Don't Know: The American Press and the Cold War.— New York, 1949.— P. 173, 183—185, 190.

³¹ Public Papers of the Presidents of the United States: Harry S. Truman, 1948.— Washington, 1964.— P. 182—183.

перед комуністи. Разом з тим меморандумом передбачалося використання стандартного набору антикомуністичної риторики, що його відпрацьовувала американська дипломатія під час обговорення у Раді Безпеки ООН питань «про загрозу миру» на Балканах, у Палестині, Індонезії. «Чехословацьке питання» передбачалося розширити за рахунок інсинуацій про «підривну діяльність» Радянського Союзу в Східній Європі в цілому — у Польщі, Румунії, Болгарії та Угорщині. «США повинні будуть показати, що дії СРСР в цьому районі загрожують загальному миру», — наполягали американські політики. Вони разом з тим звинувачували Союз РСР у порушенні ним основних принципів Статуту ООН³².

10 березня 1948 р. Я. Папанек, який був раніше представником Чехословаччини в ООН, ставши на шлях античехословацької діяльності, звернувся до Генерального секретаря з пропозицією поставити «чехословацьке питання» на обговорення в Раді Безпеки ООН³³. Важко повірити, що цей крок було зроблено ним без попереднього погодження з «американськими друзями». Генеральний секретар відхилив пропозицію Папанека, оскільки останній, не маючи на той час ніяких повноважень, виступив як приватна особа, а не від імені країни — члена ООН. Тоді за вказівкою Вашингтона з'явилася чилійська ініціатива. У посланні Генеральному секретарю ООН 12 березня 1948 р. постійний представник Чилі в Організації Об'єднаних Націй Х. С. Круц запропонував включити питання, підняте у листі Папанека, до порядку денного засідань Ради Безпеки³⁴.

16 березня держсекретар Маршалл направив представнику США в ООН інструкцію про лінію поведінки під час обговорення чилійської ініціативи. Він, зокрема, мав підтримати пропозицію про запрошення Я. Папанека до участі в дискусії поряд із законним представником Чехословаччини. При цьому держсекретар підкреслював, що в «контактах з іншими делегаціями і пресою... ми повинні говорити відверто, проте не брати на себе головний тягар» так званого «чехословацького питання»³⁵. Уряд США намагався зробити все можливе, щоб відвести від себе звинувачення в тому, що Чилі як ініціатор античехословацької кампанії в ООН є маріонеткою в американських руках³⁶.

Не розраховуючи на те, що за допомогою ООН можна допомогти контрреволюціонерам, Вашингтон покладав на «чехословацьке питання» інші функції: згуртування Заходу перед загрозою міфічної «радянської інтервенції» (створення НАТО було вже поставлене на практичну основу), використання його у «психологічній війні» проти країн народної демократії тощо. «Не слід поринати в ілюзії стосовно того, що ці слухання (в ООН.— О. П.) приведуть до дій, які виправлять становище у Чехословаччині. Тому ситуація повинна... дати найбільш корисний ефект в інших країнах, — підкреслювалося в інструкціях для представника США в ООН.— Департамент розуміє, що всі можливості обговорення справи повинні бути використані для повного змалювання реалій ситуації в Чехословаччині, а також з метою ілюстрації подібних ситуацій в інших східноєвропейських країнах»³⁷.

У своїй заяві в Раді Безпеки ООН американський представник у цьому органі У. Остін зробив грубі нападки на суверенну Чехословацьку республіку. Він заявив, що в ній «з іноземною допомогою встановлено поліцейський режим»³⁸. Як бачимо, офіційні особи у Вашингтоні своєю чином трансформували навіть різку античехословацьку

³² NA USA. Rec. gr. 59. File 501. BC/2—2648. Sandifer to Thompson.

³³ Department of State Bulletin. 1948.— Vol. 18.— P. 409—410.

³⁴ Ibid.— P. 409—411.

³⁵ NA USA. Rec. gr. 59. File 501. BC/3—1648. Marshall to Rusk.

³⁶ Ibid. Marshall to Sebald for Kennan Eyes Only.

³⁷ Foreign Relations of the United States: 1948.— Vol. 4.— P. 745.

³⁸ Department of State Bulletin. 1948.— Vol. 18.— P. 517.

позицію своїх представників у Празі. В глобальній антикомуністичній стратегії, намаганні завдати шкоди міжнародному авторитету як Чехословаччини, так й СРСР, американський уряд діяв за принципом: якщо факти не підтверджують його інсинуації — тим гірше для фактів.

З метою пожвавлення «чехословацького питання» в ООН зовнішньополітичне відомство США вирішило звернутися до «випробуваних друзів» — представників контрреволюційної буржуазії, які втекли з Чехословаччини. Вони мали виступити в стінах міжнародної організації як «очевидці». У телеграмах, розісланих держдепартаментом в американські представництва в Париж, Франкфурт-на-Майні (де розміщувався європейський центр розвідки США) і Лондон, вимагалось негайно вступити в контакт з чехословацькими емігрантськими лідерами. Як свідчить одна з таких телеграм у Париж, метою таких контактів було: «З'ясувати, хто з них (крім Духачека і Фірта) * хоче виступити в ООН., що точно вони можуть сказати з приводу втручання чи контролю СРСР або Комінформу щодо подій і чи можуть вони запропонувати будь-які докази у вигляді документів чи свідощв такого втручання»³⁹.

Проте цей задум провалився. Але не тому, що емігрантські лідери не побажали з'явитися в ООН з цілком певною метою. Вони не змогли подати доказів комуністичного втручання ззовні. З розчаруванням держдепартамент США повідомляв американському представництву при ООН 2 квітня 1948 р.: «З інформації, отриманої з Франкфурта, видно, що заява чеських біженців буде слабкою, не покаже однозначно радянське втручання як причину чехословацької кризи»⁴⁰.

«Чехословацьке питання» перебувало в полі зору Ради Безпеки ООН близько трьох місяців — з березня по травень 1948 р. Свою роль у зриві античехословацької кампанії в Організації Об'єднаних Націй відіграла принципова позиція уряду Чехословаччини, який рішуче виступив проти будь-якого втручання з боку імперіалістичних кіл у внутрішні справи країни. 24 травня чилійський проект резолюції, представлений Аргентіною і підтриманий Сполученими Штатами, який закликав до створення спеціального комітету для розслідування «чехословацького питання», було забалотовано у Раді Безпеки ООН. Право «вето» застосував Радянський Союз.

30 квітня 1948 р. Штейнгардт подав у держдепартамент аналітичний коментар, претендуючи на вичерпну з американської точки зору оцінку подій лютого 1948 р., їх історичної та психологічної обумовленості. В ньому змальовувалися й перспективи політики США щодо соціалістичної Чехословаччини. Переповнений вимислами про «чеський національний характер», цей коментар пропонував відшукувати коріння революції, що відбулася, не раніше, ніж у період 1346—1378 рр., тобто у часи короля Карла IV. З позицій англосаксонського шовінізму та месіанства, Штейнгардт пихато назвав чехів «маленьким народом, який ніколи не був здатним на виявлення твердості, відваги і доблесних рис у часи криз, але віддавав перевагу тому, щоб схилитися перед загрозою політичних штормів, які бушували над країною. Ці люди прагнули вижити без надмірних зусиль, а не боротися за свою свободу»⁴¹.

Не вдаючись до фактів з глибини історії чеського і словацького народів, у якій посол виявив явне невігластво, зазначимо, що події другої світової війни, Словацьке національне повстання (а про них вже Штейнгардт не міг не знати) не залишають каменя на камені від його фальсифікаторських вигадок.

* Ці особи, очевидно, були настільки скомпрометованими, що їх вважалося недоцільним випускати на трибуну ООН.

³⁹ NA USA. Rec. gr. 59. File 501. BC/4—148. Marshall to Amembassy, Paris.

⁴⁰ Ibid. File 501. BC/4—248. Lovett to US UN.

⁴¹ Foreign Relations of The United States: 1948.— Vol. 4.— P. 747—748.

Подією, яка через історично короткий відрізок часу привела до лютого 1948 р., Штейнгардт вважав договір про дружбу між Чехословаччиною і СРСР, підписаний 12 грудня 1943 р. Жодним словом не обмовившись про те, що в результаті реалізації цього договору стали можливими відродження суверенної держави чехів та словаків, бойова взаємодія чехословацької та радянської армій у розгромі гітлерівської Німеччини, посол вдався до стандартних антирадянських інсинуацій про «агресивні політичні цілі», які нібито мав на меті Радянський Союз у ході визволення народів Європи від фашистського поневолення. Визнаючи, що під час війни «у будь-якому випадку для чехів не було альтернативи укладенню союзу з Радами», Штейнгардт визначив головним прорахунком США у Тегерані, Ялті та Потсдамі те, що вони, «хоча й не було формальної домовленості про це, включили чехів до радянської сфери впливу». Не рахуючись з реальностями розвитку історичних подій, посол заявляв, що Сполучені Штати припустилися помилки, «давши змогу радянській армії визволити Прагу», а головне, не приділили після цього належної уваги політичним аспектам війни, що дало б їм змогу «здобути за мінімальну ціну контроль над Центральною Європою»⁴². По суті, це був заклик переглянути підсумки другої світової війни.

28 травня 1948 р. Штейнгардт відвідав Бенеша в день його народження, щоб поздоровити від імені дипломатичного корпусу. Ця зустріч ще раз продемонструвала близькість цих діячів на ґрунті антикомунізму. Це була остання зустріч двох однодумців. Штейнгардт незабаром покинув країну, а Бенеш, який пішов з поста президента, помер 3 вересня того ж року.

Не пройшло й кількох тижнів після Лютого, як стало очевидним, що вплив американців у Празі, у всякому випадку на найближчу перспективу, став чисто номінальним. Роль, яку Штейнгардт та його посольство відігравали у Празі як надія та опора контрреволюції, була вичерпаною.

«У лютому 1948 р.,— зазначав К. Готвальд,— наша реакція зробила спробу досягти того, чого вона добивалася протягом багатьох місяців. Проте лютневі події скінчилися так, як не уявляли собі наші внутрішні та іноземні реакціонери навіть уві сні. Лютневі події закінчилися їх повною поразкою. Лютий був серйозною пробою сил — сил реакції, з одного боку, і сил прогресивних, народно-демократичних — з другого. Результатом Лютого була перемога чехословацького народу над реакціонерами всередині країни та над їх іноземними хазяями»⁴³. Необоротний характер цієї перемоги доведений всім сорокарічним розвитком Чехословаччини по шляху соціалізму в братньому союзі з країнами соціалістичної співдружності.

⁴² Ibid.— P. 747—749.

⁴³ Готвальд К. Избранное.— С. 182—183.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

ЕСТЕТИЧНИЙ ФАКТОР У ФОРМУВАННІ СВІТОГЛЯДУ СТАРШОКЛАСНИКІВ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ

Значні можливості для виховання естетичного ставлення до дійсності, формування світогляду старшокласників містяться у шкільному курсі історії СРСР. Учитель за допомогою різних форм, методів та прийомів педагогічного впливу реалізовує їх як безпосередньо на уроці, так і у позаурочний час.

Пропонуємо можливий варіант роботи з дев'ятикласниками при вивченні теми «Революція 1905—1907 рр. у Росії — перша народна революція епохи імперіалізму». Вони при цьому засвоюють важливі для формування комуністичної переконаності ідеї (наприклад, про історичну приреченість капіталізму, неминучість перемоги соціалістичної революції тощо), а також наукові й етичні поняття (про гегемонію пролетаріату у буржуазно-демократичній революції, союз робітничого класу із селянством, Ради робітничих депутатів — органи революційно-демократичної диктатури, патріотизм, свій обов'язок перед суспільством і т. ін.).

Виховання у школярів естетичного ставлення до історичних фактів, що допомагають розкрити зміст тих чи інших світоглядних ідей, передбачає збереження логіки руху від активно-споглядальних форм (естетичне почуття, оцінка) до дієво-практичних (художньо-творча діяльність, естетичний аспект усіх видів роботи старшокласників).

Оцінка подій, які є предметом вивчення, виявиться точнішою, а відчуття — глибшими, якщо учні матимуть більший обсяг знань про основні естетичні категорії. Відомості про них (як у теоретичній, так і в чуттєвій формі) вони одержують на факультативних заняттях з естетики, гурткових лекціях з історії, під час позакласних і позашкільних заходів.

На уроці вчитель активізує увагу старшокласників, звертаючись до них з такими запитаннями та пропонуючи виконати наступні завдання:

1. Які визначення історичних явищ («прекрасні», «потворні», «піднесені», «трагічні» та ін.) вам траплялися під час аналізу лєнінських праць, присвячених першій російській революції? Йдеться насамперед про «Доповідь про революцію 1905 року».

2. Чому загибель М. Баумана ми сприймаємо як трагедію, а розправу з Гапоном — ні?

(Урок «Піднесення революції восени 1905 р. Всеросійський Жовтневий політичний страйк»).

3. Як можна охарактеризувати претензії російської буржуазії на роль гегемона революції? Чому?

(Урок, присвячений з'ясуванню характеру та рушійних сил революції — «Початок першої російської революції» або «III з'їзд РСДРП». На вибір вчителя).

Оцінка намагань російської буржуазії як комічне — тобто того, що претендує на значущість, не маючи на це насправді жодних підстав, — допоможе зрозуміти її відмінність від західноєвропейської періоду

перших буржуазних революцій. Вчитель наводить слова К. Маркса: «Історія діє ґрунтовно і проходить через багато фазисів, коли забирає в могилу застарілу форму життя. Останній фазис всесвітньоісторичної форми є її **комедія**»¹. Це висловлювання можна використати, характеризуючи значення буржуазії в революційних подіях, що мали місце в різні історичні періоди. У 1905—1907 рр. у Росії вона відіграла регресивну роль, не змогла бути не лише вождем, а й рушійною силою революції.

Дані завдання, спрямовані на з'ясування й усвідомлення старшокласниками модифікацій естетичного, насамперед звернені до інтелекту учнів. Більш безпосередній вплив на чуттєвий світ школярів, загострення їх переживань справлять такі пропозиції, висловлені педагогом:

1. Розкажіть про бої на Пресні від імені: а) учасника цих подій; б) репортера більшовицької газети; в) підмосковного селянина.

2. Назвіть, користуючись картою, основні вогнища Грудневого збройного повстання у Москві. Як у назвах повсталіх районів відбився соціальний склад їх учасників? (Урок «Грудневе збройне повстання»).

Перше завдання передбачає різні варіанти попередньої роботи залежно від рівня підготовки учнів. У більш підготовленому класі вони працюють самостійно, користуючись додатковими матеріалами, які їм пропонує вчитель: по літературі (О. Серафимович «На Пресні», А. Белозеров «На барикадах»); живопису (І. Владимиров «Барикада на Пресні в 1905 році», П. Котов «Барикади на Пресні, 1905 рік» та ін.); скульптурі (І. Шадр «Булижник — зброя пролетаріату»). Вони можуть застосовуватися й при підготовці образної розповіді, на основі якої старшокласники роблять свої замальовки.

3. Якби довелось бути сучасником революції 1905 р., у яких подіях ви хотіли б узяти участь? Чому? (Урок узагальнення).

4. Який герой тих часів вам найближчий і чому? Назвіть епізод з його біографії, який вас вразив. Які проблеми, що свого часу хвилювали його найдужче, цікаві й сьогодні?

5. Згадайте найулюбленіший літературний, живописний та музичний твори, кінострічку, присвячені першій російській революції. Якою її ви уявляєте?

Для поглибленого естетичного засвоєння історичного матеріалу особливе значення має розвиток у школярів образного мислення. Закріплення світоглядних понять, еталонів радянського способу життя — у конкретно чуттєвих враженнях — одне із завдань естетичного виховання. Як свідчать результати проведених досліджень, в учнів старших класів переважає відтворююча функція образного мислення, тобто основою для створення нових образів є не реальна дійсність, а її відбиття у художній формі². Тому завдання вчителя полягає у підготовці дітей до сприйняття тих образів, які наявні у працях класиків марксизму-ленінізму, а також у художніх творах, що відтворюють історичні факти та явища.

Спираючись на творчі можливості старшокласників, необхідно добуватися їх співпереживання, пробудити інтерес до співтворчості, «гри» їх фантазії та уяви, а на цій основі спонукати до створення власних образів та асоціацій.

Приблизні завдання:

1. Яку ідею (в образній формі) розкриває В. І. Ленін у проекті промови з аграрного питання у II Державній думі (1907 р.). Він писав: «Уявіть собі, панове, що мені треба вивезти з подвір'я дві купи сміття.

¹ Маркс К. До критики гегелівської філософії права. Вступ // Маркс К. і Енгельс Ф.—Твори.—Т. 1.—С. 388.

² Цвєлих Т. И. К вопросу о формировании образного мышления у школьников: взаимосвязь теории и практики эстетического воспитания школьников // Тез. докл. к Всесоюз. науч.-практ. конференции. — М., 1977. — С. 48—50.

А віз у мене один. І на одному возі більше однієї купи вивезти не можна. Що мені робити?...

Спочатку російському народові треба вивезти геть на своєму возі все те сміття, яке називається кріпосницькою, поміщицькою, власністю, а потім з порожнім возом вернутися на чистіше подвір'я і почати накласти на віз другу купу...»³.

В якій образній формі цю ідею висловили б ви?

(Урок «III з'їзд РСДРП»).

2. Намалюйте узагальнюючий образ, що виникає в уяві при згадці про такі події:

1. 9 січня 1905 р.;
2. 14 червня 1905 р.;
3. 10—18 грудня 1905 р.

(Урок узагальнення).

Подібний підхід допоможе виділити основні прикмети понять, об'єднати окремі факти й чуттєві відчуття, створити цілісну картину.

Одним з найдієвіших засобів, що мають вплив на формування комуністичного світогляду та сприяють посиленню емоційно-естетичного засвоєння навчального матеріалу, є мистецтво. Особисте розуміння закладених у мистецьких творах світоглядних знань забезпечує закріплення їх у свідомості школярів. Ці твори відтворюють позицію письменника, художника, музиканта і допомагають учням глибше осмислити свої погляди на життя, світ тощо. Тому завдання вчителя полягає у вмінні відібрати високохудожні, ідейні праці, вести роботу, спрямовану на поглиблене розуміння старшокласниками художньо-виражальних засобів впливу різних видів мистецтва. Під час ознайомлення дітей з літературними творами викладач звертає увагу на виразність і барвистість їх мови. Ось приблизні запитання при використанні уривка з поеми В. Маяковського «Володимир Ілліч Ленін»:

1. Які настрої викликає прочитаний фрагмент?
2. Як у поемі відбилася світоглядна позиція автора?
3. Як поет розповідає про контрреволюційну роль буржуазії в революції 1905—1907 рр.?
4. Як ви розумієте такий поетичний образ:

«Горение
рабочей лавы
по кратеру партии
рвется из-под земель?»

5. Які образи виникають у В. Маяковського, коли він оцінює примарний характер царської «свободи» — маніфесту 17 жовтня 1905 р.?

6. На яку ленінську оцінку та конкретну працю про події 1905—1907 рр. вказують наступні поетичні рядки:

«И этот год
в кровавой пене,
И эти раны
в рабочем стане
покажутся
школой
первой степени
в грозе и буре
грядущих восстаний».

7. Які слова, на вашу думку, визначають настрій цього уривка?

Подібні запитання допоможуть глибше розкрити ідейну суть поеми, зрозуміти почуття поета, його політичні й моральні погляди.

Знайомлячи учнів із живописними творами, вчитель нагадує старшокласникам про їх основні художньо-виражальні особливості — композицію, колорит та ін. Активність й емоційність сприйняття історичних

³ Ленін В. І. Проект промови з аграрного питання у другій Державній думі // Повне збір. творів.— Т. 15.— С. 134.

фактів та подій, що знайшли своє відбиття в цих полотнах, пов'язані з вмінням учнів висловлювати свої міркування з приводу баченого. Це робить їх сприйняття більш цілеспрямованим, осмисленим, формує їх переконання.

Приблизні запитання й завдання при роботі з картиною В. Маковського «9 січня 1905 року на Васильєвському острові»:

1. Яку ідею прагнув передати художник?
2. Проаналізуйте кольорову гаму й композицію полотна. Як вони зв'язані з її ідеєю?
3. Як у картині відбилася світоглядна позиція її автора?
4. Якими художніми засобами й прийомами він користується для зображення почуттів робітників?
5. Підшукайте поетичні рядки, присвячені зображеній на ньому події?
6. Які враження у вас викликає це полотно?
7. «Оживіть» картину. Які слова ви вклали б у уста старика, жінок, інших персонажів?

Подібна робота з класом сприятиме розвитку образного мислення учнів, дасть змогу підсилити морально-естетичний аспект аналізу твору, допоможе більш виразно визначити особисте ставлення до нього. Звичайно, часові рамки уроку не дають можливості порушити всі питання. Досить вибрати кілька з них залежно від підготовленості учнів, типу заняття, індивідуальних особливостей школярів. Детальний розбір твору доцільно зробити під час факультативних чи гурткових занять.

Вагоме значення для формування естетичного ставлення до дійсності має музика. Під керівництвом педагога школярі вивчають специфічні виразні засоби музичної мови — характер мелодії, теми, ритм, динаміку, лад. У порівнянні з іншими видами мистецтва у процесі сприйняття музичного твору зростає роль асоціацій. У позаурочний час можна ознайомити дев'ятикласників з Одинадцятю симфонією Д. Шостаковича «1905 рік». Учитель розповідає про композиційну побудову, наводить назви частин, звертає увагу учнів на художні засоби, які використав композитор для створення тих чи інших образів.

У першій частині симфонії «Двірцева площа» акорди, що нібито застигли, заціпеніли, викликають асоціації з безлюдним простором площі, де згодом відбудуться трагічні події. У другій частині «9 січня» образ натовпу, охопленого єдиним почуттям, хорал, що лунає в низькому регістрі, — ці та інші музично-стилістичні особливості твору мають викликати глибокий емоційний відгук старшокласників. Після її прослухування учні мають відповідати на такі запитання:

1. Які знайомі інтонації ви почули?
2. Яким чином, на ваш погляд, зв'язані жанр та характер народних і революційних пісень з настроєм різних частин твору?

Після детального аналізу його музичної мови у позаурочний час можна на уроці використати деякі фрагменти для посилення естетичного впливу історичного матеріалу, формування у старшокласників відповідного ставлення до подій, які вивчаються. Наприклад, образно відтворює ідею піднесення революційної боротьби четверта частина симфонії — «Набат» (урок на тему «Піднесення революції восени 1905 р.»).

У роботі з дев'ятикласниками доцільно комплексно використати різні види мистецтва — літературу, живопис, музику, які взаємодоповнюють і поглиблюють сприйняття кожного з них та водночас визначають специфіку їх ідейно-естетичного впливу та зображувально-виразних засобів. Твори повинні бути схожими як за змістом, так і характером, настроєм та почуттями. Наприклад, М. Горький «Пісня про Буревісника» — О. Скрибін «Божественна поема»; Скиталець (С. Петров) «Тілами нашими устлала мы дорогу...» — І. Владимиров «Розстріл робітників на подвір'ї Прохоровської мануфактури, 1905 р.» — «Вы жертвою пали» (революційна пісня) та ін.

При цьому можна запропонувати учням виконати такі завдання:

1. Подивіться на картину О. та П. Смоліних «Страйк, 1905 р.». Як ви думаєте, яку пісню могли співати зображені на ній робітники?

2. Назвіть вірш, музичний твір, живописне полотно, які присвячені подіям 1905—1907 рр. й об'єднані загальним характером та настроєм.

3. Підшукайте поетичний рядок до картини, на якій зображено революційні бої.

Звичайно, на уроках історії здійснюється не лише формування естетичного ставлення до світоглядних ідей, понять, а й відбувається становлення важливих якостей особистості, наприклад, радянського патріотизму й гуманізму. Педагог має приділити увагу створенню таких ситуацій, які сприяли б виявленню співчуття, співпереживання, симпатії до своїх друзів, учителів. Працюючи в цьому напрямі, слід починати з показу історичного процесу як історії взаємодії людей, пробудження у старшокласників інтересу до героїчних дій учасників тих подій.

Зразок завдання:

Зробіть своїм співрозмовником одного з героїв. Для цього ознайомтеся з його висловлюванням з приводу... Згодні ви з ним? Чому?

Оцінка діянь історичних осіб набирає естетичного характеру тоді, коли учні звернуть увагу на емоційну виразність їх вчинків. Це допоможе дев'ятикласникам уважніше ставитися один до одного й оцінювати власні прагнення та особисті якості.

Вихованню колективізму сприяють такі організаційні форми спілкування, як парна та групова робота, опитування, колективна участь усього класу у підготовці й збиранні експонатів для шкільного історичного музею й т. ін.

Хід навчально-виховного процесу вимагає комплексного застосування прийомів та засобів педагогічного впливу на учнів для формування у них естетичного ставлення до дійсності. Продемонструємо це на прикладі конкретних уроків розглядуваної теми. Ще до вивчення нового матеріалу з теми «Початок першої російської революції» викладач ставить перед школярами завдання: «К. Маркс назвав революції «локомотивами історії». Спробуйте під час опрацювання теми визначити, а чи можна вжити даний образ, оцінюючи революцію 1905—1907 рр.»

Таке завдання, крім усього, сприяє виробленню світоглядного поняття «революція», осмисленню ідеї про її роль у прогресивному розвитку суспільства.

Логічним продовженням схвильованої розповіді вчителя про події 9 січня є прослуховання другої частини Одинадцятої симфонії Д. Шостаковича — «Кривава неділя». Через певний час, необхідний для її осмислення та переживання, доцільно запитати учнів: «Які почуття виникли у вас при сприйнятті музичного фрагменту? Чи вплинули вони на оцінку історичних подій? Якщо це так, то яким чином? Які події або явища дійсності викликали подібні почуття?»

Такий прийом дає можливість посилити емоційний вплив тогочасних подій на свідомість учнів, підготувати старшокласників до співпереживання. Можна запропонувати їм удома підготувати розповідь про події 9 січня від імені: учасника мирної демонстрації робітників; солдата, що співчуває останнім; пролетаря — представника іншої країни, який дізнався про те, що робиться в Росії (на вибір). Для того, щоб ця розповідь стала історично правдивою, образною, художньо виразною, викладач може порадити учням ознайомитися з додатковими матеріалами: прозою (М. Горький нарис «9-е січня», фрагменти роману «Мати»); поезією (Л. Пальмін «Не плачьте над трупами павших борцов...», Скиталець (С. Петров) «Тихо стало кругом»); живописними полотнами (В. Журавльов «9-е січня 1905 року», В. Маковський «9-е січня 1905 року на Васильєвському острові» та ін.).

Фактичний матеріал, який розглядається на уроці «Посилення революційної боротьби влітку 1905 р.», дає змогу сформувати важливі

світоглядні поняття, зокрема, про союз робітничого класу та селянства. Аналізуючи питання про пролетарський та селянський рухи, педагог може запропонувати дев'ятикласникам виконати таке завдання: Напишіть текст листівки, яка звернена до селянства від імені робітників. Про що вони мали говорити? Зверніть увагу на форму викладу її змісту.

Для підготовки розповіді про повстання на броненосці «Потемкин» та в ході її учням демонструються картини К. Дорохова «Повстання на броненосці «Потемкин». Червень 1905 р.» і М. Шестопалова «Повстання на броненосці «Потемкин». 14 червня 1905 року». Робота з ними допомагає ввести учнів у курс справи, зрозуміти суть події. З'ясування причин поразки повстання може стати предметом самостійного вивчення. Доцільно скласти усну історичну замальовку з теми «Якби я був командиром «Потемкина»...»

Застосування запропонованих прийомів та засобів естетично-педагогічного впливу на практиці дає змогу розширити й поглибити естетичні судження старшокласників. Завдяки їм вони здобувають можливість творчо ставитися до матеріалу, який розглядається на уроці. У них виникає образно-емоційне уявлення про історичні події та їх учасників. Формуються власні переконання, виникають сприятливі умови для успішної творчої і пізнавальної роботи на уроках історії.

І. І. ЮРАС (Полтава)

ДО УВАГИ ЧИТАЧІВ!

У 1988 р. ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» ВИПУСТИТЬ КНИГУ:

**ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ЖИЗНЬ ТРУДЯЩИХСЯ УКРАИНЫ
В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ:**

Сб. науч. тр. — К. : Наук. думка, 1988 (I). — 20 л. — (В пер.): 3 р. 30 к.

Рассмотрены наименее исследованные вопросы общественно-политической жизни трудящихся Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны. Показана борьба населения республики за сохранение устоев советского образа жизни в годы фашистской оккупации. Для научных работников, преподавателей и студентов исторических факультетов, лекторов, пропагандистов.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

КОЛЕКТИВНІ ОРГАНИ УПРАВЛІННЯ КОЛГОСПАМИ В РЕАЛІЗАЦІЇ ПРОДОВОЛЬЧОЇ ПРОГРАМИ

А. Ф. Ч м и г а.

*Советы колхозов:
Роль в реализации
Продовольственной программы.
М.: Агрпромиздат, 1986—86 с.*

Великого значення на нинішньому етапі розвитку нашої країни набуває вивчення тих процесів, що відбуваються на селі, зокрема, питань, пов'язаних з розвитком продуктивних сил колгоспного виробництва. У зв'язку з цим значний інтерес становлять видання з даної проблематики, що з'являються останнім часом. Рецензована праця є одним з таких видань. Її актуальність обумовлюється насамперед тим, що в усіх своїх документах і рішеннях останнього часу КПРС особливий акцент робить на тому, що перебудова і прискорений розвиток радянського суспільства неможливі без дальшої демократизації суспільного життя, поглиблення соціалістичного самоуправління народу¹.

Одним з реальних виявів творчої активності колгоспного селянства є створення та постійне вдосконалення різнопланової, багатогранної діяльності Рад колгоспів — виборних демократичних органів управління колективними господарствами у якісно нових умовах життя суспільства.

Різноманітним аспектам діяльності цих органів по реалізації Продовольчої програми й присвячено книгу Г. Ф. Чмиги.

На основі документів, а також різноманітних опублікованих матеріалів у ній розкривається різнобічна практика діяльності Рад колгоспів як демократичних органів самоуправління колективними господарствами. Автор висвітлює суть і форми колгоспної демократії, її роль як дієвого фактора розвитку та вдосконалення господарського виробництва на селі, неухильного зростання творчої активності селянських мас.

На багатьох конкретних прикладах з життя країни, в тому числі Української РСР, в книзі показано різнобічну діяльність Рад колгоспів по інтенсифікації колгоспного виробництва та втіленню у життя накреслень Продовольчої програми. Зокрема, висвітлено питання, пов'язані з виявленням та використанням резервів підвищення матеріального виробництва, узагальнення різноманітного позитивного досвіду

¹ Див., наприклад: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 27—28 січня 1987 року.— К., 1987.— С. 24; Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 25—26 червня 1987 року.— К., 1987.— С. 10—12.

по впровадженню досягнень науки, прогресивних, індустріальних технологій у сільське господарство, удосконаленням управління і системи заходів по застосуванню колективного підряду та зміцненню економіки колгоспів.

Цілеспрямовану і наполегливу роботу по запровадженню колективного підряду, зазначає автор, проводили й Ради колгоспів Української РСР, передусім у колективних господарствах Миколаївської, Херсонської, Запорізької, Черкаської та інших областей. Так, республіканська Рада колгоспів спеціально проаналізувала досвід практичної діяльності по впровадженню колективного підряду в господарствах УРСР, його економічні та організаційні наслідки і економічну ефективність.

Водночас при аналізі даних проблем з поля зору автора дослідження, на наш погляд, випали важливі питання, які мають соціальний аспект. Це стосується насамперед значення підвищення освітнього та кваліфікаційного рівня сільських трудівників.

Чільне місце в праці відведено показу ролі Рад колгоспів в питаннях соціального розвитку села. У зв'язку з цим розкриваються процеси забудови сіл на нових засадах, поліпшення умов праці й побуту працівників колективних господарств, використання трудових ресурсів, підготовки та закріплення кадрів на селі, дальшого розвитку там культури та спорту. Висвітлюється досвід Рад колгоспів УРСР у розв'язанні проблем дошкільного виховання, будівництва дитячих садків і ясел. Стан дитячих закладів у колгоспах республіки поліпшився, неухильно зміцнювалася їх матеріально-технічна база.

Проте у розв'язанні цієї важливої соціальної проблеми є й прикри недоліки. Цілком правильно зазначається в праці, що в республіці майже десята частина колгоспів, а в таких областях, як Житомирська, Волинська, Чернігівська, близько половини колективних господарств не мали постійних дошкільних закладів. Це негативно позначалося, зокрема, на участі жінок у колгоспному виробництві.

Говорячи про поліпшення медичного обслуговування колгоспників та роль у цій справі Рад колгоспів, автор спирається на приклад колективних господарств України. Так, у республіці переважно на міжгосподарській основі успішно функціонує значна кількість санаторіїв, санаторіїв-профілакторіїв, пансіонатів та будинків відпочинку, піонерських таборів. Усе це дає змогу щорічно забезпечувати відпочинок і лікування значної кількості колгоспників та їх дітей. При цьому на будівництво та утримання закладів охорони здоров'я колективні господарства витрачають великі суми громадських коштів. З метою поліпшення організації оздоровчих заходів, кваліфікованого ведення справи республікан-

ська Рада колгоспів утворила спеціальне об'єднання «Укрколгоспздравниця».

В книзі зазначено, що дедалі більше уваги з боку Рад колгоспів приділялося розвитку допоміжних виробництв і промислів у колективних господарствах. Зокрема, в Івано-Франківській області, де загалом діє близько тисячі такого роду виробничих підрозділів, розроблено комплексну програму їх розвитку до 1990 р.

Автор рецензованої монографії показує, що виробництво продукції допоміжних колгоспних промислів організується з врахуванням наявності необхідних місцевих сировинних ресурсів, з яких виготовляється найрізноманітніша продукція. Це — будівельні й оздоблювальні матеріали, товари широкого вжитку, художні вироби, фруктovi та овочеві консерви, напівфабрикати тощо.

У праці підкреслюється, що цілком новим напрямом у розвитку допоміжних виробництв колгоспів останнім часом стало їх кооперування з промисловими підприємствами. На основі таких форм співробітництва промисловості та сільського господарства на селі діють підрозділи по виготовленню тари, швейних виробів, різних напівфабрикатів та ін.

Однак ми не знаходимо у книзі авторських думок з приводу причин гальмування розвитку цих процесів у колгоспах. Адже останнім часом відверто говориться про те, що ініціатива багатьох керівників у даному плані не тільки стримувалася, а і заборонялася. Природно, що критика негативних сторін у розвитку допоміжних виробництв у колгоспах добре прислужилася б на нинішньому етапі, коли справа перебудови у всіх сферах суспільного виробництва набирає сили.

В монографії цілком справедливо вказується, що в 50-х — 60-х роках виявилася невиправданою тенденція перетворення колгоспів у радгоспи. Це відбувалося

без належного врахування інтересів колгоспників.

Така тенденція, безперечно, була не чим іншим, як забіганням наперед без врахування рівня зрілості й стану розвитку аграрного сектора громадського господарства. Не випадково на ці обставини звернуто увагу у рішеннях XXVII з'їзду КПРС, ряді наступних документів партії та уряду. Сама суспільна практика довела, що тенденція до масового, механічного перетворення колективних господарств у радгоспи була невиправданою. Колгоспна форма господарювання себе далеко не вичерпала. В процесі здійснення перебудови вона дедалі більшою мірою виявляє свій творчий потенціал як важлива ланка соціалістичного творення на селі.

Не знаходимо, на жаль, у праці й висвітлення недоліків та прорахунків, що мали місце у розвитку колгоспної демократії. Адже відомо, що в окремих господарствах, зокрема у бригадах та на фермах, рідко проводилися колгоспні збори з метою розгляду та аналізу життєвих питань громадського виробництва, розвитку ініціативи передовиків, поширення їх кращого досвіду, застосування раціональних прийомів в організації праці тощо. Не вказує автор і на ті прикрі моменти, коли республіканська та обласні Ради колгоспів не завжди регулярно проводили свої колективні форуми. Нерідко залишалися поза увагою цих органів гострі, злободенні питання практики колгоспного будівництва. В книзі дещо перебільшено висвітлюється роль Рад колгоспів у практичному розв'язанні проблем економіки сільськогосподарського виробництва, багатьох аспектів соціального розвитку села. Та ці недоліки не применшують у цілому позитивного враження від рецензованої монографії.

П. К. СТОЯН (Київ),

П. П. ПАНЧЕНКО (Київ).

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРО БОРОТЬБУ ЗА ВОЗЗ'ЄДНАННЯ

В. М. Курило, М. І. Панчук,
М. В. Троян

В авангарді боротьби за возз'єднання.

К.: Політвидав України, 1985.— 294 с.

Боротьба трудящих західноукраїнських земель під керівництвом комуністів проти соціального і національного поневолення, за возз'єднання з Радянською Україною знайшла широке відображення в радянській науковій історичній літературі. Різним аспектам цієї проблеми присвячено чимало ґрунтовних монографій, спогадів, збірників документів та матеріалів. Однак до виходу в світ рецензованої праці не було узагальнюючого дослідження авангардної ролі комуністичних організацій всіх західноукраїнських земель у боротьбі трудящих за возз'єднання з УРСР.

Ця монографія написана на великій джерельній базі. Автори широко використали документи та матеріали КПРС і Компартії України, Комінтерну та комуністичних партій Польщі, Румунії, Чехословаччини та їх складових частин — комуністичних організацій західноукраїнських земель, інші архівні джерела, переважна більшість яких вперше введена до наукового обігу. Це дало можливість всебічно висвітлити розглядувану проблему.

Безперечним достоїнством книги є насамперед те, що в ній глибоко проаналізовано історичні передумови виникнення комуністичних організацій Західної України, Північної Буковини та Закарпаття. Підкреслюючи вирішальне значення соціально-економічних та політичних факторів для створення на цих землях комуністичних організацій, автори разом з тим переконливо показали вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції та військовополонених, які поверталися з Радянської Росії,

на розвиток революційно-визвольного і комуністичного руху. Таким чином, з одного боку, спростовано буржуазно-націоналістичні фальсифікації про нібито експортування революційних і комуністичних ідей на західноукраїнські землі, а, з другого,— показано органічну єдність революційно-визвольних процесів на всій території України.

В монографії ретельно досліджено організаційне та ідейно-політичне зміцнення комуністичних організацій в регіоні. Авторі розкрили роль у цьому процесі Комінтерну та комуністичних партій Польщі, Румунії і Чехословаччини, особливо відзначили допомогу В. І. Леніна, ЦК ВКП(б) та ЦК Компартії України. У книзі висвітлено діяльність Галицького бюро при ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У, Закордонного бюро допомоги КПЗУ, а також партійних шкіл, які сприяли ідейно-політичному та теоретичному загартуванню молодих комуністів у Західній Україні, Північній Буковині та Закарпатті.

Дослідники переконливо розкрили керівну роль КПЗУ та комуністичних організацій Буковини та Закарпаття на різних етапах революційно-визвольного руху. Цілком вірно підкреслено, що головним в їх діяльності у всі періоди було забезпечення єдності революційного руху і завоювання на свій бік широких народних мас. У зв'язку з цим у книзі детально проаналізовано легальні і нелегальні форми боротьби, які партійні організації краю, керуючись рішеннями Комінтерну і програмними виступами на його конгресах В. І. Леніна, вміло застосовували у своїй роботі. Зокрема, на великому фактичному матеріалі показано створення масових легальних організацій — таких, як «Сельроб», «Українське селянське об'єднання», «Визволення», «Союз працюючого селянства» тощо. Їх виникнення було свідченням зміцнення союзу робітничого класу і селянства — важливої соціально-політичної передумови соціалістичної революції.

Заслугою авторів є й те, що революційні події в західноукраїнському регіоні вони висвітлюють в органічній єдності з революційними процесами, що відбувалися в Польщі, Румунії і Чехословаччині, простежують роботу комуністичних організацій по згуртуванню трудящих краю на боротьбу проти загрози війни, на захист СРСР. Показуючи зміцнення інтернаціональної єдності трудящих, автори водночас приділяли належну увагу аналізу критики комуністичними організаціями ідеології та політики українського буржуазного націоналізму та клерикалізму, шовіністичної політики польської, румунської та чеської буржуазії. Виділення цієї проблеми цілком обгрунтоване, адже зарубіжні буржуазно-націоналістичні центри продовжують твердити, нібито українські націоналістичні організації у 20—30-х рр., і насамперед ОУН, захищали інтереси всієї нації, були однією з «поборниками» свободи трудящих

Західної України, а КПЗУ, мовляв, розколвала єдиний національний фронт. Зрозуміло, це суперечить історичній правді, що переконливо доведено в монографії.

Разом з тим, рецензована праця не позбавлена окремих вад. Виходячи з її назви, своє головне завдання автори вбачали у дослідженні керівної ролі КПЗУ та комуністичних організацій Буковини і Закарпаття в боротьбі трудящих за возз'єднання українських земель в єдиній Радянській державі. Однак у книзі, як уже відзначалося, висвітлено весь комплекс питань революційно-визвольного руху. Водночас окремі важливі аспекти заявленої у назві теми проаналізовані недостатньо або зовсім не висвітлені. Йдеться насамперед про характеристику національних програм комуністичних партій Польщі, Румунії та Чехословаччини, про причини суперечок між Комуністичною партією Польщі та Комуністичною партією Західної України, зокрема в 1921—1923 рр., що виникли на ґрунті різного підходу до розв'язання східногалицького питання.

Відомо також, що внаслідок недооцінки Комуністичною партією Польщі місця і ролі національного питання у революційно-визвольному русі на окремих етапах боротьби трудящих Західної України знімався лозунг про возз'єднання з УРСР, ігнорувалися вимоги національно-визвольного характеру, зокрема національно-територіальної автономії. На жаль, про це нічого не сказано в рецензованій монографії.

Характеризуючи передумови виникнення комуністичних організацій, авторам слід було б дати ґрунтовніший аналіз еволюції соціал-демократії та оцінку діяльності інтернаціональної революційної соціал-демократії, а також її ролі у створенні Комуністичної партії Східної Галичини. На нашу думку, не можна стверджувати, що національно-демократична і соціал-демократична партії Східної Галичини мали спільну соціально-класову основу та ідейно-політичну платформу (с. 17). Один з параграфів третього розділу названо «Комуністи західноукраїнських земель у боротьбі за революційний вихід з кризи». Насправді ж у роки світової економічної кризи трудящі західноукраїнських земель, як і інших капіталістичних країн, вели оборонні бої проти наступу буржуазії на їх економічні та політичні права. Комуністичні партії Польщі, Румунії і Чехословаччини та їх складові частини у той час значно переоцінювали темпи взривання світової соціалістичної революції, в тому числі й у власних країнах, що визнають і автори (с. 163).

Загалом рецензована монографія є внеском в радянську історичну науку, зокрема у дослідження боротьби трудящих західноукраїнських земель під керівництвом комуністичних організацій за возз'єднання в братній сім'ї народів Радянського Союзу.

П. П. МАКСИМУК (Львів),
Г. Ю. СЛИВКА (Львів)

НОВА КНИГА З ІСТОРІЇ СЕЛЯНСТВА
РАДЯНСЬКОЇ БІЛОРУСІЇ

М. П. Костюк.

Трудовой вклад крестьянства в
победу и упрочение социализма:
На материалах БССР.

Минск: Наука и техника.— 1986.— 238 с.

Рецензована праця вперше комплексно підсумовує виробничу діяльність селянства Білорусії протягом півтора десятиріччя, які були вирішальними для створення основ соціалізму в СРСР. Ряд проблем автор, по суті, вивчив та узагальнив вперше в радянській історіографії. Так, до цього часу не існувало праць, які б спеціально розглядали створення передумов масової колективізації сільського господарства Білоруської РСР. Слабо було розкрито у науковій літературі роль селян у здійсненні політики індустріалізації — це однаковою мірою стосується Білорусії, України і Радянського Союзу в цілому. Автор детально показав значення сільськогосподарського податку та інших грошових надходжень з села для формування фонду соціалістичної індустріалізації. Всебічно висвітлено діяльність державних органів по організації відходництва селян на фабрики і заводи.

Автор розкрив і вклад селянства у створення матеріальної бази колгоспного ладу, процес перетворення колгоспників в основну продуктивну силу села, зростання їх участі в суспільному господарстві артільей. Значне місце у монографії відведено історії поширення соціалістичного змагання, зародження та розвитку ударництва і стахановського руху на селі. Автор робить висновок про те, що колгоспне селянство Білорусії, зазнавши протягом 1929—1932 рр. великих позитивних змін кількісного та якісного характеру, перетворилося на кінець першої п'ятирічки в основну продуктивну силу села, стало центральною фігурою землеробства.

Наводячи цікавий матеріал про трудову участь колгоспників у соціалістичному виробництві 1933—1941 рр., автор висвітлив процес перебудови сільського життя на соціалістичних засадах. У книзі показано, що напружена праця колгоспного селянства стала вирішальним фактором у переборенні негативних явищ, з якими воно зіткнулося під час масової колективізації і які призвели до істотного зниження продуктивності сільськогосподарського виробництва.

М. П. Костюк в історичному плані показав, що перетворення селянства у соціалістичний клас мало великий вплив на дальше зміцнення його союзу з провідною силою радянського суспільства — робітничим класом. У книзі наведено багато даних про допомогу робітників соціалістичному будівництву на селі.

Обрана автором структура монографії дала йому можливість розкрити питання, що досліджуються, в рамках двох великих

історичних періодів — 1926—1932 та 1933—1941 рр. Разом з тим недостатньо мотивованим є виділення теми про масове соціалістичне змагання 1929—1941 рр. в окремий розділ. Адже розкриття трудової діяльності селянства у межах вказаних періодів у відриві від нього збіднює ці розділи.

Серед тем, які автор обминув у своєму дослідженні, важливе місце займає проблематика реконструкційного періоду. Звичайно, книга містить багато даних про діяльність політвідділів МТС і радгоспів, але немає самої постановки проблеми організаційно-господарського зміцнення колгоспів у теоретичному й фактичному плані. Зовсім не згадується про возз'єднання Західної Білорусії з БРСР, перші соціалістичні перетворення на визволених землях, хоч хронологія і диктує висвітлення цього сюжету. Надто короткий історіографічний нарис позбавлений аналітичної глибокості.

У книзі є й дрібні фактичні неточності. Так, автором вживається помилковий термін «приватновласницький спосіб виробництва». На його думку, соціалістичне змагання не випадково стало помітним явищем на селі тільки з 1929 р., коли колективізація в Білоруській РСР значно активізувалася. Проте треба мати на увазі, що масове змагання взагалі виникло у промисловості тільки з 1929 р. На селі ж, особливо в республіках, де колективізація сільського господарства запізнювалася порівняно з основними зерновими районами, не можна вважати соціалістичне змагання масовим аж до 1932—1933 рр. Поширеною помилкою багатьох дослідників є відмова від постановки питання про досить рухливі рамки його початку на селі залежно від ступеня поширення колективістських відносин. М. П. Костюк згадує про лозунг Першого Всесоюзного з'їзду колгоспників-ударників — «зробити всі колгоспи більшовицькими», проте не наводить будь-яких фактичних відомостей про складний і тривалий процес утворення в колгоспах партійних осередків, що було запорукою успіху в боротьбі за зміцнення колгоспного ладу. На с. 173, 183 П. П. Постишев названий секретарем ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У в період від квітня 1934 р. й далі. Це неправильно. Обидві ці посади Павло Петрович одночасно займав від свого приїзду на Україну в січні 1933 р. до XVII з'їзду ВКП(б).

В цілому ж монографія М. П. Костюка істотно збагачує радянську історіографію з питань становлення і зміцнення колгоспного ладу в Радянській країні. Вона представляє особливий інтерес для науковців Інституту історії АН УРСР, які у співдружності з багатьма істориками-аграрниками республіки працюють над створенням двотомної «Історії колгоспного селянства» в рамках семитомної «Історії класів і соціальних груп Української РСР».

С. В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ (Київ),
І. М. МАКОВИЧУК (Київ)

НА ШЛЯХУ ЛІКВІДАЦІЇ
ЕКСПЛУАТАТОРСЬКИХ КЛАСІВ

Ф. Г. Турченко.

*Великий Октябрь и ликвидация
эксплуататорских классов на Украине.*

Киев — Одесса : Гол. изд-во издат. об'єд.
«Вища школа», 1987.— 199 с.

Актуальність, теоретична і науково-практична значимість проблем, що розглядаються у рецензованій монографії, не викликають сумнівів. Перспектива сформування в СРСР безкласової соціальної структури в історичних рамках першої, соціалістичної фази комуністичної формації, про реальність якої говорилося на XXVII з'їзді КПРС¹, по-новому ставить найважливіші питання історії класів та соціальних груп. У цьому зв'язку на перший план висувається необхідність дослідження історії ліквідації відмінностей між класами і соціальними групами в нашій країні, становлення соціальної однорідності радянського суспільства.

Свій доробок у вивчення цих проблем покликані внести також історики, які займаються дослідженням різних аспектів періоду Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни. Саме тоді почалися корінні перетворення у соціальній структурі Країни Рад, було досягнуто вирішальних успіхів у ліквідації експлуаторських класів, сформувалися необхідні умови для успішного просування по шляху до безкласового суспільства.

При написанні монографії Ф. Г. Турченко поставив собі за мету розглянути та проаналізувати хід і результати ліквідації експлуаторських класів у період соціалістичної революції та громадянської війни на Україні. Цілком слушною у зв'язку з цим є сформульована автором у вступі думка: «Без з'ясування того, що являли собою класові противники пролетаріату і трудящого селянства, якими були їх економічні та суспільно-політичні позиції напередодні Великого Жовтня, які альтернативи висували вони революційному вирішенню проблем, що стояли перед країною, які засоби та методи використовували у боротьбі проти трудящих, як проходили їх воєнно-політичний розгром і експропріація, зрештою, як склалася дальша доля поміщиків і капіталістів,— без з'ясування всього цього не може бути повної і цілісної картини перших років Радянської влади на Україні» (с. 6).

Вивчення такого роду проблем має й великий політичний сенс. Намагаючись применшити привабливу силу історичного досвіду Союзу РСР, західна реакційна історіографія спотворює процес ліквідації скинутих внаслідок соціалістичної революції поміщиків та буржуазії, стверджує, що він супроводжувався «небувалою жорстокістю» з боку робітничо-селянської влади. Викриття цих фальсифікацій є важливим завданням радянських істориків, у розв'я-

зання якого свій вклад робить і Ф. Г. Турченко.

У його праці знайшли висвітлення всі головні аспекти проблеми: кількість та склад поміщиків й буржуазії напередодні Жовтневої революції, їх питома вага і політичний вплив, початок їх ліквідації в умовах будівництва першої у світовій історії та практиці держави робітників і селян. Переконаливо доведена автором неспроможність намагань експлуаторських класів відновити своє класове панування. Комплексний підхід до розгляду поставленої проблеми є однією з характерних рис рецензованої монографії.

Методологічним фундаментом дослідження є праці класиків марксизму-ленізму, документи КПРС та її бойового загону — Компартії України. Автор виявив і ґрунтовно проаналізував широке коло джерел, певну частину яких увів до наукового обігу вперше. Ним використано та піддано ретельному науковому аналізу ряд документів буржуазно-поміщицького табору.

При вирішенні поставленого завдання дослідник спирався й на праці спеціалістів, які до нього займалися вивченням різноманітних аспектів розглядуваної проблеми. Вдалою є структура праці, що підпорядкована найбільш повному висвітленню всіх аспектів проблеми.

Значну увагу приділив автор аналізу економічних та соціально-політичних позицій експлуаторських класів напередодні Великого Жовтня, що дає змогу скласти чітке уявлення про чисельність і склад поміщиків та буржуазії, характер їх взаємовідносин, а також відносин з іншими класами і соціальними групами суспільства. У зв'язку з цим Ф. Г. Турченко зробив висновок про закономірність та економічну зумовленість експропріації поміщиків і капіталістів, їх наступного вилучення із соціального організму суспільства.

Розкриваючи процес ліквідації експлуаторів у 1917—1920 рр. та його результати, автор чільне місце приділяє показу керівної й спрямовуючої ролі більшовицької партії і Радянської держави у визначенні політики щодо правлячих у минулому класів і соціальних груп суспільства. Ідея про керівну роль Комуністичної партії в проведенні цієї політики є центральною у монографії й проймає усі її розділи.

У книзі дається характеристика початку ліквідації класу поміщиків і буржуазії на Україні в умовах Жовтневої революції. При цьому автор аналізує два процеси: втрату експлуаторськими класами політичних позицій в період підготовки і здійснення соціалістичної революції та їх експропріацію — позбавлення економічних основ існування. Значний інтерес викликає, зокрема, сюжет праці, у якому йдеться про партійно-політичну боротьбу на Україні в 1917 — на початку 1918 рр. Такий її аналіз в українській радянській історіографії дається вперше.

Переконаливо доводиться у монографії історична зумовленість краху намагань експлуаторських класів відновити свої економічні та політичні позиції. Фактичний матеріал і узагальнення, що наводяться автором у зв'язку з цим, розширюють уявлен-

¹ Див.: Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 184—185.

ня читача про ряд важливих та малодосліджених суспільних процесів, які мали місце у нашій країні в перші роки Радянської влади.

Висвітлено у книзі й хід та результати процесу ліквідації класу поміщиків і буржуазії в умовах громадянської війни. Зазначимо, що Ф. Г. Турченко вперше розглядає такі питання, як політичне становище скинутих експлуататорських класів за Радянської влади; історична доля окремих груп й окремих представників поміщиків та буржуазії, початок класового перевиховання експропрійованих елементів.

Відзначаючи позитивні сторони рецензованої монографії, висловимо також ряд зауважень і побажань, які доцільно врахувати під час дальшої роботи над даною темою.

Праця набагато виграла б, коли б у ній були проаналізовані не тільки публікації з історії СРСР та УРСР, а й деякі інші суспільствознавчі дослідження, які в тому чи іншому розрізі торкаються теоретично-методологічних аспектів проблеми. Йдеться насамперед про праці з питань марксистсько-ленінської соціології та наукового комунізму. На нашу думку, історичний аналіз піднятої Ф. Г. Турченкою проблеми має відзначатися більш узагальнюючим, синтезуючим характером, оскільки вона знаходиться на стику різних суспільних наук.

Віддаючи належне в цілому ґрунтовному відображенню в праці процесу ліквідації експлуататорських класів, необхідно зауважити, що не всі питання висвітлені автором з належною повнотою. Зокрема, наперед чи можна вважати достатньою харак-

теристику партійно-політичних аспектів ліквідації експлуататорських класів. Потребує також більш глибокої оцінки діяльність контрреволюційних буржуазно-поміщицьких об'єднань, що діяли на Україні в роки соціалістичної революції та громадянської війни. Серед них — і класові загальноросійські організації поміщиків та капіталістів, і українські буржуазно-поміщицькі націоналістичні партії: Українська партія соціалістів-федералістів (УПСФ), Українська демократично-хліборобська партія (УДХП), Українська партія самостійників-соціалістів (УПСС). Можна було б значно розширити в багатьох випадках і матеріал про початок класового перевиховування поміщиків та капіталістів.

У ході громадянської війни, як відомо, сформувалася багатотисячна контрреволюційна еміграція, яка складалася з найбільш заможних і політично активних представників буржуазно-дворянських кіл, лідерів та численних членів реакційних партій та організацій. Тому сюжети про формування контрреволюційної еміграції й початку її діяльності, спрямованої на реставрацію на Україні буржуазно-поміщицьких порядків, могли б бути висвітлені на сторінках книги.

Однак висловлені зауваження не знижують у цілому позитивної оцінки рецензованої монографії, яка висвітлює малодосліджену раніше проблему в історії соціалістичної революції та громадянської війни на Україні, в історії побудови радянського суспільства, визволеного від експлуатації.

І. В. ХМІЛЬ (Київ)

**РЕВОЛЮЦІЙНА
ПЕРЕБУДОВА І ОНОВЛЕННЯ
СОЦІАЛІСТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА —
ПРОДОВЖЕННЯ ТРАДИЦІЙ
ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ.**

*Бібліографічний покажчик (Закінчення) *
Перебудова в духовній сфері*

Архивные учреждения страны на пути ускорения и перестройки: Расширенное заседание коллегии Главархива СССР // Сов. архивы.—1987.—№ 3.—С. 3—16.

Ахунзянов Т. Одно из важных условий перестройки: [О полит. самообразовании] // Полит. самообразование.—1986.—№ 8.—С. 71—79.

Баллер Э. А. Социальный прогресс и культурное наследие.—М.: Наука, 1987.—160 с.

Барсуков Н. А. О переломных рубежах, основных периодах и этапах истории КПСС: Обсуждение истории КПСС // Вопр. истории КПСС.—1987.—№ 6.—С. 92—105.

* Початок див.: Укр. іст. журн.—1987.—№ 11.—С. 154—158; 1988.—№ 1.—С. 148—153.

Батышев С. Я. Реформа профессиональной школы: Опыт, поиск, задачи, пути реализации.—М.: Высш. шк., 1987.—343 с.

Белогуров М. Г. В Отделении истории АН СССР: Общее собрание отделения: [О перестройке работы научных учреждений Отделения истории в свете решений январского (1987 г.) Пленума ЦК КПСС] // Вопр. истории.—1987.—№ 7.—С. 97—99.

Бердник С. На рівень нових вимог: [Перебудова і Українське товариство охорони пам'яток історії та культури] // Пам'ятники України.—1987.—№ 3.—С. 4—6.

Бережной Н. М. Активизация человеческого фактора — основное звено социальной политики партии // Науч. докл. высш. шк. Науч. коммунизм.—1987.—№ 1.—С. 11—20.

Блажнов Е. А. Советская пресса как фактор ускорения социально-экономического развития // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 10. Журналистика.—1985.—№ 6.—С. 3—11.

Виноградов Л. К. Историко-партийная наука: пути перестройки и дальнейшего развития: [Совещание в АН СССР] // Вопр. истории КПСС.—1987.—№ 7.—С. 137—152.

Газеты и время: Советская пресса в процессе перестройки // Новое время. — 1987. — № 19. — С. 18—19.

Галкин И. С. О перестройке преподавания истории в высшей школе // Новая и новейшая история. — 1987. — № 3. — С. 171—176.

Голубцова Т. Мир увлечений — новые формы, новые проблемы // Коммунист. — 1987. — № 1. — С. 83—90.

XXVII съезд КПСС и задачи кафедр общественных наук: Материалы Всесоюз. совещ. заведующих кафедрами обществ. наук высших учеб. заведений. Москва, 1—3 окт. 1986 г. — М.: Политиздат, 1987. — 269 с.

Диков Н. Н. О диалектической периодизации в истории: На примере соц.-экон. и технол. развития человечества // Вестн. АН СССР. — 1986. — № 10. — С. 70—76.

Диличенский Г. Г. Перестройка и духовно-психологические процессы в обществе // Вопр. философии. — 1987. — № 9. — С. 3—19.

За новые подходы в науке, против устаревших представлений: XXVII съезд КПСС и некоторые вопр. экон. теории: [По материалам беседы за «Круглым столом» в ред. журн. «Полит. самообразование»: Напеч. с сокр./Записал С. Савченко] // Полит. самообразование. — 1986. — № 11. — С. 26—37.

Задачи науки в реализации стратегии ускорения // Обществ. науки. — 1987. — № 2. — С. 5—13.

Здравомыслов А. Г., Страшун Б. А. Перестройка и усиление взаимодействия общественных наук // Вопр. истории КПСС. — 1987. — № 10. — С. 91—106.

Зубков М. Ф. Общее собрание Отделения истории Академии наук СССР: [О задачах перестройки работы научных учреждений Отделения в свете решений январского (1987 г.) Пленума ЦК КПСС] // Новая и новейшая история. — 1987. — № 4. — С. 97—105.

Зув В. М. Впровадження досягнень суспільних наук у практику в умовах прискорення науково-технічного прогресу // Вісн. Київ. ун-ту. Питання філос. наук. — 1987. — Вип. 19. — С. 28—34.

Искров М. В. Институты истории партии — филиалы ИМЛ при ЦК КПСС на путях перестройки // Вопр. истории КПСС. — 1987. — № 8. — С. 140—148.

Капица П. Наука и общество: [Об условиях развития общественных наук] // Коммунист. — 1987. — № 13. — С. 79—89.

Карпов В. Практический эффект творчества: [О VIII съезде писателей СССР] // Дружба народов. — 1986. — № 11. — С. 173—179.

Козлов В. А. Историк и перестройка // Вопр. истории КПСС. — 1987. — № 5. — С. 110—122.

Колпинский Н. Ю., Мосолов В. Г. В поисках путей перестройки в марксологии: [Семинар в Ин-те марксизма-ленинизма при ЦК КПСС] // Вопр. истории КПСС. — 1987. — № 7. — С. 153—156.

Кондуфор Ю. За ленинські принципи історизму // Наука і суспільство. — 1987. — № 8. — С. 24—26.

Коробейников В. Гласность и средства массовой информации // Полит. самообразование. — 1987. — № 5. — С. 112—120.

«Круглый стол»: Изучение истории Великого Октября: Итоги и перспективы // Вопр. истории. — 1987. — № 6. — С. 52—72.

Лизанчук В. В. Внимание: включен приемник: [Влияние радио и телевидения на формирование гражд. активности молодежи]. — Львов: Вища шк. Изд-во при Львов. ун-те, 1986. — 127 с.

Манаенков Ю. А. Культура и быт села в условиях перестройки // Вопр. истории КПСС. — 1987. — № 4. — С. 3—16.

Мельников В. И. Актуальные проблемы и новые задачи в изучении истории Великого Октября // Вопр. истории КПСС. — 1987. — № 6. — С. 143—147.

Мицц И. И. О перестройке в изучении Великого Октября // Вопр. истории. — 1987. — № 4. — С. 3—9.

Мишустин Е. Демократия в жизни научного коллектива // Коммунист. — 1987. — № 12. — С. 55.

Муромский В. П. Уроки партийного съезда: (Литература и критика перед новыми задачами) // Вестн. Ленингр. ун-та. Сер. 2. История, языкознание, литературоведение. — 1986. — Вып. 4. — С. 34—40.

На уровень партийных требований: [Задачи журнала «Коммунист»] // Коммунист. — 1986. — № 14. — С. 3—13.

О перестройке общественных наук: Обзор откликов и предложений // Коммунист. — 1987. — № 5. — С. 68—79.

Об актуальных задачах перестройки преподавания научного коммунизма и развития теоретических исследований: По итогам Всесоюз. совещ. зав. каф. обществ. наук: [Москва, окт. 1986] // Науч. докл. высш. шк. Науч. коммунизм. — 1987. — № 1. — С. 3—10.

Общественные науки и перестройка // Обществ. науки. — 1987. — № 3. — С. 5—7.

Овчинников В. Г. В Отделении истории АН СССР: [О перестройке работы журналов Отделения истории в свете решений XXVII съезда КПСС] // Новая и новейшая история. — 1987. — № 1. — С. 229—231.

Основные направления перестройки высшего и среднего специального образования в стране. — М.: Высш. шк., 1987. — 77 с.

Основные этапы развития советского общества: «Круглый стол» журнала «Коммунист»: К 70-летию Великого Октября // Коммунист. — 1987. — № 12. — С. 66—79.

Павленко В. Н. «Круглый стол»: Каким быть научно-популярному журналу по истории // Вопр. истории. — 1986. — № 12. — С. 148—149.

Пирожков С. И., Чижко В. С. Завдання щодо перебудови архівної справи в системі Академії наук УРСР // Арх. України. — 1987. — № 12. — С. 30—33.

Пирожков С. Розвивати суспільні науки відповідно до вимог перебудови: [Засідання Президії АН УРСР] // Економіка Рад. України. — 1987. — № 6. — С. 90—92.

Погорелова А. І. Театр і сучасність // Комуніст України. — 1986. — № 12. — С. 54—61.

Поле битвы — сердца людей: Литература, искусство, культура — борьба идей, мировоззрений, полит. систем.— М.: Худож. лит., 1986.— 335 с.

Пресса и общественное мнение.— М.: Наука, 1986.— 205 с.

Прискорення науково-технічного прогресу і розвиток науки в Українській РСР // Економіка Рад. України.— 1986.— № 12.— С. 61—64.

Проблеми перестройки и задачи философии на современном этапе // Вопр. философии.— 1987.— № 1.— С. 3—20.

Прямая речь: Публицистический сборник.— М.: Правда, 1987.— 351 с.

Разум требует нового политического мышления: [Мнения ведущих сов. историков о вкладе ист. науки в утверждение нового полит. мышления] // Вопр. истории.— 1986.— № 10.— С. 3—19.

Рудич Ф. Суспільні науки: Шляхом перебудови // Під прапором ленінізму.— 1987.— № 12.— С. 4—10.

Рябов В. В. Стратегия ускорения и вопросы перестройки общественных наук // Вопр. истории КПСС.— 1987.— № 3.— С. 3—19.

Синенко А. Наука і культура: Від виборів до виборів: [Зростання ролі науки і культури в прискоренні соціально-економічного розвитку країни] // Під прапором ленінізму.— 1987.— № 10.— С. 39—41.

Синицын И. Летать или перестраивать: Навстречу Всесоюзному съезду учителей // Наш современник.— 1987.— № 6.— С. 141—168.

Средства массовой информации и пропаганда: опыт и проблемы действенности в современных условиях / АОН при ЦК КПСС.— М.: 1986.— 184 с.

Стратегия ускорения и совершенствования социалистических нравственных отношений: Тез. выступлений совмест. метод. семинара сектора этики Ин-та философии АН СССР и секции этики философского о-ва, 10 сент. 1986 г. / АН СССР. Ин-т философии.— М., 1986.— 267 с.

Струтинский В. С. Политика КПСС в воспитании нового человека.— К.: О-во «Знание» УССР, 1986.— 48 с.

Суровцев Ю. И. Акцент поставлен: поленински: на творчестве ... // Вопр. истории КПСС.— 1986.— № 1.— С. 73—77.

Суспільні науки у світлі вимог перебудови: У Президії Академії наук Української РСР // Вісн. АН УРСР.— 1987.— № 8.— С. 3—6.

Тарапов И. Е. Час науки: [Роль науки у прискоренні соціально-економічного розвитку країни] // Комуніст України.— 1987.— № 6.— С. 49—57.

Тихвинский С. Л. О задачах советских историков // Новая и новейшая история.— 1986.— № 5.— С. 3—9.

Тихвинский С. Л. Январский (1987 г.) Пленум ЦК КПСС и историческая наука // Вопр. истории.— 1987.— № 6.— С. 3—13.

У Президії Академії наук Української РСР: Про хід перебудови роботи в установах Академії наук УРСР та завдання, що впливають з рішень січневого

(1987 р.) Пленуму ЦК КПРС // Вісн. АН УРСР.— 1987.— № 5.— С. 3—7.

Ускорение: проблемы духовного развития общества: Тез. докл. участников VI Всесоюз. филос. чтений молодых ученых. Звенигород, 26 — 30 авг. 1986 г. / АН СССР. Филос. о-во.— М., 1986.— 175 с.

Федосеев П. Н. О перестройке работы в области общественных наук // Вопр. философии.— 1987.— № 5.— С. 3—25.

Федотова В. Г. Духовность как фактор перестройки // Вопр. философии.— 1987.— № 3.— С. 11—28.

Фохт-Бабушкин Ю. Художественная культура и развитие личности // Обществ. науки.— 1987.— № 1.— С. 50—65.

Хромов С. С. XXVII съезд КПСС и некоторые актуальные проблемы изучения отечественной истории // История СССР.— 1986.— № 6.— С. 3—20.

Чтения в историко-архивном институте: Прошлое и современность // Наука и жизнь.— 1987.— № 9.— С. 56—66.

Шкондин М. В. Действенный инструмент гласности: [О задачах органов массовой информации] // Вест. Моск. ун-та.— Сер. 10. Журналистика.— 1986.— № 4.— С. 3—8.

Яблонська Т. Формувати високі духовні запити // Під прапором ленінізму.— 1986.— № 3.— С. 61—64.

Зовнішньополітична концепція КПРС і перебудова міжнародних відносин

Батаева Т. В. На защите завоеваний Октября: Междунар. значение ист. опыта сов. рабочих.— М.: Изд-во Ун-та дружбы народов, 1987.— 195 с.

Бовин А. Новое мышление — требование ядерного века // Коммунист.— 1986.— № 10.— С. 113—124.

Бурлацкий Ф. Философия мира // Обществ. науки.— 1987.— № 1.— С. 56—70.

Васецкий Н. А. Октябрь в борьбе идей.— М.: Сов. Россия, 1987.— 188 с.

Великий Жовтень і мир // Під прапором ленінізму.— 1985.— № 20.— С. 7—10.

Великий Октябрь и исторический прогресс.— М.: Наука, 1987.— 304 с.

Великий Октябрь и народы стран Центральной и Юго-Восточной Европы.— М.: Наука, 1987.— 287 с.

Великий Октябрь и социалистическое содружество.— К.: Вища шк. Изд-во при Киев. ун-те, 1987.— 247 с.

Волобуев П. В. Выбор путей общественного развития: теория, история, современность.— М.: Политиздат, 1987.— 312 с.

Горбачев Б. В. О развитии международных отношений социалистического типа // Вопр. истории КПСС.— 1987.— № 1.— С. 19—33.

Добрынин А. За безъядерный мир, навстречу XXI веку // Коммунист.— 1986.— № 9.— С. 18—31.

Жолковский К. Э. О характере современных национально-демократических революций // Вопр. науч. коммунизма.— 1986.— Вып. 62.— С. 48—55.

- Забарко Б. М.** Вплив Великого Жовтня на розвиток міжнародного робітничого і комуністичного руху // Укр. іст. журн.— 1987.— № 1.— С. 15—26.
- Загладин В. В.** Интернациональный характер Великой Октябрьской социалистической революции.— М.: Междунар. отношения, 1987.— 301 с.
- Загладин В.** Настоящее и будущее: две стратегии XXI века // Мировая экономика и междунар. отношения.— 1986.— № 9.— С. 3—14.
- Интернационалистские уроки Октября и современные проблемы национальных отношений / Материал подготовил Ю. Сигаичев // Полит. самообразование.— 1987.— № 10.— С. 47—55.
- Каменцев В.** Перестройка в СССР — внешнеэкономический аспект // Проблемы мира и социализма.— 1987.— № 6.— С. 54—58.
- Каменцев В. М.** Торговля и «Джойнт Венчерс»: В каких направлениях осуществляется перестройка внешнеэкономических связей СССР // Новое время.— 1987.— № 24.— С. 3—5.
- Капченко Н.** Советская стратегия мира и социального прогресса // Междунар. жизнь.— 1986.— № 6.— С. 3—9.
- Коваль Б. И.** Революционный опыт XX века.— М.: Мысль, 1987.— 543 с.
- Комплексная программа «Революции и социального прогресса» // Вопр. истории.— 1987.— № 4.— С. 84—92.
- Красин Ю.** Октябрь и современный революционный процесс // Полит. самообразование.— 1987.— № 7.— С. 35—43.
- Красин Ю.** Стратегии мира — императив эпохи // Мировая экономика и междунар. отношения.— 1986.— № 1.— С. 3—12.
- Марксизм и проблемы социального прогресса: Вопр. идейной борьбы.— М.: Наука, 1986.— 244 с.
- Миц И. И.** Октябрьская революция — переломное событие всемирной истории // История СССР.— 1987.— № 5.— С. 3—18.
- Миц И. И.** Октябрьская революция: преемственность и новаторство большевизма // Вопр. истории КПСС.— 1987.— № 7.— С. 3—16.
- Мирский Г. И., Ли Вл. Ф.** Социалистическая ориентация в свете нового политического мышления: [Дискуссионный обмен мнениями по узловым вопросам развития современного революционного процесса в странах Азии и Африки] // Азия и Африка сегодня.— 1987.— № 8.— С. 26—32.
- Николаев К.** Октябрь и новый облик мира.— М.: Знание, 1987.— 64 с.
- Октябрь и судьбы человечества // Новое время.— 1987.— 32 с.— (Спец. приложение).
- Осипов А.** Программа мира и социального прогресса // Мировая экономика и междунар. отношения.— 1986.— № 2.— С. 16—27.
- Пантин И. К.** Октябрь и освободительная миссия рабочего класса // Рабочий класс и современ. мир.— 1987.— № 3.— С. 3—17.
- Прусанов И. П.** Исторический опыт партии и развитие марксистско-ленинской теории // Вопр. истории КПСС.— 1987.— № 2.— С. 71—82.
- Революционный процесс: национальное и интернациональное.— М.: Мысль, 1985.— 341 с.
- Севастьянов В., Прякин В., Хозин Г.** Космос — без оружия, Земля — без войн // Коммунист.— 1986.— № 5.— С. 90—100.
- Синицын И. В.** Роль международного фактора в упрочнении политических завоеваний социалистической революции // Вопр. науч. коммунизма.— 1985.— Вып. 60.— С. 19—24.
- Собакин В.** Советская концепция безопасного мира // Полит. самообразование.— 1986.— № 5.— С. 36—43.
- Тимофеев Т. Т.** Дело Октября и кризис антикоммунизма.— М.: Междунар. отношения, 1987.— 135 с.
- Тимофеев Т.** Курсом Октября, за демократизацию международных отношений // Междунар. жизнь.— 1987.— № 6.— С. 67—76.
- Трубников В., Ясакова М.** История развивается по Ленину: [О междунар. значении Великой Окт. соц. революции 1917 г.] // Азия и Африка сегодня.— 1986.— № 11.— С. 2—5.
- Трухановский В. Г.** Декрет о мире и современность: К 70-летию Великого Октября // Вопр. истории.— 1987.— № 3.— С. 3—27.
- Тюшкевич С. А.** Война и современность.— М.: Наука, 1986.— 213 с.
- Фаминский И. П.** Роль повышения эффективности внешнеэкономических связей в ускорении социально-экономического развития СССР // Вестн. Ленингр. ун-та. Сер. 5. Экономика.— 1986.— Вып. 4.— С. 51—58.
- Халипов В. Ф.** Великий Октябрь и революционное обновление мира.— М.: Знание, 1987.— 64 с.
- Хейфец А. Н.** Значение образования СССР для зарубежного Востока // Великий Октябрь: проблемы истории.— М., 1987.— С. 229—238.
- Хміль І. С.** Великий Жовтень — законірний результат світового суспільного розвитку // Іст. дослідження. Історія зарубіж. країн.— 1987.— Вип. 13.— С. 3—9.
- Цветков Г.** Ленінська політика миру // Під прапором ленінізму.— 1986.— № 3.— С. 81—88.
- Ширяев Ю.** Перестройка и монополия на внешнеэкономические связи // Междунар. жизнь.— 1987.— № 5.— С. 13—20.
- Яхимович З. П.** Великий Октябрь и всемирно-исторический процесс // Вопр. истории.— 1987.— № 10.— С. 3—20.

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

ІV НАУКОВА СЕСІЯ, ПРИСВЯЧЕНА ІСТОРИЧНИМ ЗВ'ЯЗКАМ І ДРУЖБІ УКРАЇНСЬКОГО І ВІРМЕНСЬКОГО НАРОДІВ

Інститути історії Академії наук Української РСР і Вірменської РСР зв'язує багаторічне співробітництво у розробці актуальних питань історичного розвитку братніх народів. Традиційною формою таких контактів стало проведення наукових сесій, присвячених історичним зв'язкам і дружбі українського й вірменського народів. Матеріали трьох попередніх сесій видані окремими збірниками¹.

28—30 жовтня 1987 р. у Єревані відбулася ІV наукова сесія, присвячена 70-річчю Великого Жовтня. В її роботі взяли участь представники Інституту історії АН УРСР, Інституту історії АН Вірменської РСР, Інституту суспільних наук АН УРСР (Львів), Центру наукової інформації із суспільних наук АН Вірм.РСР, Кишинівського державного університету, «Вісника Академії наук Вірменської РСР», а також наукові співробітники і керівники музейних та бібліотечних закладів Львова, спеціалісти Інституту літератури АН Вірменської РСР.

На пленарному та секційних засіданнях було заслухано 28 доповідей і повідомлень з різноманітних аспектів українсько-вірменських історичних зв'язків періодів феодалізму й капіталізму, соціалістичного та комуністичного будівництва.

Вступним словом сесію відкрив акад. АН Вірм.РСР Б. М. Аракелян. Він вказав на необхідність об'єднання зусиль учених України й Вірменії у перебудові історичної науки згідно з вимогами ХХVІІ з'їзду КПРС, підкреслив плідність існуючих зв'язків академічних установ обох республік.

На пленарному засіданні було заслухано 6 доповідей. У своєму виступі «Великий Жовтень і непорушний союз народів СРСР» директор Інституту історії Академії наук Вірменської РСР, чл.-кор. АН Вірм.РСР Г. А. Аветісян розкрив значення Великої Жовтневої соціалістичної революції у розв'язанні в нашій країні національного питання, у досягненні юридичної і соціально-економічної рівноправності соціалістичних націй, створенні якісно нової інтернаціональної й соціальної спільності людей — радянського народу.

¹ Исторические связи и дружба украинского и армянского народов: Сб. материалов науч. сессии.— Ереван, 1961.— 262 с.; Исторические связи и дружба украинского и армянского народов: Сб. материалов второй украинско-армянской науч. сессии.— Киев, 1965.— 183 с.; Исторические связи и дружба украинского и армянского народов.— Ереван, 1971.— Вып. 3.— 379 с.

Висвітленню контактів східнослов'янських етнічних утворень з Вірменією у період раннього середньовіччя присвятив доповідь зав. відділом Інституту історії Академії наук Вірменської РСР, акад. АН Вірм.РСР С. Т. Єремян.

З великим інтересом присутні слухали виступ зав. відділом Інституту історії АН УРСР, д-ра іст. наук В. Г. Сарбея про революційну діяльність соратника В. І. Леніна — І. Х. Лалаянца на Україні. Директор Центру наукової інформації із суспільних наук АН Вірменської РСР, акад. АН Вірм.РСР Г. Б. Гарібджанян у доповіді «Участь синів України в боротьбі за встановлення Радянської влади у Вірменії (1917—1921 рр.)» висунув ряд проблемних питань щодо висвітлення в радянській історіографії багатопланової теми інтернаціонального єднання трудящих мас у здійсненні Великої Жовтневої соціалістичної революції та захисті її завоювань. Тема бойового братерства українського і вірменського народів у боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками була лейтмотивом у виступі заст. акад.-секретаря Відділення історії та економіки АН Вірменської РСР, зав. відділом Інституту історії АН Вірм.РСР, д-ра іст. наук А. П. Симоняна «Героїчна оборона Києва у працях маршала І. Х. Баграмяна». В доповіді д-ра іст. наук, проф. історичного факультету Кишинівського державного університету О. М. Подградської йшлося про участь вірмен Молдавії й України у розвитку товарообміну країн Центральної та Східної Європи у ХVІ—ХVІІ ст.

Обговорення доповідей проходило на засіданнях трьох секцій. На першій (керівники — зав. відділом Інституту історії АН Вірменської РСР, д-р іст. наук К. С. Худавердян та канд. іст. наук Інституту історії АН УРСР В. Й. Бузало) розглядалися такі питання: бойова співдружність українського і вірменського народів у роки Великої Вітчизняної війни, співробітництво братніх республік у розвитку народного господарства у 60—80-ті роки та вірменсько-українські культурні зв'язки. З повідомленнями на ній виступили: ст. наук, співроб. Інституту історії АН Вірм.РСР, канд. іст. наук К. А. Арутюнян; ст. наук, співроб. Інституту суспільних наук АН УРСР, канд. іст. наук М. М. Драк; старші наукові співроб. Інституту історії АН УРСР, кандидати іст. наук В. Й. Бузало і В. М. Міщенко; мол. наук, співроб. Інституту історії АН УРСР Т. О. Комаренко, асп. цього ж інституту Д. В. Табачник; директор Львівського державного історичного музею Б. М. Чай-

ковський; член Львівської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, канд. іст. наук Н. К. Кривонос.

На другій секції, яку очолювали В. Г. Сарбей та заст. директора Інституту історії Академії наук Вірменської РСР, чл.кор. АН Вірм.РСР В. Б. Бархударян розглядалися зв'язки українського і вірменського народів у період капіталізму. В. Б. Бархударян у своєму виступі проаналізував вірменську радянську історіографію з питань вірменських поселень на Україні. Вдалою ілюстрацією повідомлення ст. наук. співроб., канд. іст. наук О. Ф. Овсієнка та мол. наук. співроб. Інституту історії АН УРСР Л. Г. Москвич про участь вірмен у революційному русі на Україні на початку XX ст. і в революції 1905—1907 рр. стали нові маловідомі документальні матеріали Центрального державного історичного архіву УРСР. З ними познайомила присутніх Л. Г. Москвич. Ряд цікавих висновків щодо участі вірмен в економічному житті Північного Причорномор'я в кінці XVIII—першій половині XIX ст. зробив у своєму виступі ст. наук. співроб. Інституту історії АН Вірм.РСР, канд. іст. наук Ж. А. Анян. Ст. наук. співроб. Інституту літератури Академії наук Вірменської РСР, канд. філол. наук С. Г. Амірян проаналізував дорожні нотатки Д. Л. Мордовцева про сходження на Арагат як історичне джерело.

Учасники третьої секції, роботою якої керувала О. М. Подградська, заслухали 10 повідомлень, присвячених історії українсько-вірменських зв'язків періоду феодалізму. Головний редактор «Вісника Академії наук Вірменської РСР», д-р іст. наук В. О. Мікаелян у своєму виступі розповів про основні причини і напрями вірменських переселень у середні віки. Ця тема набула дальшої конкретизації в плані економічних зв'язків населення східнослов'янських і вірменських земель у VIII—XI ст. у повідомленні ст. наук. співроб. Інституту історії АН УРСР, канд. іст. наук О. Ф. Сидоренко. Питанням періодизації розвитку вірменських колоній Речі Посполитої присвятила свій виступ ст. наук. співроб. Інституту історії АН Вірм.РСР, канд. іст. наук Дж. О. Галустян. Ст. наук. співроб. цього ж інституту канд. іст. наук Г. П. Пінгірян проаналізувала вірменські джерела про морські походи українських козаків на Чорноморське узбережжя Криму й Туреччини в кінці XVI—першій половині XVII ст. Основні напрями соціально-економічної діяльності вірменських колоній на Прикарпатті в епоху феодалізму розглядалися у виступах ученого секретаря Інституту суспільних наук АН УРСР, канд. іст. наук Б. В. Грабовецького та співробітника того ж інституту, канд. іст. наук М. Я. Хомишиної. Цікавий матеріал джерелознавчого характеру, почерпнутий із свідочств українських мандрівників про життя вірменських колоністів на Близькому Сході у XVIII ст. навів мол. наук. спів-

роб. Інституту історії АН УРСР О. Л. Зотиков. Питанням історії українсько-вірменських культурних зв'язків та їх впливу на культурний розвиток інших народів у період феодалізму були присвячені виступи директора Львівського державного музею українського мистецтва А. Я. Новаківського, аспіранта Кишинівського держуніверситету Е. Д. Драгнева та співробітниці Львівської наукової бібліотеки АН УРСР Н. Я. Банчик.

Підбиваючи підсумки IV наукової сесії, чл.кор. Академії наук Вірменської РСР Г. А. Аветісян підкреслив, що вона пройшла на високому ідейно-теоретичному рівні, відзначалася широтою постановки проблемних питань і залученням до наукового обігу великої кількості нових архівних джерел. У роботі всіх секцій панувала атмосфера відвертого обговорення актуальних проблем історичної науки, жвавість і плідність дискусій. Виступаючи прагнули не тільки окреслити «білі плями» у вивченні історичного досвіду взаємозв'язків братніх народів, а й вносили конкретні пропозиції щодо їх вирішення.

На сесії були прийняті практичні рекомендації щодо розширення співробітництва вчених України та Вірменії у дослідженні українсько-вірменських історичних зв'язків, зокрема у розгортанні спільної розробки актуальних тем, обміну аспірантами, науковою продукцією та інформацією, проведенні регулярних Днів науки Української РСР у Вірменії і Днів науки Вірменської РСР на Україні, розширенні контактів молодих науковців по лінії Рад молодих учених та ін. Матеріали сесії плануються до видання окремим збірником у видавництві Академії наук Вірменської РСР.

Проведення IV наукової сесії стало ще одним важливим кроком у розвитку співробітництва вчених України й Вірменії, глибокому вивченні історичних факторів дружби українського й вірменського народів у братній сім'ї народів СРСР. Високо оцінюючи діяльність провідного академічного закладу Української РСР історичного профілю—Інституту історії АН УРСР у справі наукового дослідження вірменсько-українських історичних і культурних зв'язків, Президія Верховної Ради Вірменської РСР 30 жовтня 1987 р. нагородила Інститут історії АН УРСР Почесною грамотою². У телеграмі-відповіді, прийнятій 3 листопада 1987 р. на загальних зборах колективу інституту, присвячених 70-річчю Великого Жовтня, висловлено сердечну подяку за високу нагороду братньої республіки і впевненість у тому, що колектив Інституту історії й надалі докладатиме максимум зусиль для вивчення українсько-вірменських історичних зв'язків, братерської дружби всіх народів СРСР.

В. П. БУЗАЛО (Київ)

² Коммунист (орган Центрального Комітета Коммунистической партії Арменії, Верховного Совета и Совета Министров Армянской ССР).—1987.—31 окт.

НОВІ КНИГИ

- XVIII съезд профессиональных союзов СССР, 24—28 февраля 1987 года: Стеногр. отчет.**— М.: Профиздат, 1987.— 590 с.
- БАТАЕВА Т. В.** На защите завоеваний Октября: Междунар. значение ист. опыта сов. рабочих.— М.: Изд-во Ун-та дружбы народов, 1987.— 195 с.
- БАХРУШИН С. В.** Труды по источниковедению, историографии и истории России эпохи феодализма: Науч. наследие.— М.: Наука, 1987.— 220 с.
- БИЛАН В. Ю.** Прапор повстання над «Арсеналом».— К.: Політвидав України, 1987.— 149 с.
- ВАСЕЦКИЙ Н. А.** Октябрь в борьбе идей.— М.: Сов. Россия, 1987.— 188 с.
- Великая Октябрьская социалистическая революция: Энциклопедия.**— 3-е изд., доп.— М.: Сов. энциклопедия, 1987.— 639 с.
- VIII съезд Германской коммунистической партии. Гамбург, 2—4 мая 1986 г.**— М.: Политиздат, 1987.— 296 с.
- ДЕМИДОВА Н. Ф.** Служила бюрократия в России XVII в. и ее роль в формировании абсолютизма.— М.: Наука, 1987.— 228 с.
- ЗАГЛАДИН В. В.** Интернациональный характер Великой Октябрьской социалистической революции.— М.: Междунар. отношения, 1987.— 301 с.
- ИРОШНИКОВ М. П.** Рожденное Октябрем: Очерки истории становления Сов. государства.— Л.: Наука, 1987.— 256 с.
- Исповедь у старого окопа: Рассказывают ветераны Велик. Отечественной.**— Днепропетровск: Промінь, 1987.— 215 с.
- КАПУСТЯН И. К., ХАЦЕНКОВ Г. Ф.** Аграрная политика КПСС: ускорение научно-технического прогресса.— М.: Сов. Россия, 1987.— 240 с.
- КОЗИКОВ И. А.** Диалектика социальной и научно-технической революции.— М.: Мысль, 1987.— 190 с.
- КОРОЛЬКО В. Г.** Руководство КПСС процессами развития социалистического образа жизни.— К.: Політвидав України, 1987.— 240 с.
- Краткая история Румынии: С древнейших времен до наших дней.**— М.: Наука, 1987.— 542 с.
- КУЧМАЕВА И. К.** Культурное наследие: современные проблемы.— М.: Наука, 1987.— 174 с.
- ЛУЧИНОВА С. М.** Освободившиеся страны: классовая сущность и движущие силы революционно-демократических преобразований.— М.: Изд-во Моск. ун-та, 1987.— 122 с.
- МИКУЛЬСКИЙ К. И., РОГОВИН В. З., ШАТАЛИН С. С.** Социальная политика КПСС.— М.: Политиздат, 1987.— 352 с.
- О Григории Петровском: Воспоминания, очерки, ст. современников.**— 2-е изд., доп.— М.: Политиздат, 1987.— 222 с.
- ПАНІБУДЬЛАСКА В. Ф.** Ленінська національна політика в дії.— К.: Політвидав України, 1987.— 79 с.
- ПАУТОВ В. Н.** Интернационалистские основы образа жизни советского народа.— М.: Изд-во Моск. ун-та, 1987.— 136 с.
- ПОЗНЯК П. І., П'ЯТЕРИКОВ С. В.** Київ: Погляд через століття: Фотопутівник.— К.: Мистецтво, 1987.— 239 с.
- СЕНЯВСКИЙ А. С.** Социальная основа СССР.— М.: Мысль, 1987.— 271 с.
- Советско-американские отношения в современном мире.**— М.: Наука, 1987.— 304 с.
- СОВОКИН А. М.** Революция пролетарская, революция народная.— М.: Политиздат, 1987.— 318 с.
- СССР — Румыния: дружба и сотрудничество.**— М.: Мысль, 1987.— 216 с.
- Страны — члены СЭВ в цифрах. 1987: Крат. стат. сб.**— М.: Финансы и статистика, 1987.— 127 с.
- СУХАРЕВ В. В.** Европа после Хельсинки.— К.: Политиздат Украины, 1987.— 135 с.
- ТАЖУРИЗИНА З. А.** Идеи свободомыслия в истории культуры.— М.: Изд-во Моск. ун-та, 1987.— 224 с.
- ТРУХАНОВСКИЙ В. Г., ШАКИРОВ Р. С.** Декрет о мире: история и современность.— М.: Междунар. отношения, 1987.— 205 с.
- У дні Жовтня: Спогади учасників боротьби за владу Рад на Україні.**— К.: Політвидав України, 1987.— 580 с.
- ЦВИЛЮК С. А.** Защищая дело Октября: Зарубеж. интернационалисты в Одессе, 1917—1920 гг.— Одесса, Маяк, 1987.— 272 с.
- Черниговская областная партийная организация в годы Великой Отечественной войны.**— К.: Политиздат Украины, 1987.— 159 с.
- ЩЕДРИНА Д. С.** Источники опыта борьбы и созидания: История создания и деятельности парт. архивов Украины.— К.: Политиздат Украины, 1987.— 152 с.